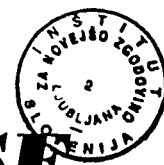

ZGODOVINA ZA VSE

leto VIII, 2001

VSE ZA ZGODOVINO št. 1

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Boris Golec

O SLOVENSKEM RUŠENJU BEOGRADA IN LAMENTACIJAH ZARADI NEPLAČILA 5
»De nam jeno našem tovaršam... vse božje svetnike na naš posledne čas pomagajte.«

Darja Kerec

**SZÉCHIJEVI GOSPOSTVI GRAD IN SÓBOTA V ČASU TURŠKIH VPADOV
IN VERSKIH SPOROV** 26

Dragica Čeč

ZAKAJ JE POSTOJNA HOTELA POSTATI MESTO? 36

Dolores Kores

KRATKA KRILCA, ALKOHOL & CHARLESTON 52

Jure Gašparič

KNEZ EULENBURG NA LJUBLJANSKEM DVORU 59
Afera nesojenega ljubljanskega župana Antona Peska

Davorin Jerman

SLOVENSKI TISK O ALBANCIH V ČASU BALKANSKIH VOJN 70

Boris Golec

**Über das slowenische Zerstören Belgrads und Lamentationen wegen
einer Nicht-Bezahlung** 5
„Mögen uns und unseren Genossen alle himmlischen Heiligen am Ende helfen“

Darja Kerec

**Die Grundherrschaften Grad und Sóbota der Familie Széchy
zur Zeit der Türkeneinfälle und der Glaubenskongflikte** 26

Dragica Čeč

Warum Postojna Stadt werden wollte 36

Dolores Kores

Kurze Röckchen, Alkohol & Charleston 52

Jure Gašparič

Fürst Eulenburg am Laibacher Hof 59
Die Affäre um den verhinderten Laibacher Bürgermeister Anton Pesek

Davorin Jerman

**Die Berichterstattung der slowenischen Presse über die Albaner
während der Balkankriege** 70

In memoriam

TINE KOČMUR (11. 11. 1904 – 8. 2. 2001) 77

S knjižne police

Jure Gašparič
KNJIGA O TEM, KAKO FRANCU JOŽEFU VODA V HLOHOVCU NI DIŠALA.
(*Roman Holec, Posledni Habsburgovci...*) 80

Rok Stergar
PETI DRAGONSKI POLK 84
(*Sergej Vrišer, "Finfarji"...*)

Petra Testen
RESNOBA JE ŠČIT BEDAKOV 85
(*Charles-Luis de Montesquieu, Perzijska pisma...*)

Igor Grdina
GUSTAV MAHLER, KAPELNIK V LJUBLJANI 87
(*Primož Kuret, Mahler in Laibach...*)

Simon Zupan
ŽAREK SVETLOBE VEČ NA TEMNI PLATI MESECA 88
(*Milko Mikola, Zaplembe premoženja...*)

Boris Golec

O SLOVENSKEM RUŠENJU BEOGRADA IN LAMENTACIJAH ZARADI NEPLAČILA

*»De nam jeno našem tovaršam... vse božje svetnike na naš
posledne čas pomagajte.«*

Navzlic znanemu besednjaku iz naše polpretekle zgodovine, kot ga more bralec zaznati že ob površnem branju naslova (Beograd, neplačilo, tovariši ...), ne gre za zgodbo, ki bi se dogodila v kakšnem prelomnem trenutku polpretekle slovenske zgodovine. Dogajanje ne sodi niti v »vmesni čas«, t. j. v dobo prve, druge ali katere že Jugoslavije, četudi ga zamejujeta letnici devetintrideset in štiriinštirideset, ki bi po logiki stvari morali priklicati marsikakšno asociacijo tako na (predvojno-medvojni) Beograd kakor na tovariše, na »naš poslednji čas« (gl. podnaslov!), vse »božje svetnike«, ki s(in)o jih osemdeset in več let klicali na pomoč, in nenazadnje na boj za pravice materinščine; pa najsi bi glede na letnici pomislili na Koroščevo reševanje prve ali na avnojsko graditev druge južnoslovanske države, prve ob »božji« in druge ob »tovariški« asistenci (pomoči). O ničemer takem ne bomo govorili, prav nič (ali skoraj nič) o politiki v ožjem pomenu besede, v širšem pa le toliko, kolikor politiko ali »politikum« že od nekdaj predstavlja takorekoč vse javno. Od aktualnih tem s konca 20. stoletja je namreč naše rušenje Beograda zelo daleč, časovno kar četrto tisočletje, saj leti devetintrideseto in štiriinštirideseto padeta v 18. stoletje, v čas, ko je habsburška cesarska krona prvič umaknila svojo vojsko z beograjske trdnjave in slednjo prepustila sovražniku. Resnično, epizoda, ki s Slovenci kot etnijo, narodom ali subjektom ni imela ničesar opraviti, celo manj kot poznejša avstrijska vnovična zasedba in zapusti-

tev Beograda (1790-1791), prva od le-teh med ljudstvom še dolgo opevana v pesmi o Laudonu.¹ Veliko bolj kot omenjena avstrijska »(ne)častna umika« iz oddaljenega 18. stoletja je v slovenski narodovi zavesti ostal tretji in zadnji iz prelomnih jesenskih dni leta 1918, saj je pomenil odhod le za Avstrijo, ne pa tudi za njene dotedanje podanike, milijonski narodič na robu vzhodnih Alp.

Zgodba iz leta 1739, ki je doživela epilog šest let pozneje, leta 1745, tako po svoji (ne)pomembnosti in vsebini niti od daleč ni podobna nobenemu od slovenskih zapuščanj jugoslovanske prestolnice v pravkar minulem stoletju. Nikakršnih političnih polemik ni zbudila v svojem času in jih niti ni mogla poroditi, denimo v slogu: kdo je prvi »šel« iz Beograda, kdaj, zakaj, s kakšnimi nameni, v solzah ali s prikritim nasmehom pod masko in seveda, »kdo bo vse to plačal« ter »koliko bo stalo«. Slovenci so tedaj, leta 1739, preprosto odšli domov po opravljenem delu, ne da bi se menili za tisto, kar so za seboj pustili, in ne da bi novi gospodar beograjske trdnjave in mesta

¹ Avstrijski vojskovodja Gideon Ernst Laudon (1717-1790) je v vojni proti Turčiji (1787-1791) najprej osvojil Bosansko Posavino, po prevzemu vrhovnega poveljstva pa še Beograd in Smederevo. – Dve temeljni različici pesmi Laudon zavzame Beograd sta v številnih podvariantah izpričani od prve tretjine 19. stoletja na zelo različnih koncih, od Primorske do Bele krajine in Prekmurja (prim. Slovenske ljudske pesmi 1. Prva knjiga. Priporodne pesmi 1, Ljubljana 1970, str. 82-95).

sploh vedel, kdo je bil ta, ki je za seboj pustil razdejanje – temeljito porušeno trdnjavo. Natanko tako, Slovenci so bili namreč poklicani in poslani k ustju Save, njim v tej neznanski ravnini edinole še domače reke, da s strokovnim delom onesposobijo, kar ima priti nazaj v roke dednega sovražnika. Tako so tedaj in edinole takrat dobesedno (po)rušili Beograd, sicer na ukaz od zgoraj, a na sebi lasten način – ne torej z orožjem v roki, temveč z orodjem v potu lastnega obraza. Po končanem delu pa je (kako vendar ne bi) vsaj del »sezonskih delavcev« menil ali po pravici spoznal, da njihov napor ni bil tako korektno plačan, kot je obljubljala prej sklenjena pogodba.

Kakorkoli, samostojnega angažmaja (nastopa) slovenskih akterjev nihče ne more zanikati. Četudi so se njihovi posamezni potomci in rojaki pozneje znašli tudi med Laudonovimi osvajalci konec 18. stoletja in med dvakratnimi »osvoboditelji« srbske prestolnice med prvo svetovno vihro, v navedenih primerih niso bili pri rušenju niti približno tako avtonomni kot prvič, ko jih moremo imenovati domala subjekt v (lokalni) zgodovini. Vsekakor so delovali bolj samostojno, neobremenjeno in z lažjim srcem kot denimo rudarji s kosovskega Novega Brda, ko so jih islamski Turki leta 1453 poslali rušit obzidje krščanskega Carigrada.

Bralec zgornjih vrstic je medtem že povsem jasno spoznal, da je pompozni naslov pričujočega članka predvsem ali zgolj reklamni trik, ki naj bi pritegnil njegovo pozornost, pa še to bolj slab in oguljen. Če mu neposredni rušitelji »beograjskega mita«, kranjski zidarji in tesarji v družbi idrijskih rudarjev izpred dobrih 250 let niso dovolj zanimivo branje, da bi z njim nadaljeval, se mu na tem mestu vseeno iskreno zahvalimo za dolejš izkazano pozornost.

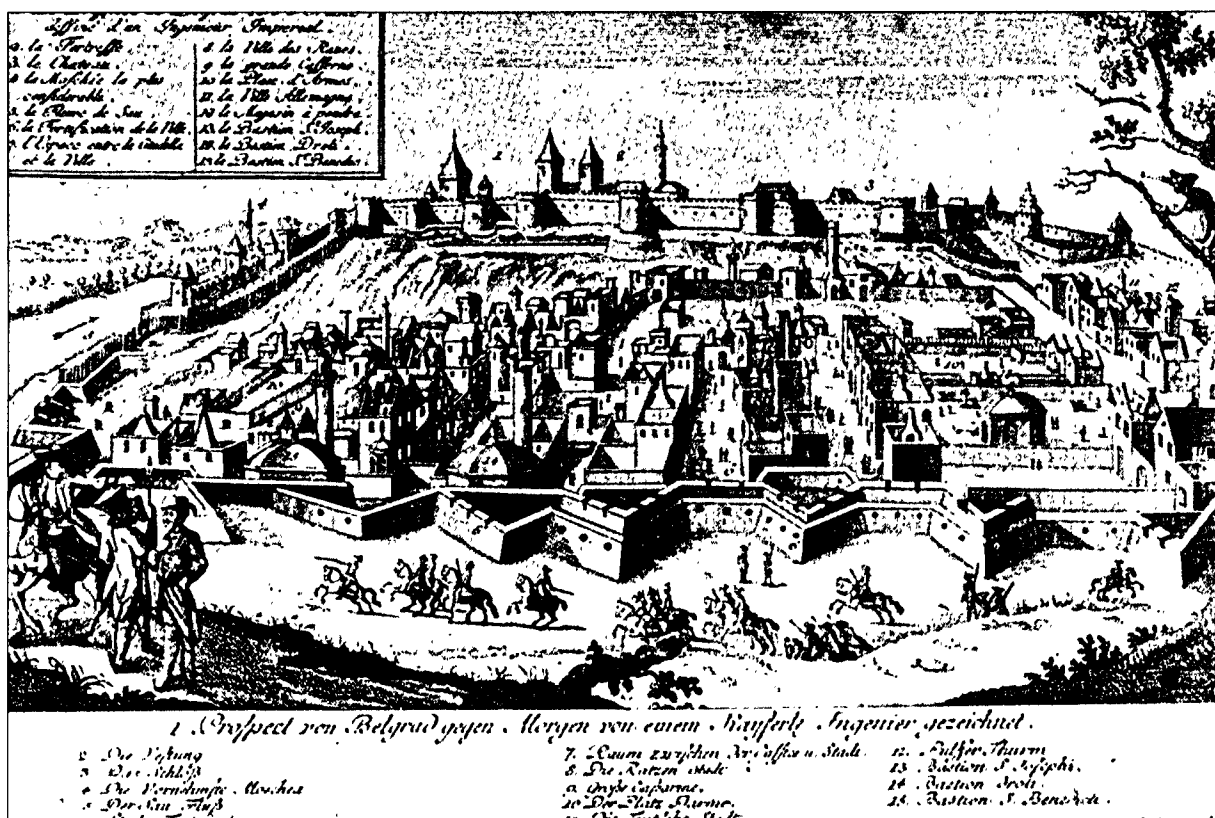
Pot kranjskih zidarjev in tesarjev v Beograd spomladi 1739

Z vztrajnejšimi bomo prehodili pot osrednjih akterjev naše zgodbe, skupine zidarjev ljubljanskega ceha, ki je z manj številnimi tesarji spomladi 1739 odpotovala na »sezonsko delo« v Beograd, kjer je Avstrija že povsem očitno izgubljala vojno s Turki. Opeharjeni za del plačila so zidarji šele pet let pozneje pod prisego skušali izposlovati, kar jim je pripadalo, pri tem pa pustili v spisih vicedomskega urada za Kranjsko zanimiv zapis prisega v »takratni« slovenščini, v današnjemu bralcu kar težko razumljivem jeziku, pre-

pletinem s strokovnim izrazjem večinskega jezika, iz katerega je bila prisega sploh »prestavljena v kranjščino«. Tovrstna jezikovna mešanica zveni nekam domače, saj pri beograjskih Slovencih 20. stoletja ni bila redkost, celo pri tistih rojakihi ne, ki so tako kot naši zidarji preživeli tam doli samo nekaj »službenih« mesecev, po vrnitvi domov pa so se že na veliko »razgovar(j)ali« o tamkajšnjih težkih »prégovorih«. A razlika je le preočitna. V prvi polovici 18. stoletja pogovorna slovenščina ni mogla biti pod vplivom južnoslovenske sosesčine in skupne latovščine, temveč toliko bolj domače kranjske nemščine, te pa se praviloma ni bilo treba učiti šele na tujem.

V prisegi iz leta 1744, ki jo bomo pobliže spoznali pozneje, se je rušenju oziroma podiranju reklo lepo slovensko »dol metvájne«. In ker ta beseda ali zasilna skovanka v razvoju jezika ni dobila licence za rabo v knjižnem jeziku, moremo in moramo danes govoriti le o rušenju.

Mimogrede: izraz »rušenje« je večini Slovencev in (nekdanjih) Jugoslovancev, ki so do danes prerasli najstniška leta, še v spominu kot nekaj, kar se je pripisovalo najprej enemu, nato dvema in končno vsaj štirim jugoslovanskim narodom skupne domovine, med katerimi so bili na častnem, »najnevarnejšem« prvem mestu vsaj nekaj časa prav Slovenci. Dejstvo, da so »rušili« Jugoslavijo, bi nenazadnje lahko bilo povezano z njihovo dedno zasnovo, saj so eno državo »zrušili«, sicer bolj kot pomočniki drugih, že v času »sijajnih zmag« srbskih soluncev tam okoli leta 1918, le da so bili takrat (in niti ne čisto sami) na zgodovinsko »pravi strani«. Kolikor vemo in pomnimo, pa Slovincem nihče nikoli ni očital, da bi »rušili« srbsko prestolnico Beograd. Če se je kaj takega denimo še moglo pripisati Hrvatom, natančneje nekemu hrvaškemu domobranskemu polku v pozni jeseni 1914, s tovrstnimi »packarijami« ali »podvigi« nihče ni povezoval »miroljubnih in delovnih Slovencev«. V nadaljevanju obelodanjeni dogodki iz leta 1739 bodo to vrzel v zgodovini Beograda, slovenskega naroda in jugovzhodne Evrope več kot prepričljivo zapolnili. Tudi del slovenskega naroda, čeprav tedaj še nekonstituiranega, je dejavno in nadvse učinkovito uničeval v zgodovini tolikokrat do tal porušeni Beograd! Da nagrada za opravljeno delo ni ustrezala pričakovanjem akterjev in obljubam naročnikov, je druga plat medalje, za slovensko zgodovino pa pravzaprav samo pričakovano dejstvo, ki je tej podobi edino še manjkalo: bili s(m)o, kot že tolikokrat, prikrajšani!

Pogled na beograjski Gornji grad, na t. i. srbsko in nemško varoš ter del bastilje okoli 1736; po: Istorija Beograda 1 – Stari, srednji i novi vek, Beograd 1974, slika 7 (za str. 528).

Bralec, neizogibno obremenjen z izkušnjami 20. stoletja, bo bržkone pomislil, da je plačilo kranjskim delavcem ostala dolžna kakšna instanca z juga poznejše skupne države, a se bo tokrat motil. Dolžnik je bila namreč avstrijska državna blagajna, v ožjem smislu sicer njena beograjska vojaška podružnica, krivec pa nekje v Gradcu ali na Dunaju.

In kako so mirni slovenski obrtniki in rudarji prišli do svoje epizodne vloge »rušiteljev« v ponesrečenem spektaklu o osvojitvi Balkana? Do vloge zato, ker boljših in pripravnejših zanjo ni bilo najti. Poleg tega so jo odigrali šele v zadnjih »snemalnih« mesecih, ki so se povrhu tega precej zavlekli, potem ko so Turki povsem predrugčili avstrijski scenarij in avstrijskim generalom izpulili iz rok režijo, vsekakor pa celotno scenografijo. Namesto z osvojitvijo turških trdnjav globoko v osrčju Balkana se je namreč večina dogajanja odvila pri nespretni obrambi in končni evakuaciji Beograda.

Scenarij je Avstrija začela pisati že sredi tridesetih letih 18. stoletja, ko se je pospešeno pripravljala, da bi nadaljevala s prodiranjem prek Srbije na Balkan. Zato je leta 1736 sklenila zvezo

z Rusijo ter 1737 začela vojno. Šlo ji je ne le za osvojitve Bosne in Hercegovine (to se ji bo posrečilo šele čez 140 let leta 1878!), marveč je hotela iz severne Srbije prodreti čim globlje v notranjost polotoka. Ker je tudi tokrat enako kot pol stoletja prej računala na sodelovanje in upor balkanskih narodov, je še pred začetkom vojne navezala stike s pečkim patriarhom Arsenijem IV., naslednikom in soimenjakom nesrečnega Arsenija III., ki je moral v letih 1689-1690 po podobni avstrijski avanturi s številnimi Srbi in drugimi kristjani zapustiti domovino.² Vendar avstrijska vojska leta 1737 niti na začetku ni bila tako uspešna kot pred pol stoletja. Bosanci so pred Banja Luko strahovito potolkli vojsko generala Hildburghausna, vrgli Avstrijce nazaj čez Savo in poslali svoje sile proti Drini, kjer so z boka okrepili protiofenzivo turških čet z juga Srbije. Že jeseni istega leta sta bili zahodna Srbija in Šumadija ponovno v turških rokah, avstrijska vojska pa je držala le še Beograd z okolico.³

² T. i. dunajsko vojno (1683-1699) so sicer začeli Turki, a jim je vojna sreča po prvih uspehih pokazala hrbet. Avstrijska vojska je prodrla globoko na Balkan, od koder pa se je začela umikati, potem ko je Turkom priskočila na pomoč njihova tradicionalna zaveznica Francija, ki je začela z vojaškimi operacijami ob Renu.

Zdaj se je cesar Karel VI. (sorodnik Levstikovega cesarja Janeza) sicer spomnil kranjskih Lambergarjev in Krpanov, a ne v vlogi bojevnikov, temveč marljivih in delovnih podanikov cesarske krone. Gradili in utrjevali bodo Beograd. Le zakaj bi po nepotrebnem krvaveli v bojih s Turki, ki so njihovim prednikom pred dvesto in več leti že tako povzročili toliko gorja? Poleg tega so kranjski Janezi kot nalašč za takšno nalogo, saj so z balkanskimi kristjani in Turki, kot bi rekel Cankar, »po krvi bratje, po jeziku vsaj bratrance« in še (geografsko) niso tako zelo daleč od njih, kot je glede kulturne plati poudarjal največji slovenski pisatelj. Šli bodo, ker so od vseh podanikov avstrijske krone onim doli v vsem najbližji in zato za takšno opravilo najuporabnejši.

Ime trdnjave Beograd nenazadnje ob izbruhu vojne zoper Osmansko cesarstvo že dolgo ni bilo neznanka zemljepisno vsakemu za silo razgledanemu slovenskemu Kranjcu. Minilo je namreč dobrih dvajset let, odkar je severna Srbija z Beogradom kot svojo najpomembnejšo utrdbo postala del iste države - »Monarchiae Austriacae«, kot so se v začetku 18. stoletja začele s skupnim imenom tudi uradno naslavljati ozemeljsko zaožrožene habsburške dežele (vzhodne) Srednje Evrope. Požarevski mir jim je leta 1718 pridružil pas že dve stoletji turškega ozemlja južno od Save in Donave. Kot bi se zgodovina hotela poigrati s številkami, je Beograd postal »naš« leta osemnajstega, natanko dvesto let preden je prav tako 18. leta začela biti »naša«, t. j. (tokrat) beograjska, glavnina ali približno dve tretjini vseh Slovencev. Vmes je od slapa Savice do beograjskega Ušća preteklo na milijone kubičnih metrov čiste in manj čiste, tudi okrvavljene vode. Zagotovo pa v Ljubljani po letu 1718 ni bilo prav veliko ljudi, ki ne bi nikoli slišali za Beli grad tam nekje spodaj, kjer največjo kranjsko reko Savo pogoltnejo valovi Donave. Z regulacijo Save in ureditvijo plovbe po njej do skrajnih jugovzhodnih meja cesarstva se je za prve Slovence odprla tudi možnost neoviranega nizvodnega potovanja. Neprimerno večja množica na Slovenskem je hkrati ozavestila, do kam je moč brez posebne nevarnosti priti s savskimi ladjami. Najbrž pa bi večina še dolgo pogledala precej debelo, če bi kdo napačno, na široko ekavsko govoril o Beogradu ali Beô-gradu in ne o »Belem gradu«. ³ Poleg tega je pojem grad najprej priklical asociaci-

jo na grajsko poslopje, po možnosti višinsko pa seveda belo, in le stežka na »grad«, ki bi to ne bil, ampak bi mu po kranjsko morali reči »me(j)stu« ali »mest'«.

Resnici na ljubo je Beograd postal bolj podoben kakšnemu kranjskemu mestu šele po »ujedinjenju« z Avstrijo leta 1718, ko so dotlej turško in prej ogrsko trdnjavo izdatneje naselili nevojaki, prišedši z vseh koncev skupne avstrijske domovine kot »bratska pomoč« mestu-trdnjavi na braniku domovine. ⁵ Med kolonisti so bili gotovo tudi kranjski, štajerski in drugi Slovenci, le da o tem prvem, takorekoč epizodnem naseljevanju rojakov v poznejši prestolnici bolj slutimo, kot vemo kaj zanesljivega. Toda 21 let mirnega avstrijskega gospostva nad trdnjavo, mestom in okolico (1718-1739) ni tako kratka doba, saj bi jo po trajanju mogli primerjati z dobrimi 22 leti od jeseni 1918, ko je odšel čez Savo zadnji cesarsko-kraljevi vojak, do prihoda prvega tanka s kljukastim križem v napol porušeno mesto na velikonočno soboto 1941. Tako je med letoma 1718 in 1739 zlahka odrasla ena, prva in tedaj edina generacija Beograjčanov slovenskega rodu, dovolj tipičnih, da jih lahko imenujemo predhodnike beograjskih Slovencev kraljeve in socialistične Jugoslavije. Eni in drugi so »kranjščino« uporabljali le v domači hiši, zunaj nje pa so se, da bi jih »svet« razumel, »posluževali« državnega jezika svojih someščanov, najsi bo avstrijske nemščine dobe Karla VI. ali beograjske srbščine v karadjordjevičevski in pozneje titovski redakciji. V 18. stoletju so kajpak dajali prednost tedaj še bolj domači nemščini, ki jo je bolj ali manj dobro »tolkla« etnična mešanica cesarjevih podanikov, stanujočih v t. i. »nemški varoši«, po veroizpovedi in mentaliteti prebivalcev ter s fizično mejo ločeni od drugega dela mesta, »srbske varoši«. ⁶

⁴ *Prim. začetek ljudske pesmi Lavdon zavzame Beograd: »Oj stojaj, stojaj Beligrad! Za gradam teče rdeča kri, de b gnala mlinske kamne tri« (Slovenske ljudske pesmi I. Prva knjiga. Pripovedne pesmi 1, Ljubljana 1970, str. 82).*

⁵ *Nekoč cvetoče in obljudeno mesto orientalskega videza so leta 1688 ob svojem prvem umiku požgali Turki, po karlovskega miru 1699 pa je bilo navzlic strateškemu pomenu le zapuščena janičarska garnizija majhnega gospodarskega pomena. Ob sklenitvi požarevškega mira 1718 je zaradi odselitve Turkov ostalo v njem komaj kakšnih 2.000-3.000 prebivalcev. V desetih letih se je njihovo število spet povzpelo na 12.000, oživila je trgovina, namesto porušeni turški mahal so zrastle nove stavbe, Beograd pa je začel dobivati evropski značaj. - Prim. Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1 A-Čis, Zagreb 1966, str. 361.*

⁶ *O notranji ureditvi Beograda v času avstrijske zasedbe prim. Istorija Beograda 1. Start, srednji i novi vek, Beograd 1974, str. 528-531 (odslej Istorija Beograda 1).*

³ *Zgodovina narodov Jugoslavije. Druga knjiga. Od začetka XVI stoletja do konca XVIII. stoletja, Ljubljana 1959, str. 1142-1143 (odslej Zgodovina narodov II).*

Kakorkoli že, od požarevškega miru leta 1718 dalje Beograd nepretrgano živi v slovenski kolektivni zavesti kot jasno prepoznavna zemljepisna točka, čeprav z radikalno spreminjajočo se vrednostno konotacijo. Pred tem so ga leta 1688 ugledali bolj maloštevilni slovenski spremljevalci princa Evgena Savojskega, še prej pa je bil za podalpski prostor prejkone le neka oddaljena, običajnemu popotniku nedosegljiva turška utrdba. Valvasor⁷ ga v svoji Slavi denimo komajda omenja in skoraj vse vedenje o njem si moremo predstavljati omejeno na ozke kroge omikancev, ki so kdaj brali o pogubitvi zadnjega Celjana (1456) ali o uspehih Sulejmana Velčastnega, ki so se začeli prav z osvojitvijo beograjske trdnjave (1521).

Dvajsetletni avstrijski »graditvi« beograjskega branika v prvi polovici 18. stoletja je nehote naredil konec isti vladar, cesar Karel VI., ki je Beograd pred tem pridobil s požarevskim mirom. Osvajalne ambicije njegovega dvora so leta 1737 zakuhale novo balkansko vojno in čez dve leti pokopale vse ozemeljske pridobitve južno od Save in Donave. Njegova edinka Marija Terezija tako za doto ni prejela še nič balkanskega, temveč zgolj pristno srednjeevropsko monarhijo, katere meje so se čvrsto pokrivalo z naravnimi mejami (tedaj še neizumljenega in nepoimenovanega) Balkanskega polotoka.

Z Beogradom se je večje število Slovencev-nevojakov srečalo šele zadnje leto vojne, ko je Avstrija še gojila upanje, da bo mogla mesto in trdnjavo ubraniti turške protiofenzive. Od pomladi oziroma jeseni 1739. leta sta se tam mudili dve številčnejši skupini obrtnikov: najprej zidarji in tesarji iz Ljubljane in njenega zaledja, za njimi pa še nekajkrat močnejše zastopani idrijski rudarji. Pri tem je zanimivo, da so zidarji in tesarji, okoli katerih se bo vrtela glavčina naše pripovedi, prišli beograjsko trdnjavo utrjevati, a so jih zaradi medtem spremenjenih vojaško-političnih razmer uporabili za njeno rušenje ali – kot so izpri-

čali sami – »k dolmetvájno belgradske festenge«. Šele rudarji iz Idrije so bili jeseni istega leta poslani na ustje Save z odkritimi »rušilnimi« in ne več z »utrjevalnimi« nameni. Zidarji in tesarji so jim lahko zdaj le bolj ali manj asistirali, upravičeno pa se sprašujemo, ali bi kdaj videli Beograd, če bi se že prej vedelo, da njihovo graditeljsko delo ne bo potrebno. Zaradi sklenitve beograjskega miru 18. septembra 1739, ki je mesto z zaledjem prepustil nekdanji gospodarici Turčiji, so morali slovenski graditelji čez noč postati podiralci. Tudi sami so pozneje izpovedali, da so utrdbo podirali, in zamolčali, da bi jo sploh kdaj gradili.⁸ Kajpak, saj je bilo vse, kar so do sklenitve miru sezidali in utrdili, nič manj kot Sizifovo delo. Svoje in svojih predhodnikov zidane stvaritve so morali pomagati spet podreti in odstraniti, kot kakšni kaznjenci kupe zemlje ali kameinja. Avstrijska vojska in »civilne osebe v njeni službi«, po rodu (med drugim tudi) iz slovenskih dežel, so se to pot obnašali skorajda kakor antični Skiti, ki sovražniku niso prepustili niti pednja uporabnih dobrin, le da so Avstrijci v tem primeru, čisto v svoji korektni maniri, podirali v soglasju in po dogovoru s Turki, torej »vse lepo po spisku«.

Pojdimo torej po vrsti od začetka tudi mi. Bratska pomoč s Slovenskega je za avstrijsko državo postala zanimivejša še pred začetkom vojaških operacij. Poročila o potrebah po tesarjih za gradnjo rečnih ladij imamo že iz pozne pomladi 1737, ko so tekale priprave na začetek osvajalne vojne. Že tedaj se je odpiralo tudi pozneje vsekozi aktualno vprašanje, kdo in kako bo delavce plačal, zaradi česar so beležili zamujanje ljudi na zbirališča za odhod v Beograd. Notranjeavstrijska dvorna komora v Gradcu je maja in junija 1737 kranjskemu deželnemu vicedomu v Ljubljani nekajkrat pisмено zastavila vprašanje, zakaj se kranjski tesarji tako dolgo mudijo in nočejo pojaviti na Dunaju, od koder naj bi jih po Donavi poslali naprej proti jugu.⁹

Če so te tesarje namenili za rečno ladjedelnštvo in so bili torej življenjsko potrebni za rečno plovbo, tedanja žilo dovodnico prodirajoče avstrijske armade, naj bi njihovi stanovski kolegi leto in pol pozneje pospešeno utrjevali beograjsko trdnjavo v poskusu, rešiti, kar je rešiti mogoče. Stanje v severni Srbiji je namreč za Avstrijo

⁷ O Beogradu govori Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske le na dveh mestih*. »Belgrad« alt z drugim imenom »Griechisch Weissenburg« omenja v zvezi z zadnjim Celjanom in Ladislavom Hunjadijem (*Die Ehre XV, str. 357*), nato pa mimogrede pove nekaj besed o turški osvojitvi mesta, »ključa do Ogrske«, leta 1521, ter dogodek poveže z aktualno »avstrijsko osvoboditvijo« 1688, leto dni pred izidom *Slave*: »So Gott sey Danck! in unsers allerdurchleuchtigsten und grossen Leopoldi Keyserlichen Händen ist, und Gott gebe! lange darinn bleiben, dazu noch viel andre nach sich ziehen müssen« (prav tam, str. 421).

⁸ ARS, Vicedomski urad za Kranjsko (odslej Vic. a.), šk. 183, I/103, lit. K II-10, 4. 3. 1744, dokument s priloženo slovensko prisego.

⁹ Prav tam, 18. 5. 1737, 25. 5. 1737, 1. 6. 1737, 4. 6. 1737.

postajalo kritično, še posebej potem ko so Turki 27. julija 1738 porazili njeno vojsko pri Grocki, nedaleč od Beograda.¹⁰ Odredba v imenu cesarja Karla VI., izdana 15. decembra v Gradcu, govori o »najnujnejši potrebi«, da se nadaljujejo in končajo začeta utrjevalna dela Beograda, »najbolj zunanje glavne in mejne postojanke«. V ta namen je cesar potreboval sto tesarjev in prav toliko zidarjev iz cehov v notranjeavstrijskih deželah. Oblast v Gradcu je kranjskega vicedoma grofa Franca Sigfrida Thurna in Valsassino spraševala, na kolikšno število enih in drugih je mogoče računati na Kranjskem, odgovor pa bi moral vicedom nemudoma sporočiti po lastni štati. Toda grof Thurn je odgovoril šele čez dva tedna, 29. decembra 1738, potem ko je pri ljubljanskem magistratu poizvedel, da je iz obeh tamkajšnjih cehov na razpolago 40 zidarjev s tremi polirji in 20 tesarjev, seveda proti plačilu potnine (*«lifferegelt»*) za potovanje v Beograd in nazaj ter proti točnemu plačevanju dnevnega dela.¹¹ Vse kaže, da so preostalih 60 zidarjev in 80 tesarjev kanili nanovačiti pri štajerskih cehih, saj je graška komora prve dni leta 1739 pisala v Ljubljano, da gre za skupaj sto zidarjev in sto tesarjev iz vojvodin Štajerske in Kranjske.¹²

Preden pa so se ljubljanski in podeželski mojstri ter pomočniki resnično odpravili na pot, so pretekli še štirje meseci, ker stvari niso in niso stekle gladko. Zadnjega januarja 1739 je vlada in komora v Gradcu vicedomu v Ljubljani ukazala, naj pošlje poimenski seznam obrtnikov obeh poklicev s Kranjske, ki so se pripravljene podati na pot, in enak popis zahtevala tudi od pristojnega organa za Štajersko.¹³ Kot kaže, je nekaj dni zatem prosila za povečano število ljudi s Kranjskega, ker Štajerci očitno niso bili dovolj številčni, da bi skupaj s (samo) 60 Kranjci zapolnili zahtevano število 200 oseb. Ljubljanski magistrat je namreč 13. februarja vicedomu sporočil, da je sklical mojstre obeh poklicev, stanujoče v Ljubljani in podvržene mestni jurisdikciji, da pa se ljubljanski mojstri »ne upajo spustiti v večje število« od obljubljenih 40 zidarskih pomočnikov. Enak odgovor so dali tesarski mojstri, češ da nekateri člani njihovega ceha, tako mojstri kot pomočniki, živijo na deželi pod različnimi gospostvi, v mesto pa več ali manj prihajajo iskat delo spomladi.¹⁴

Na magistratovem seznamu »beograjskih zidarjev in tesarjev« se je tako znašlo 20 tesarjev, medtem ko se je število 40 zidarjev povečalo za enega. Ko je vicedom grof Thurn seznam naslednji dan pošiljal v Gradec, je lahko samo »potožil«, da ne on ne oba ceha niso mogli nabrati več kot toliko ljudi. Ni pa pozabil pripisati tistega, kar je očitno črvičilo vse: »Priporočam se v pričakovanju odredbe glede potnine in dnevnega plačila«.¹⁵

Že prej, 1. februarja 1739, je dvorna vojna pisarna na Dunaju podpisala delovno pogodbo z dunajskim zidarskim mojstrom Donatom Allio, ki je veljala tudi za potencialne kranjske »sezonce« in obljubljala razne ugodnosti. Allia naj bi nabral sto zidarjev, ki bi delali v Beogradu do konca meseca oktobra, imeli posebej plačano delo ob nedeljah in praznikih, brezplačno zdravstveno oskrbo, vključno z denarnim nadomestilom za čas bolezni, na poti nazaj pa plačan čas bivanja v karanteni. Mesečno plačilo je tako za čas dela kot za čas karantene znašalo 26 goldinarjev polirju in 18 navadnemu pomočniku.¹⁶

Toda vrli Kranjci po vsem sodeč navzlic ugodnostim niso bili posebej navdušeni nad negotovim potovanjem, nekaj zaradi zime in še bolj zagradelj, ker niso imeli nikakršnega zagotovila o dejanskem plačilu potnih stroškov in opravljenega dela. O kakšni apriorni averziji do »službene premostitve« v poznejšo prestolnico njihovih potomcev najbrž res ni moč govoriti, zato pa maloštevilnost »prostovoljcev« govori sama zase. Vsaka stvar se pač začneja in konča pri denarju. In iz Gradca kar ni hotela priti jasna beseda, koliko, kdaj in od koga bo padlo plačilo. Vicedom grof Thurn je čez slab mesec, natančneje 7. marca, poročal dvorni komori, da še vedno čaka odgovor, ter pribil, da »brez denarja in zagotovljenega dnevnega plačila delavci nočejo odpotovati«. Stvari so se malenkostno spremenile le pri številu, ker se je očitno opogumil in prijavil še en iskalec dela, tako da je vicedom pisal o 21 in ne več o dvajsetih tesarjih.¹⁷

Odgovor je bil tokrat takojšen, kratek in jedrat. Gradec je Ljubljani posredno povedal, da je krivda na njeni strani. Denarja da ne morejo poslati, dokler od vicedoma ne dobijo natančne

¹⁰ *Zgodovina narodov II, str. 1143.*

¹¹ *ARS, Vic. a., šk. 183, I/103, lit. K II-10, 15. 12. 1738, 29. 12. 1738.*

¹² *Prav tam, 7. 1. 1739.*

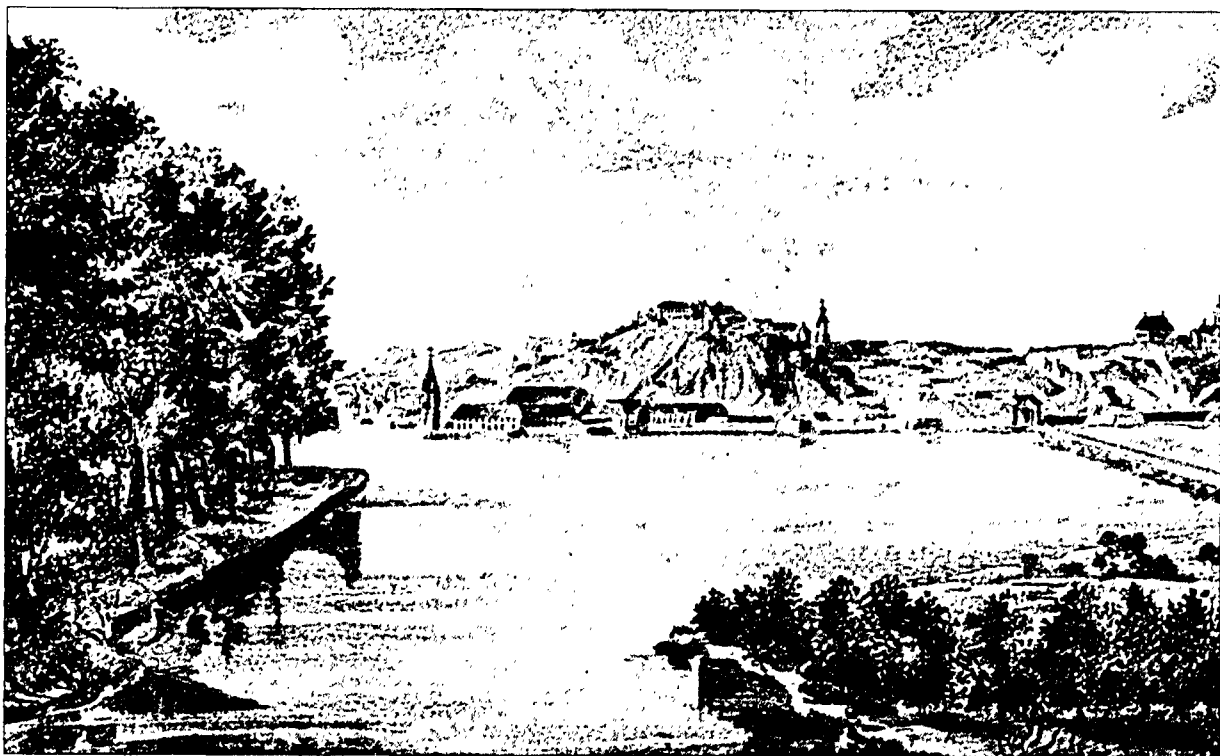
¹³ *Prav tam, 31. 1. 1739.*

¹⁴ *Prav tam, 13. 2. 1739.*

¹⁵ *Prav tam, 14. 2. 1739.*

¹⁶ *Prav tam, 1. 2. 1739.*

¹⁷ *Prav tam, 7. 3. 1739.*

Beograd z Donat v konec junija 1739, kot so ga isto leto ugledali njegovi slovenski graditelji in rušitelji; po: Istorija Beograda 1, slika 15 (za str. 528).

specifikacije stroškov, nato pa bo poslan »nemudoma, čisto gotovo in takoj«.¹⁸

Ljubljana se ni pustila zmeti, čeprav je za prav tako preprost odgovor potrebovala okroglo dva tedna. Vicedom je graško odredbo posredoval ljubljanskemu magistratu z naročilom, naj skliče zidarje in tesarje ter naredi finančni predračun. Lahko si mislimo, da v rotovžu ni šlo brez vroče krvi in ostrih besed. Kot je debato povzel vicedomski urad, »ti ljudje« ne znajo narediti specifikacije in v to niso hoteli privoliti, saj nihče ne ve, »kako drago je življenje v Beogradu«. Predračun naj se naredi po zgledu, koliko so za potnino in dnevno plačo prejeli predhodniki. Kolikor je doslej šlo polirju, kolikor navadnemu zidarju in tesarju, toliko naj dobi tudi teh 41 zidarjev, 21 tesarjev in njihovi polirji. A s tem skrbi še ni bilo konec. Bodoči delavci so kajpak hoteli vedeti tudi, kdo jih bo v Beograd odpravil, kje jih bodo prevzeli in kam bodo prispeli.¹⁹

Čez tri tedne je bilo razčiščeno vsaj temeljno vprašanje: denar. Tako so 20. aprila 1739 v Ljubljani popisali 41 zidarjev in 20 tesarjev, skupaj 61 oseb ali eno manj, kot so računali. Vicedomske-

mu uradu so možje zastavili tudi nekaj logističnih vprašanj, ki so zadevala posamezna plačila, vodjo potovanja, itinerar, priprego, orodje in obleko. Vicedom je bil mnenja, da je za vodenje potovanja iz več razlogov nujno potreben zanesljiv človek. Delavcem naj bi potnino izplačal šele na poti, saj bi se prav lahko zgodilo, da bi spotoma dezertirali, ker bi jih prestrašile govoriče, ki se širijo tu (v Ljubljani), da nameravajo Turki beograjsko trdnjavo oblegati. Tudi predpisane mesečnega plačila jim zato ne kaže zaupati, temveč izročiti vodiču, samo višino dnevne mezde pa je že tako ali tako določila pogodba z dunajskim zidarskim mojstrom Donatom Allio. Vicedom je nadalje priporočal, da ne bi bilo primerno odpotovati brez znanega itinerarja in vodiča ter z manj kot dvema vprežnima vozovoma z orodjem, obleko in drugimi potrebščinami. Iz dobrososedskih pragmatičnih razlogov je še predlagal, naj dobijo tedensko plačilo (pristojbino) tudi ljubljanski zidarski in tesarski mojstri, t. j. vodstvu obeh cehov, ker so nabrali ljudi, in prav tako omenjeni Donat Allia.²⁰

Te in druge podrobnosti sta Gradec in Ljubljana urejala naslednje dni, dokler ni 26. aprila

¹⁸ Prav tam, 11. 3. 1739.

¹⁹ Prav tam, 29. 3. 1739.

²⁰ Prav tam, 20. 4. 1739 – O poklicu in identiteti Donata Allie: prav tam, 1. 2. 1739 in s. d., predstavljeno 18. 3. 1740.

1739 napočil dan slovesa. Toda jutranje zore tega dne niso čakali vsi na pot pripravljeni možje. Če je namreč vicedomovo poročilo šest dni prej še govorilo o 61 popisanih osebah, jih je bilo zdaj naréd le 54. Glasovi, da namerava dedni sovražnik obkoliti in napasti Beograd, so očitno zbegali sedem tesarjev, ki se Turku niso hoteli postavljati v bran kar tako, s svojim tesarskim orodjem. Tako je nazadnje ostalo za transport samo »13 nesrečnih« predstavnikov svoje obrti, medtem ko so se zidarji izkazali za veliko bolj stanovitne in vztrajali do konca v polnem številu. Ko je vicedom grof Thurn 26. aprila izdal patent in prepustnico (*»Paassbrieff«*), jima je dodal poimenski popis 13 tesarjev in 41 zidarjev ter kratek načrt poti (*»March Route«*).²¹ Ljubljanski mojstri in pomočniki so imeli potovati prek Vranskega, Celja in Slovenske Bistrice do Maribora, od tam pa po Dravi do Drnja²² pri Koprivnici, naprej v Osijek in končno – kot pravi načrt – v »Belligrad«. Če pomenijo navedeni kraji počivališča ali prenočišča, naj bi šestkrat začasno pristali na trdnih tleh in sedmič ugledali zidovje Kalemegdana.

Kot pravi prepustnica, so bili potovalci s svojim vodičem in dvema vpreženima vozovoma v Beograd še vedno namenjeni h gradnji tamkajšnje trdnjave (*zum daselbstigen Vöstungsbau*). Prav nič naj bi jih ne smelo pri tem ovirati. Potni list je namreč vsem, ki ga na poti po kopnem in po vodi dobijo v roke, v cesarjevem in vicedomovem imenu nalagal, naj zidarjem in tesarjem poleg prostega prehoda nudijo vso potrebno pomoč in zaslombo.

Petdeseterica Kranjcev je torej ubrala daljšo kopensko-vodno pot po Dravi in Donavi namesto krajše in ugodnejše plovbe po Savi, ki bi se lahko začela že pred vrati Ljubljane, v pristanišču v Zalogu, in ne šele v več dni hoda oddaljenem mariborskem Lentu. Nikjer ni rečeno, da so se v Gradcu odločili za to pot, ker bi hoteli kranjske mojstre v Mariboru pridružiti štajerskim, da bi skupaj nadaljevali pot. Nasprotno, iz vseh poročil je moč razbrati, da so Kranjci potovali sami. Savska plovba je bila zaradi vojne pač prenevaren podvig, saj sta bila pred izbruhom vojne oba bregova Save v avstrijskih rokah, zdaj pa so desno stran v Bosni in Srbiji ponovno držali Turki,

s katerimi Avstrija še ni sklenila miru niti ni določila nove razmejitvene črte.

Kranjski vicedom se v zvezi s potovanjem očitno ni preveč zanašal na svoje rojake. V poročilu, poslanem v Gradec, je dan po odhodu kompozicije zapisal, da so se umanjani tesarji prestrašili bolezni in obleganja, zato jih ni bilo moč zbrati več kot 13. Da se ne bi spotoma zbal in premislil še kdo, je skrbel vodič Janez Jurij Koren, ki jih je spremljal do Maribora, jih tam odpravil na ladjo, v Drnjo ali Osijeku pa naj bi jih prevzele vojaške oblasti.²³ Vse je tudi v resnici potekalo po načrtu. General Sukow je pet dni pozneje, 2. maja, že lahko pisal kranjskemu vicedomu, da so prihajajoči možje po njegovih izračunih zapustili Drnjo, zato ni dvoma, da bodo zagotovo prispeli na cilj.²⁴ Za vicedoma grofa Thurna je bila stvar s tem rešena, še bolj prijetno novico pa je prejel slab mesec pozneje iz Gradca, in sicer potrdilo notranjeavstrijskega bankalnega kolegija, ki je vicedomskemu uradu povrnil vse dotedanje stroške z odpošiljanjem in predplačilom »beograjskih sezoncev«.²⁵

Slovenski strokovnjaki v Beogradu in nenadna sprememba njihove namembnosti

Kaj se je nato s Kranjci dogajalo v Beogradu, ni natanko popisano. Vemo le, da so tja resnično prispeli in tam neutrudno delali, ne pa tudi, kaj vse so doživeli. Pozneje, v Ljubljani, so nekateri med njimi, po poklicu zidarji, izpričali, da so bili v Beograd (že) poslani k »dol metvájnu« in ne k zidanju »belgrajske festenge«. A resnici na ljubo viri iz časa pred njihovim odhodom govorijo drugače. Morda so možje res že na poti slišali, slutili ali izvedeli, da bodo trdnjavo samo »dol metali«, toda bolj verjetno so jim to povedali šele potem, ko so jo nekaj časa že »metali gor«. Jeseni, kakšna dva tedna po sklenitvi avstrijsko-turškega beograjskega miru (18. septembra 1739), so jim prišli na pomoč še precej številnejši in za podiranje veliko bolj izurjeni rojaki, idrijski rudarji.

Natanko ne vemo, koliko zidarjev in tesarjev je tedaj še ostalo v Beogradu in moglo Idričanom zaželei »Srečno!« Nekateri so se bržčas ravno tiste dni kot »tehnološki višek« že vračali proti do-

²¹ *Prav tam*, 26. 4. 1739, prilogi: »Specification von abgeraisten« in »March Route«.

²² *Vas Drnje danes ne leži ob glavnem toku reke Drave, ampak ob rokati, imenovanem Stara Drava*.

²³ *ARS, Vic. a., šk. 183, I/103, lit. K II-10, 27. 5. 1739, 7. 5. 1739, 9. 5. 1739.*

²⁴ *Prav tam*, 2. 5. 1739.

²⁵ *Prav tam*, 30. 5. 1739.

mu, saj kot graditelji za podiranje niso imeli ustreznih kvalifikacij. In če odmislimo znano slovensko zadržanost do rojakov, ki jih Slovenci srečajo na tujem, so se kranjski zidarji in tesarji gotovo razveselili prihoda idrijskih rojakov, ne toliko, ker je šlo za ljudi njihovega jezika, temveč zato, ker jih bo nekdo nadomestil v dotlej nič kaj prijetnem položaju. Na drugi strani so bili Idrijcem nemara celo nevoščljivi, češ vi prihajate v miru, mi, »prvoborci«, pa smo tu dolge mesece trepetali za lastno kožo. Vojne in Turkov nevajenim obrtnikom dveh ljubljanskih cehov se v Beogradu dotlej resnično ni godilo bogve kako dobro. Zlasti med turškim obleganjem je bilo prenekateremu žal, da ni ostal pri ženi in otrocih, četudi bi se vse leto otepali z neslano kašo in nezabeljenimi žganci. Verjetno jih ni bilo malo, ki so obžalovali, da se niso premislili vsaj zadnje dni pred odhodom iz Ljubljane tako kot dobršen del tesarjev. Že ko so prišli na cilj, Turki niso bili več daleč od Beograda, dobra dva meseca pozneje, 26. julija 1739, pa se je znašel v turški obkolitvi. In sledilo je še pet dolgih tednov poletne vročine, sopare, žvižgajočih krogel in udarcev topov, preden je Avstrija 1. septembra po medli in neodločni obrambi generala Sukowa končno s sovražnikom sklenila premirje.²⁶ Če nič drugega, so Kranjci in drugi obleganci zdaj vedeli, da je najhujše mimo, in pričakovali,

Začetek turškega obleganja Beograda
25. julija 1739; po: *Istorija Beograda 1*,
slika 20 (za str. 528).

da se bodo, brž ko jim bo dovoljeno, mogli vrniti domov.

Avstrija zdaj v Beogradu res ni več potrebovala vojakov in graditeljev, temveč rušitelje. Sredi meseca septembra so tudi do Ljubljane, v roke kranjskemu vicedomu, prišle prošnje feldmaršala grofa Wallisa, poveljujočega generala na Ogrskem, ki jih je ta drugi dan po sklenjenem premirju, 2. septembra, poslal iz Beograda na Dunaj. Ker je preliminarni dogovor z Osmansko državo določal, da bo meja spet na Savi in Donavi, Beograd evakuiran, vse novozgrajene stavbe (*alle neue angelegte werkher*) pa pred prepustitvijo Turkom razstreljene, je grof Wallis prosil za minerje, in sicer za »tolikšno število rudarjev, kolikor jih je le mogoče čim hitreje poslati semkaj«.²⁷ Dvorna odredba z dne 10. septembra je praktično samo ponovila generalove besede, prevedene iz prošnje v ukaz. Kranjskemu vicedomu je nadrejena oblast v Gradcu naslednji dan naložila, naj takoj »postavi v pripravljenost« kolikor mogoče veliko rudarjev.²⁸ Dve teden dni mlajši odredbi sta od vicedoma grofa Thurna zahtevali, naj zbere in pošlje v Beograd rudarje iz notranjeavstrijskih železovih rudnikov in druge, pri tem pa možem obljubljali plačilo potnine ter zanesljivo dnevno plačilo za čas odsotnosti, vključno s tistim, ki ga bodo na poti domov preživeli v karanteni.²⁹ Takšna zagotovila so v Gradec prišla z dunajskega dvora, ki se mu je upravičeno mudilo, toliko bolj, ker je bilo v Beogradu dotlej sklenjeno samo premirje. Zanimivo se zdi, da je dunajska dvorna resolucija, izdana 12. septembra, velevala, naj graški dvorni svetnik pl. Papp angažira štajerske rudarje iz Eisenerza in Vordernberga,³⁰ Gradec pa je ukazano nato očitno izpolnil nekoliko po svoje. Nazadnje so namreč veliko večino nanovačenih rudarjev predstavljali rudarji iz komornega živosrebrnega rudnika v Idriji in ne štajerski rudarji niti ne prvotno predvideni iskalci železove rude. Notranjeavstrijska dvorna komora je zato začela ukaze pošiljati neposredno višjemu rudarskemu sodniku na Kranjskem Janezu Krstniku pl. Nemizhoffnu. Tako mu je 16. septembra sporočila, naj sebi podrejeni instanci, višjega rudarskega mojstra na Koroškem in upravitelja v Idri-

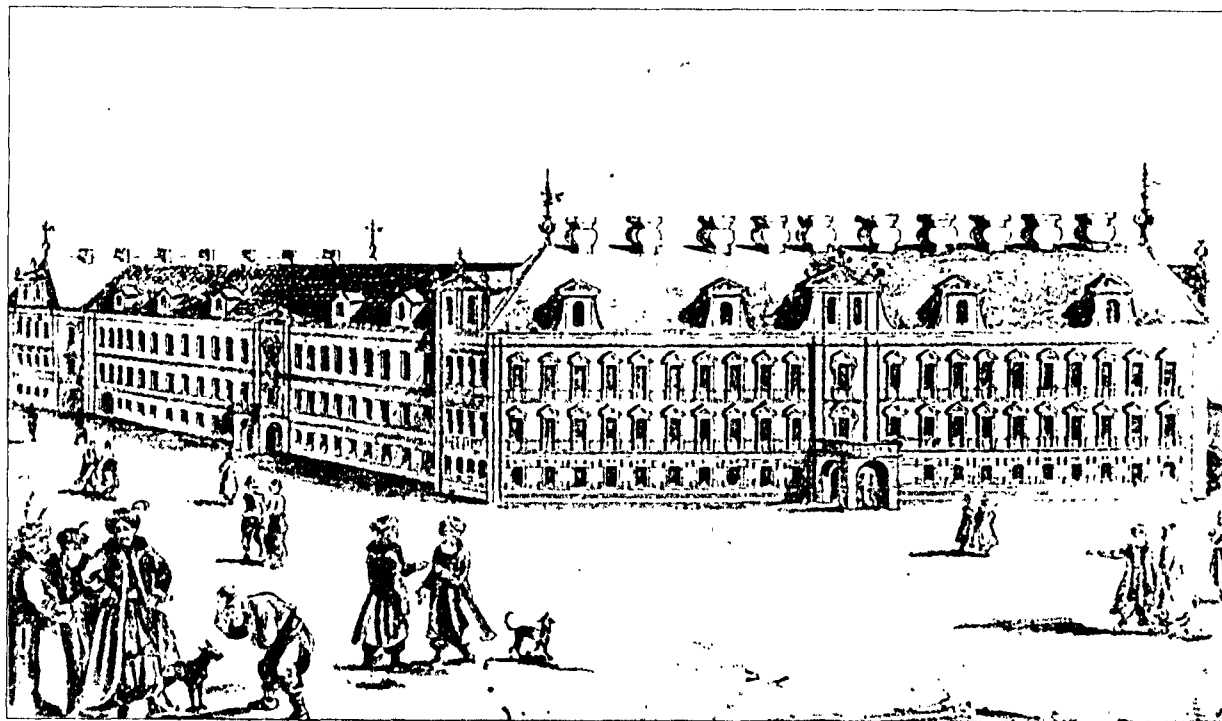
²⁶ O obleganju Beograda gl. *Beogradska tvrđava kroz istoriju. Fortresse de Beograd a travers l'histoire, Beograd 1969*, str. 95 (odslej *Beogradska tvrđava*).

²⁷ *ARS, Vic. a., sk. 183, I/103, lit. K II-10, 2. 9. 1739.*

²⁸ *Prav tam, 11. 9. 1739.*

²⁹ *Prav tam, 18. 9. 1739, 19. 9. 1739.*

³⁰ *Prav tam, 12. 9. 1739.*

Detajl z beograjskih ulic iz leta 1738 pred Aleksandrovo ali württembersko vojašnico, po: Istorija Beograda 1, slika 8 (za str. 528).

ji, po lastnem slu obvesti, da bodo šli rudarji, ki jim pripadata potnina in redna plača, s spremstvom najprej do Maribora in nato po vodni poti do Beograda.³¹

Zidarji in tesarji s Kranjskega se medtem v Beogradu niso počutili bogve kako dobro, čeprav jim drugače kot minule tedne ni več grozil sovražni ogenj. Njihovi občutki v tednih med premirjem in dokončnim mirom so morali biti precej negotovi. Prvič v življenju so se pobliže, iz oči v oči, srečali s pravimi Turki, tistimi zakletimi »psoglavci«, o katerih so doma pripovedovali že tri stoletja. Turek je le Turek, pa četudi govori isti sorodni jezik, ki ga je bilo mogoče tudi dotlej slišati v beograjski »srbski varoši«. Že 4. septembra je namreč v beograjsko »varoš« prijezdil veliki vezir Ivaz Mehmed-paša s 500 janičarji, ki so se nastanili po vojašnicah in najimenitnejšo med njimi, Aleksandrovo ali württembersko, začeli preurejati v vezirjev seraj. Tu se je že čez tri dni naselil novi gospodar, turški poveljnik mesta.³²

Le kako se generalu Wallisu v takih okoliščinah ne bi vse bolj mudilo? Dva dni pred sklenitvijo beograjskega miru, 16. septembra, je iz Zemuna poslal cesarju vnovično prošnjo po čim-

prejšnjem prihodu rudarjev.³³ Poveljujočemu na Ogrskem morda delamo krivico, če se zamislimo, zakaj je bil zdaj sam že na bodoči avstrijski strani meje. Vsekakor pa mu je lahko precej odleglo, ko se je 18. septembra posušilo črnilo na avstrijsko-osmanski mirovni pogodbi, ki so jo odposlanci obeh dvorov podpisali v beograjski trdnjavi. Avstrijci so se mogli namreč mirneje posvetiti preostalim dolžnostim na braniku domovine, toliko lažje ko se je veliki vezir tri dni pozneje z vojsko umaknil proti Nišu.

Po prvi točki pogodbe je bila Avstrija Osman-ski državi dolžna odstopiti beograjsko trdnjavo z njenimi starimi utrdбами ter s tistimi novimi in popravljenimi, ki so s starimi predstavljale fortifikacijsko celoto. Vse ostale nove utrdbe, obzidje, majhne utrdbe v gradu in mestu ter nekaj drugih objektov je dotedanja gospodarica morala porušiti. Za to je bilo na voljo razmeroma dovolj časa, saj naj bi bastiljo okoli mesta odstranili v treh mesecih, v roku šestih mesecev pa še traso okoli trdnjave.³⁴

Idrijski rudarji in nekaj njihovih tovarišev s Kranjskega in Štajerskega so v začetku oktobra,

³¹ Prav tam, 16. 9. 1739.

³² Istorija Beograda 1, str. 568.

³³ ARS, Vic. a., šl. 183, I/103, lit. K II-10, 26. 9. 1739.

³⁴ Beogradska tvrđava, str. 95. – Istorija Beograda 1, str. 568.

kakšna dva tedna po podpisu mirovne pogodbe, na Kalemegdanu sprožili prve detonacije. Ker pa meseca septembra, ko so jih novačili za pot, novice iz Beograda niso bile nič kaj spodbudne, so rudarje le težka prepričali, da so privolili odpotovati. Toda v primerjavi z večmesečnimi pripravami njihovih predhodnikov, zidarjev in tesarjev, je transport tokrat stekel prenetljivo naglo, skorajda bliskovito. Dva dni po beograjskem miru, 20. septembra, je cesarski inženir nadporočnik Ernest Wenzel Durchlaßer v Ljubljani že mogel podpisati pogodbo, narejeno po pol leta starejši pogodbi z zidarji in tesarji, ki je rudarjem ponujala prav takšne pogoje kot njihovim graditeljskim predhodnikom, vključno z zagotovljeno oskrbo in denarnim nadomestilom za čas bolezni. Le mesečne plače so bile tokrat nekoliko slabše, saj naj bi strelskemu mojstru pripadalo 20 goldinarjev, navadnemu razstreljevalcu ali »knapu« 16 in vrtalcu samo 12 goldinarjev.³⁵ Naslednji dan jim je višji rudarski sodnik za Kranjsko pl. Nemizhoffen izdal prepustnico (»Paasbrief«) za že utečeno pot prek Maribora in naprej po Dravi in Donavi, dan pozneje pa je z vodičem in vprežnim vozom odpravil prvih 22 rudarjev. Šlo je za skupino, ki je bila kar najbliže pri roki, trenutno zaposlena pri regulaciji Ljubljance.³⁶

Hitrost in učinkovitost ljubljanskih oblasti sta bili sicer bolj navidezni kot dejanski. Višji rudarski sodnik se je namreč opravičeval, da doslej ni mogel zbrati več kot 22 mož, medtem ko je vicedom v tozadevnem poročilu graški dvorni komori izrazil upanje, da bo moč za njimi karseda hitro poslati še okoli sto ljudi.³⁷ Poslano poročilo se je na poti med Ljubljano in Gradcem križalo z vsebinsko pomenljivimi navodili, ki jih je dvorna komora v obrnjeni smeri dan poprej poslala v Ljubljano. V Gradcu so namreč še predobro vedeli, da rudarji zdaj, v začetku jeseni, ne bodo posebej navdušeni nad odhodom na »sezonsko delo« na vse manj prijazno jugovzhodno mejo dežel avstrijske krone. Le kako naj bi tudi bili, ko pa od tam ni bilo prav nikakršnih spodbudnih novic: spodletela vojna zoper Turke, izgubljeno ozemlje, sovražniku prepuščen Beograd. Dvorna komora je zato višjemu rudarskemu sodniku pl. Nemizhoffnu naročala, naj »nad rudarji ne izvaja sile in moči«, temveč naj jih »na vse mogoče dobre načine« pripravi do tega, da

se bodo čim laže odločili za odhod. Prepriča naj jih, da se v Beogradu zdaj ni bati ne kuge ne sovržne nevarnosti, poleg tega pa bo njihovo tamkajšnje bivanje kratkotrajno. Tudi skrb, kako se bodo medtem preživele njihove žene in otroci, naj bi bila povsem odveč, saj bodo družinam rudarjev od časa do časa izplačali toliko, kot jim bodo rudarji od svojega plačila sami namenili za vzdrževanje.³⁸ Vmes je prišlo še do spremembe itinerarja. Rudarji, sprva namenjeni peš do Maribora in naprej po Dravi, so spotoma dobili novo prepustnico in izvedeli, da gredo skozi Maribor in Gradec na Dunaj, šele od tam pa z ladjo naravnost nizvodno po Donavi.³⁹

Morda je vest o vmesnem skoku v cesarsko prestolnico premamila še kakšnega kandidata, a večina novih se je dotlej že odločila, ne da bi potrebovala dodatno »turistično reklamo«. 23. septembra zvečer je v Ljubljano prispelo 119 idrijskih rudarjev na čelu z upraviteljem rudnika Francem Antonom pl. Steinbergom, sicer znanim zemljemercem, raziskovalcem in izumiteljem.⁴⁰ Namesto naslednji dan so možje zaradi deževnega vremena odrinili proti Gradcu dan pozneje, s podpisano kolektivno pogodbo, po znani trasi in, kar je najpomembnejše, vsak z enomesečnim vnaprejšnjim plačilom v žepu.⁴¹

Da so se Idričani odzvali v tolikšnem številu, je vsaj nekoliko tudi posledica razmeroma dobre mesečne plače, ki jim jo je zagotavljala kolektivna pogodba, sklenjena 21. septembra v Idriji. Rudniški upravitelj Steinberg in idrijski višji paznik Ignac Žerovic (*Scherouitz*) sta z njo vsakemu rudarju zagotovila 18 goldinarjev mesečno, kar je za dva goldinarja več, kot so dobili navadni knapi iz skupine 22-ih predhodnikov, in šest goldinarjev več od navadnih vrtalcev.⁴² Komu so se imeli zahvaliti za ugodnost, svoji znani knapovski trmi ali uvidevnosti oblasti, lahko samo ugibamo, a bržčas kar obema dejavnikoma. Idričani so očitno znali izkoristiti svojo nepogrešljivost, še pose-

³⁸ *Prav tam*, 21. 9. 1739.

³⁹ *Prav tam*, 21. 9. 1739, 24. 9. 1739, 25. 9. 1739.

⁴⁰ Franc Anton Steinberg (*Stemberg*), rojen 1684 na gradu Kalec pri Pivki, umrl 1765 v Ljubljani, je opravljal službo cesarskega upravitelja idrijskega rudnika med letoma 1724 in 1747, ko se je upokojil, se preselil v Ljubljano in pousem posvetil svojim konjičkom. V Idriji se je ukvarjal s statiko, hidrostatiko, zemljemerstvom, jamomerstvom in drugimi rudarskimi strokami. – Prim. Slovenski biografski leksikon, Tretja knjiga, Raab-Svitaršič, Ljubljana 1960-1971, str. 460-461.

⁴¹ *ARS, Vic. a., šk. 183, I/103, lit. K II-10, 26. 9. 1739.*

⁴² *Prav tam*, 21. 9. 1739.

³⁵ *ARS, Vic. a., šk. 183, I/103, lit. K II-10, 21. 9. 1739.*

³⁶ *Prav tam*, 22. 9. 1739.

³⁷ *Prav tam*, s. d. (22. 9. 1739).

bej, ker so jim z nezanimanjem za tovrstno delo posredno pomagali rudarji iz drugih krajev, uradniški »škrici« v Gradcu pa so bili na koncesije prejkone že vnaprej pripravljeni.

Denar za pot in prvo mesečno akontacijo je založil vicedom iz svoje blagajne in brž spomnil dvorno komoro, da mu ga je blagovolila povrniti,⁴³ četudi ne takoj in ne brez težav; vsoto dobrih 2.525 goldinarjev naj bi vicedom vzel iz blagajne ljubljanskega višjega nakladnega urada, pa to zaradi picle vsebine v njej vsaj še do 20. oktobra ni bilo izvedljivo.⁴⁴

Vse, kar se je naslednje tedne in mesece dogajalo z idrijskimi rudarji, poslanimi 25. septembra iz Ljubljane, je očitno potekalo rutinsko in po načrtu. V spisih kranjskega vicedomskega urada namreč o njih ni zaslediti nobene vesti, potem ko so prispeli do Gradca in je tamkajšnja dvorna komora 3. oktobra glasno razmišljala, ali naj jih dalje odpravi skupaj ali z več transporti.⁴⁵ Potem je šlo vse gladko, predvsem v finančnem smislu, saj bi se v nasprotnem v vicedomskem arhivu zelo verjetno ohranilo kakšno pisanje o neplačanih obveznostih tega ali onega.

Če je imel kranjski višji rudarski sodnik srečo z Idričani, ki jih je dobil tako hitro in v tolikšnem številu, pa ni obrodilo nikakršnega sadu njegovo prigovarjanje rudarjev v železovih rudnikih. Čeprav je razposlal ukaz vsem svojim podrejenim nižjim rudarskim sodnikom, se v državni voz ni dal vpreči niti en sam rudosledec. Višji rudarski sodnik pl. Nemizhoffen je od vsepovsod dobival odgovore, da so rudarji povečini oženjeni, zadolženi pri svojih rudnikih, za slednje nepogrešljivi in nenazadnje nevešči miniranja.⁴⁶ Kranjski vicedom je dva tedna pozneje pisal v Gradec, da ni nobenega upanja, da bi šlo na pot še več rudarjev, ker jih idrijski in železovi rudniki ne morejo pogrešati.⁴⁷ Njihovo čast so več ko rešili Idričani, ki so že tako jedli »državni kruh«, in poslej iz Gradca ni več zaznati pritiskov, naj Ljubljana pošlje na jug še kakšnega rudarja. Zelo verjetno so se z enakimi izgovori kot kranjski rudosledci otepali sezonstva njihovih kolegi v rudnikih železove rude na Štajerskem in Koroškem. Glede na številnost tamkajšnjih obratov in delavcev bi pričakovali lepo šte-

vilo nanovačenih mož, a je bilo v resnici vse drugače. Kot je Gradec 6. novembra sporočal Ljubljani, je dotlej odšlo v Beograd poleg 22 kranjskih in 119 idrijskih rudarjev le 13 njihovih kolegov iz Zgornje Štajerske,⁴⁸ ki so iz Maribora krenili pred 10. oktobrom.⁴⁹ Še malo, pa se nikomur ne bo več treba opravičevati za zamudo in nepripravljenost pomagati domovini. Konec novembra je namreč graški vojni svet sporočil odločitev vojnega sveta na Dunaju, da pošiljanje novih rudarjev v Beograd ni več potrebno, zato naj se novačenje ustavi. Le maloprej se je v Mariboru vkrcalo na dravske ladje 153 koroških rudarjev, ker pa so v Beogradu njihovo pomoč zaradi prihajajoče zime odklonili, so se morali možje od tam nemudoma vrniti domov.⁵⁰ Očitno stežka in zato tako pozno nanovačeni Korošci so torej poceni, a vendarle zadostili svoji dolžnosti.

Več kot pretirano bi bilo v takih pripetljajih ugotavljati korenine poznejše koroške (in deloma štajerske) averzije do Beograda. Pa vendar, rojaki iz »tužnega Korotana«, najsi bodo nemško ali slovensko govoreči (da ne zlorabljamو dan današnji priljubljenega izraza »dvojezični - zweisprachige«), so bili v paketu, torej v celoti, nemudoma vrnjeni tja, od koder so prišli, torej še preden so prav okusili beograjsko podnebje in se utegnili vživeti v njegov delovni ritem ob spremljavi tuljenja košave. Tako kot njihovi sodeželani in rojaki v letih 1919-1920 so samo za hipec okusili usodo kranjskih sobratov. Res le za pokušino, drugače kot Idričani, katerih someščani in stanovski kolegi niso bili deležni bratskega objema z Beogradom še dlje, namreč vse do neke druge mirovne pogodbe, sklenjene leta 1947 z mlado republiko Italijo. Malo zatem, vsekakor še istega leta 1947, so tudi mnogi Idričani »ajnricali« v zvezno armado in mnogi ugledali (skoraj) isto kalemegdansko trdnjavo, ki so jo njihovi predniki dobrih dvesto let prej pustili v ruševinah. In gledali so jo še nadaljnjih 44 let, vsako leto vsaj ena generacija mladih rekrutov, kar znese neprimerno več, kot je koroških Slovencev kdajkoli obiskalo jugoslovansko prestolnico; in slednji so bili zgolj in samo turisti, praviloma maturanti celovške slovenske gimnazije, za Beograjčane nič več kot navadni avstrijski državljani, kot taki pa že zato (prosto po Nušiču) nekoliko »sumljive osebe«.⁵¹

⁴³ *Prav tam*, 26. 9. 1739, 28. 9. 1739.

⁴⁴ *Prav tam*, 20. 10. 1739.

⁴⁵ *Prav tam*, 1. 10. 1739, 3. 10. 1739.

⁴⁶ *Prav tam*, 26. 9. 1739, 5. 10. 1739.

⁴⁷ *Prav tam*, 8. 10. 1739.

⁴⁸ *Prav tam*, 6. 11. 1739.

⁴⁹ *Prav tam*, 13. 10. 1739.

⁵⁰ *Prav tam*, 2. 12. 1739, 9. 12. 1739.

⁵¹ Pri tem ne štejemo tistih koroških rojakov, ki so se v uniformi tretjega rajha vozili skozi in redkeje ustavljali v

Odvrnimo se od pravzaprav praznega razglabljanja in se vrnimo spet 250 let nazaj v realno preteklost. Šestmesečni rok za rušenje v mirovni pogodbi predpisanih objektov je od Avstrije zahteval precejšnje napore. Končno nekaterih stavb niti niso podrli, rušenje pa je trajalo vse do konca maja 1740 ali več kot osem mesecev po sklenitvi miru. V razstreljevanje, podiranje in odvažanje materiala je bilo v tem času vpreženo lepo število ljudi, številke se gibljejo med 490 in 3.171 vojakov in kmetov. Zadnjih tisoč mož, podanikov rimsko-nemške (avstrijske) krone, se je iz mesta umaknilo 7. junija 1740. Štiri dni pozneje je sledila le še svečana ceremonija ratifikacije sporazuma, ki sta jo v plavajočem šotoru na splavu na Savi podpisala avstrijski in turški odposlanec.⁵²

Nič ne vemo, kako so se v Beogradu kot delavci oziroma strokovnjaki odrezali naši rojaki. Zadnji kranjski zidarji in tesarji so prenehali z delom decembra leta 1739 in po prestani dvo-mesečni karanteni 17. februarja naslednje leto srečno prispeli domov. Kot so pozneje potarnali v pritožbah nad deloma neplačanim delom, so bili izpostavljeni nenehni nevarnosti,⁵³ o čemer za čas obleganja mesta ne dvomimo. Rudarji so gotovo ostali dlje, saj so pri rušenju veljali za nepogrešljive strokovnjake. Bolj bi nas pri tem moralo zanimati in skorajda skrbeti, kako da so eni in drugi ostali »tamo daleko« od doma tako zelo neopaženi (!). Opazili jih niso ne slovenski ne avstrijski in ne srbski zgodovinarji, ki so preučili avstrijske vire,⁵⁴ zato jih slednji tudi niso mogli vplesti v zgodovinske preglede svojega glavnega mesta. Iz uvidevnosti do »bratskega naroda« ali iz kakšnega drugega razloga? Kranjcev, Idrižčanov, Slovencev ali kakorkoli že poimenovanih rojakov slovenskega jezika ne omenjajo, ko pišejo, da so bili med vojaki in kmeti ljudje iz Srema, Banata, Slavonije, Hrvaške, Ogrske »in drugih predelov«.⁵⁵ Slednje – ljudje od drugod – se bo pač nanašalo na naše ljudi, ki jim zgodovina ni dopustila, da bi se z imenom in spominom ovekovečili v tolikokrat (menda vključno z le-

tom 1999 kar 39-krat) obstreljevano in premetano kamenje beograjske trdnjave. Po krivici najbrž, zakaj v letih 1739-1740 so ga ljudje iz slovenskih dežel razdrobili tako temeljito in tako sistematično kot nikoli prej in pozneje, oblečeni v različne kroje avstrijske armade.

Epilog z neplačanimi obveznostmi »našem tovaršam«

Vrnimo se k skupini zidarjev in tesarjev iz ljubljanskih cehov in jih popeljimo iz Turkom odstopljenega mesta v varno zavetje doma. Od prvotno 54 mož je do decembra 1739 vztrajalo na sezonskem delu le 16 zidarjev in dva tesarja, medtem ko se je glavina (38 mož) vrnila domov že prej, nemara takoj po sklenitvi beograjskega miru. Zadnjih 18 je vsekakor še sodelovalo pri »dol metvájnu« beograjske trdnjave, kot bodo zidarji s prisego izpričali pozneje, v mirnem času pa so jih mimogrede uporabili tudi pri utrjevanju Petrovaradina, obdonavske trdnjave v Sremu nasproti Novega Sada. Le dva obrobna podatka razkrivata to njihovo vmesno postajo, na prvem mestu nedatiran poimenski seznam, naslovljen kot »specifikacija zahtev kranjskih zidarjev, ki so bili leta 1739 v Beogradu in Petrovaradinu (!)«. Konkretna zahteva je zadevala plačilo za 33 delovnih nedelj in praznikov, kar pomeni, da so vrli Kranjci že svojo prvo beograjsko nedeljo krepko pljunili v roke, nakar orodje vseh sedem mesecev sezonstva ni mirovalo ne v petek ne v svetek.⁵⁶ Če zlobno pripomnimo, so navsezadnje dobro vedeli, da jim delovna pogodba jamči tudi presežno delo, naši ljudje pa so v tujini praviloma marljivejši kot doma.

Od tu naprej se njihova usoda po koščkih spet začne zrcaliti v spisih kranjskega vicedomskega urada. Ljubljancani so se čutili nekajkrat izrabljene in prikrajšane, zato so se pri državi še pet let po vrnitvi domov potegovali za, po njihovem prepričanju, neplačane zaostale obveznosti. Postopek, ki s svojo zamudnostjo morda malce spominja na poznejše »sukcesioniste«, je sicer potekal na relaciji Ljubljana – Gradec – Dunaj in ni imel z Beogradom nikakršne zveze razen posredne – tam opravljenega dela. Zato pa se je za

tedanji »Reichsfestung Belgrad« med 12. aprilom 1941 in 20. oktobrom 1944.

⁵² Istorija Beograda 1, str. 568-569.

⁵³ ARS, Vic. a., šl. 183, I/103, lit. K II-10, predstavljeno 14. 4. 1742.

⁵⁴ Prim. zlasti Ferdinand Hauptmann - Milan Vasić - Alija Polimac - Rüdiger Malli, Die türkische Wiedereroberung von Belgrad 1739. Die Reichsgeschichte Mehmed Subhi's 1738-1740 (Aus dem Stiermärkischen Landesarchiv, Graz), Graz 1987.

⁵⁵ Istorija Beograda 1, str. 568-569.

⁵⁶ ARS, Vic. a., šl. 183, I/103, lit. K II-10, s. d., ad 18. 3. 1740, »Specification der von dem A/n/n/o 739 zu Belgrad, und Peterwardein // be' der fortification gewesten Cratner. Maurer machenden Forderung«. – Druga omemba, da so zidarji delali tako v Beogradu kot v Petrovaradinu: prav tam, 5. 7. 1742.

Kranjce, kot smo mogli že vnaprej pričakovati, končal le napol uspešno.

Začelo se je takole. Dober mesec zatem, ko se je skupina 18 kranjskih zidarjev in tesarjev vrnila domov, je kranjski deželni vicedom obravnaval dve njihovi ločeni pritožbi, prvo, napisano v imenu zidarjev, in drugo za tesarje, češ da jim v skladu z delovno pogodbo pripada še dobrih 2.143 goldinarjev zaostalega plačila.⁵⁷ Prosilci zahtevanega zaostanka niso samo utemeljili z natančno specifikacijo, temveč v slogu tovrstnih sodobnih poročil podkrepili svojo upravičenost do denarja še z nekaj čustveno obarvanimi navedbami. Tako naj bi z odhodom v Beograd pustili svoje žene in otroke v pomanjkanju, utrjevalna dela v Beogradu pa opravljali v času »ostrega obleganja« in v »najhujši nevarnosti za telo in življenje«. Njihove družine so si morale medtem izposojati denar za preživetje, kar jih je privedlo v neznosne dolgove, tembolj ker moč je za svoje delo v Beogradu doslej še niso prejeli že zdavnaj zaslužene zidarske mezde (*Liedlohn*) in zaostanka. Zaradi plačevanja obresti na posojen denar naj bi bili zdaj celo prisiljeni zapustiti svoje domove. Glede predložene specifikacije neplačanih zaostankov so bili po potrebi pripravljeni tudi priseči, od vicedoma pa pri izterjevanju plačila pričakovali najmanj moralno pomoč.⁵⁸ Vicedom grof Thurn je njihovo prošnjo graški dvorni komori resnično pospremil s priporočilom, naj se obveznosti do zidarjev in tesarjev izpolnijo, kot velewa pogodba med dvorno pisarno in mojstrom Allio izpred enega leta. Prosilci so bili namreč v Beogradu dan in noč izpostavljeni veliki nevarnosti, še pomembnejše pa se je vicedomu zdelo opozoriti na naslednje dejstvo: če ne dobijo plačanega vsega dela, v prihodnje za tovrstne potrebe ne bo več moč pridobiti nikogar, kar bi za seboj potegnilo zelo hude posledice.⁵⁹

⁵⁷ Glede na podatek, da naj bi 17 zidarjev in tesarjev prejelo na mesec 18 goldinarjev, polir pa 26, je država možem dolgovala osnovno plačilo za nekaj manj kot 6 mesecev in pol ali - povedano drugače - kot da ne bi prejeli ničesar od začetka avgusta 1739 do vrnitve domov sredi februarja naslednje leto. Ker pade začetek avgusta 1739 v prve dni turškega obleganja Beograda, je povsem mogoče, da so se izplačila delavcem prav tedaj ustavila.

⁵⁸ Prav tam, predstavljeno 18. 3. 1740, s poimenskim seznamom (*Specification etc.*). - Zidarji so zahtevali 1.949 goldinarjev 23 krajcarjev, tesarji pa 194 goldinarjev.

⁵⁹ Prav tam, 26. 3. 1740.

Toda birokratski mlini so mleli še dolgo, počasi in predvsem postopoma. Finančne zahteve, ki naj bi jih poravnali iz te ali one vojaške blagajne, so imele tudi to smolo, da je medtem izbruhnila nova, za Avstrijo veliko pomembnejša, nevarnejša in dolgotrajnejša vojna: zapleten evropski konflikt, po povodu za izbruh sovražnosti imenovan avstrijska nasledstvena vojna (1740-1748). Minorne zadeve kranjskih obrtnikov so se morale že zaradi svoje »civilne narave« in »neaktualnosti« slejkoprej umakniti neprimerno pomembnejšim vojaškim problemom. Leto dni po nastanku vicedomovega priporočila, na prvi pomladanski dan 1741. leta, so iz Gradca na bogsigavedi katero ljubljansko intervenco samo lakonsko birokratsko odgovorili, da so se vsi dokumenti izgubili v »krivični vojni« (*injuria belli*), tako da nimajo v rokah ničesar, s čimer bi lahko na Dunaju zahtevali izplačilo zaostanka iz t. i. blagajne za beograjsko utrdbo (*beŷ der Belgrader fortifications Cassa*). Dvorna komora je zato pozvala vicedoma, naj ji čimprej pošlje prepise tozadevnih dokumentov, ki jih gotovo še hrani ali pa jih vsaj lahko znova naredi na podlagi pričevanj tedanjih vodičev.⁶⁰ Vicedomski urad je slednje moral storiti. Specifikacijo zaostalih plačil, sestoječo iz štirih dokumentov, so napisali na novo, na podlagi pričevanj dveh zidarskih mojstrov, tesarjev in vodiča na njihovi poti v Beograd. V manj kot dveh tednih so papirji romali v Gradec k notranjeavstrijskemu bankalnemu kolegiju, a je šlo tokrat za dobro polovico nižjo vsoto 1.109 goldinarjev.⁶¹ Ker nič ne kaže, da bi Kranjci preostalo polovico dotlej že prejeli, so se morali v svojih »upravičenih zahtevah« očitno omejiti na »neko razumno mejo«. »Sukcesija« za nekdanjo beograjsko utrdbeno blagajno je torej ubrala svojo logiko in sebi lastna pota.

Vendar tudi na novo sestavljeni in odposlani dokumenti niso dosegli pričakovanega. Vnovič je minilo leto, preden je vicedom 14. aprila 1742 prejel v obravnavo prošnjo 18 mož na čelu s polirjem Matijo Pevcem, v kateri so ti spet popisali svoje težave in zahteve. Odkar so se pred dobrima dvema letoma vrnili v Ljubljano, naj bi že na več mestih iskali zaostalo plačilo 1.310 goldinarjev in 48 krajcarjev, kolikor naj bi jim še pripadalo za opravljeno delo, karanteno in potnino, vse v skladu s pogodbo, sklenjeno pred odhodom v Beograd. Pri tem seveda niso pozabili navesti, kako so med delom izpostavljali nevarnostim te-

⁶⁰ Prav tam, 21. 3. 1741.

⁶¹ Prav tam, 4. 4. 1741.

lo in življenje ter prišli na nič manj kot beraško palico. Svoje zahteve so bili zato pripravljeni potrditi tudi s prisego, vicedoma pa prosili, naj ukaže, da se jim omenjena vsota dobrih 1.300 goldinarjev izplača iz urada deželnega knjigovodje. Pod prošnjo so poleg polirja Pevca navedena imena 15 zidarjev in dveh tesarjev, skupine, ki je najdlje vztrajala v Beogradu in morala zdaj temu ustrezno najdlje moledovati za neporavnano plačilo.⁶²

Do konca leta 1742 je z uradno pošto med Ljubljano, Gradcem in Dunajem potovalo še nekaj tozadevnih spisov, preden je ljubljanski zidarsko-tesarski navezi uspelo izbojevati prvi delni uspeh.⁶³ O obeh tesarjih poslej ni več slišati, medtem ko je 16 zidarjev 26. novembra po odobritvi graškega bankalnega kolegija prejelo 320 goldinarjev. Šlo je za plačilo 33 dni izrednega dela ob nedeljah in praznikih, ko se je mezda po kolektivni pogodbi vrednotila s 36 krajcarji. Ta denar ni mogel biti sporen, saj je temeljil na sklenjeni pogodbi, zato pa je dvorna komora vicedoma obvestila, da morajo glede upravičenosti drugih zahtev pridobiti mnenje izvedencev, t. j. najvišjega cesarskega inženirja, gradbenega upravitelja v Osijeku in nekdanjega gradbenega pisarja v Petrovaradinu. Zidarji so namreč med zaostala plačila šteli še nočnino, potnino, priprežnino in plačilo za čas, ki so ga prebili v karanteni.⁶⁴

Spet sta pretekli skoraj dve leti, preden se je tudi ta zadeva nekoliko premaknila. Šestnajsterica zidarjev na čelu s polirjem Matevžem Pevcem, je zahtevala še 522 goldinarjev neplačane mezde: trinajst mož bi moralo dobiti mesečno plačilo vsak po 18 goldinarjev (polir 26 gld) za dva meseca, trije zidarji pa za mesec dni. Šlo je za čas, ki so ga možje preživeli v karanteni in bi moral biti v skladu s pogodbo plačan enako kot ves preostali čas odsotnosti. Kot je od zidarjev zahteval nedavno umrli vicedom grof Thurn, so resničnost svojih navedb 4. marca 1744 potrdili s prisego, dano pred vicedomskim knjigovodjem Janezom Krstnikom pl. Nemizhoffnom in vicedomovim tajnikom dr. Janezom Hieronimom Marzino pl. Merzenhaimom. Polir Pevce je nato o

vsem poročal v prošnji, naslovljeni na notranjeavstrijsko dvorno komoro v Gradcu.⁶⁵

Nemško pisanemu dokumentu o prisegi, ki sta ga podpisala omenjena vicedomska uradnika in ki vsebuje tudi besedilo prisegi, so v vicedomskem uradu priložili slovensko besedilo. Slednjega so nepismeni in nemščine malo ali sploh nevešči zidarji glasno ponovili za svojima zaprisežnikoma. Njihove na papir prelite besede, sicer dobresedni prevod nemške prisegi, se glasijo takole:

»Jest Mathias Peuz, Maurer Pallier in Crain jest Jacob Gertsher test Grogor Herscher, jest Anton Jost, jest Jacob Strojan, jest Martin Schueboin jest Joseph Sargar jest Blasius Allesch, jest Mathia Woriz jest Giorry Kaushekh, persesem gospodo u sega mogoznemo eno resnizno persego, de mi jeno nashe tovarshe, katere dons nesso mogle kpersege peite, koker Joseph Shauersnikh, Mathia Sherbinz Mathia Stermes Hanshe Ingolizh, Joseph Slegar, jeno Anton Dauniker, kader sma mi sbelgrado od della, kamer sma mi leblane od gnadlougua gospod graf fa lands vicedoma kdolmetuaino Belgradske Vestenge ta druge dan mes seza aprilla 1739 leta poslame billi, na sai sle, sma mogle dua me seza u Vorarize (?) contimatia delleta, jeno de nam jeno na sem douarsham ta contumatia Le od enega me seza jeno ne od Dueh me sezou je plazana koker tude de nam jeno na sem togore jemenuanem tovarsham unei Grogor Hershe Mathia Sherbinz ieno Antona Dauniker od enega me seza ratsgelt ni plazan biu, koker nam gospod Boh, luba diviza bres u sega madesa spozeta Mate Bosia MARIA jeno u se bosie suetnike na na s posledne Za s pomagait. Amen.

Den 4ten Martÿ 1744 ist obiges Juramentum, in der Landsvicedombischen Ambts Buchhalterÿ abgelegt worden.«

Bralca, ki je medtem obupal nad razbiranjem pomena posameznih besed in njihovem povezovanju v smiselno celoto, moremo potolažiti, da je predstavljeni izdelek ljubljanske vicedomske pisarne resnično pravi zmazek. O tem očitno priča tudi tu objavljen faksimile, v originalu počečkan, večkrat prečrtan, z vstavki zapolnjen in brez prave oblike popisan list papirja. Samo v delno opravičilo je lahko dejstvo, da gre za koncept in da je osnutku po vsej logiki moral slediti

⁶² Prav tam, predstavljeno 14. 4. 1742. – Imena 18 vlagateljev zahteve in njihovi poklici pojasnjujejo tudi za nazaj, kdo natanko so bili prosilci.

⁶³ Prav tam, 5. 7. 1742, 10. 7. 1742, 27. 10. 1742.

⁶⁴ Prav tam, 27. 10. 1742, 26. 12. 1742, priloga: »Specification etc.«

⁶⁵ Prav tam, s. d., marec 1744 (poročilo govori o 4. tega // meseca marca).

čistopis, kolikor ni vrli vicedomov tajnik ali kdo drug iz vicedomske pisarne za izvirnik preprosto uporabil kar pričujočo zmazkovno predlogo. Čudili se temu ne bi, saj je imel za takšno odločitev pri roki nešteto izgovorov, od varčevanja s papirjem in črnilom do notoričnega dejstva, da »gmajn kranjščina« tiste dobe ni bila nikakršen uradni jezik in niti ni zaslužila prepisovanja, ko pa je že tako obstajal čistopisni nemški original prisege, sestavni del nemškega dokumenta o tem pravnem dejanju. Varčni uradnik je mogel navzočim zidarjem z nekaj truda narekovati besedilo prisege iz koncepta, moške so ga za njim ponovili in stvar je bila zakonito opravljena.

O jeziku bi mogli pripomniti, da je precej zvest predhodnik »vukovščine«, ki jo je utemeljil sicer šele skoraj pol stoletja pozneje rojeni Vuk S. Karadžić (1787-1864). Le-ta je Srbe podučil, naj pišejo, kot govorijo, in berejo, kakor je napisano. Verjamemo, da je »kranjsko pisana« priseга iz leta 1744 bolj ali manj pristna ljubljanska zidarščina in da so jo prisežniki priznali za jezik, ki je pisan, kot ga govorijo, torej prosto po Vuku. Da je v njej kopica slovenskemu ušesu težko prebavljivih odvisnikov in vrinjenih stavkov, je seveda posledica posnemanja »učenega« jezika, pisarniške nemščine, ki so jo v zidarščino samo »bukvalno« prestavili. O črkopisu raje pomolčimo, saj smo v zadregi, kako bi ga dovolj strokovno poimenovali. Kakšna vmesna cvetka iz bohoričice vendarle izdaja, da je pisar tu in tam nema kaj prebral iz kakšnega slovenskega molitvenika, če mu že ni prišla pod roke sama prva v Ljubljani tiskana slovenska pratika za leto 1741, izdana tri leta pred njegovim »pisateljskim podvigom«. Kaj več se od »kanclijskega« moža v tistih letih ob zvrstno vse prej kot izborni slovenski knjižni beri res ne bi moglo zahtevati.

Z namenom lažje prebavljivosti priobčujemo še transliterirano besedilo, ki skuša po drugi strani ostati karseda zvesto izvirniku.

»Jest Matija Pevc, Maurer Pallier in Crain⁶⁶, jest Jakob Gerčer, jest Grogor Heršer, jest Anton Jošt, jest Jakob Strojan, jest Martin Žvebojn, jest Jakob Sarger, jest Blasius Aleš, jest Matija Voric, jest Jorij Kavšek, persežem Gospodo vsega mogočnemo eno resnično persego, de mi jeno naše tovarše, katere dons neso mogle k persege pejte, koker Jožef Zaversnik, Matija Šerbinc, Matija Stermes, Hanže Ingolič, Jožef Slegar, jeno Anton Davnikar, kader sma mi z Belgrado od dela, ka-

mer sma mi z Leblane⁶⁷ od gnadlougá gospod grafa lands vicedoma⁶⁸ k dolmetvajno⁶⁹ belgradske festenge⁷⁰ ta drugi dan meseca aprila 1739 leta poslane bili, nazaj šle, sma mogle dva meseca v Vorarice kontumacija⁷¹ delate, jeno de nam jeno našem tovaršam ta kontumacija le od enega meseca jeno ne od dveh mesecov je plačana koker tude de nam jeno našem to gore jemenvanem tovaršam zunej Grogor Herže, Matija Šerbinc jeno Antona Davnikar od enega meseca raisgelt⁷² ni plačan biu, koker nam gospod Boh, luba divica brez vsega madeža spočeta mate božja Marija jeno vse božje svetnike na naš posledne čas pomagajte. Amen.«

Besedilo vsebuje med drugim nekaj navedb, ki jih srečamo edinole tu oziroma še v nemškem izvirniku prisege. Tako izvemo nebistven podatek, da je kranjski vicedom zidarje poslal v Beograd 2. aprila 1739, iz česar ni razvidno, ali je mišljen njegov ukaz ali gre za pomoto, saj so zidarji in tesarji v resnici krenili na pot šele 26. aprila. Poenostavljeno rečeno je tudi to, da so bili poslani »k dolmetvajno« beograjske trdnjave, ker so jo v resnici prvotno šli utrjevati. Tretja novost je kraj, v katerem so med vrnitvijo preživeli dvomesečno karanteno: »v Vorarice«. Ugotavljanje lokacije je zahtevalo kar nekaj napora in domišljije ter dalo rezultat, ki je zelo verjeten, če že ne tudi stoodstotno zanesljiv. »Vorarice« je vsekakor iskati ne predaleč od Beograda, nekje ob vodni poti domov. Čeprav ne vemo, kje so se Kranjci vračali v domovino, lahko več kot upravičeno sklepamo, da so tokrat ubrali isto pot v obrnjeni smeri in so torej pluli po Donavi in Dravi navzgor. Toliko prej, ker vse kaže, da je bil njihovo izhodišče Petrovaradin in ne Beograd, od koder je na Kranjsko vodila krajša pot po Savi. V mestniku izražen toponim »Vorarice« mora biti potemtakem nad Petrovaradinom, gledano po toku Drave navzgor. In dejansko je v nekdanji Jugoslaviji en sam kraj, ki v izgovorjavi kolikor toliko spominja na skrivnostne »Vorarice«. To je vas Vardarac v Baranji,⁷³ nedaleč od Osijeka, pristaniškega mesta, v katerem so se potujoči Kranjci ustavili že spomladi na poti v Beo-

⁶⁷ Iz Ljubljane.

⁶⁸ Deželni vicedom.

⁶⁹ Dol metvajne – podtranje, kalk iz nem. Abwerfen.

⁷⁰ Trdnjava, iz nem. Festung.

⁷¹ Kontumacija, iz nem. Kontumaz – zdravstveni zapor.

⁷² Potnina, iz nem. Reisegeld.

⁷³ Prim. Imenik – register naseljenih mesta Kraljevine Jugoslavije etc., Beograd (po 1929), str. 137; prim. Imenik mesta. Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora, srezova i pošta u Jugoslaviji, Beograd 1956, str. 450.

⁶⁶ Zidarski polir na Kranjskem.

grad. Vardarac, ki so ga Kranjci krstili malo po svoje (*Voraric*) ali preprosto imenovali po nemški navadi, je danes od Drave pri Osijeku oddaljen po skoraj ravni cesti kakšnih deset kilometrov, kar je navsezadnje ravno dovolj, da »kranjski sezonci« ne bi mogli zanesti takšne ali drugačne epidemije v osiješko mesto ali med rečne potnike.⁷⁴ Vprid Vardarcu govori tudi dejstvo, da je ogrska Baranja na Donavi mejila z Vojno krajino, od koder so kranjski zidarji prišli, karantene pa so kajpak postavljali na mejnih točkah.

V zvezi z jezikovno podobo prisega omenimo še v nebo vpijoče dejstvo, da v njej kar mrgoli sposojenih nemcizmov, saj junaki naše zgodbe mnogih stvari in misli niso znali izraziti drugače kot v kranjsko predelani nemški različici. Pisar v vicedomskem uradu, ta srbskega Vuka zvesti predhodnik, tudi ni iskal novih in umetelnih besed, temveč (v Trubarjevem slogu) pritegnil ljudstvu prav po domače, z njegovim izrazjem.

Vse sklicevanje na tedaj še prednatalnega srbskega Vuka bi tako zlahka obrnili tudi v slovenski prid: mar ni Vuka, kot radi priznajo njegovi srbski učenci, ustvaril nekdo, ki s(m)o se ga na Slovenskem še do nedavna spominjali zgolj kot tistega, ki »le čevlje sodi naj«? A kaj bi o tem. Kranjci so vendar že davno prej, že za »krivoverškega« Trubarja sami dovolj dobro vedeli, da je pravi jezik »vseh Slovincov« tisti, ki ga morejo slišati in zbobnati skupaj še od Kraševcev, Korošcev, Štajercev in malce od Bezjakov. Pozneje so očeta slovenske besede vzeli tako resno, da v pisavi elkamo in po načinu 16. stoletja marsikdaj raztegujemo še danes. Le da so naši predniki ravno tam okoli 1744 in še nekaj po Pohlinu na to žlahtno tradicijo skoraj čisto pozabili. Brez kakršnih koli srbsko-beograjskih vplivov so tiste dni in leta pisali najbolj pristno in zvesto tistemu, kar so in kakor so kje govorili, ali kot bi rekel že Trubar: »drigači Krajnci, drigači Korošci, drigači Štajerji inu Dolenci ...«.⁷⁵

Končno naj opozorimo še, da je v prisegi kranjskih zidarjev dvakrat zapisan izraz tovariši (*douarsham*, *tovarsham*). Nič posebnega, če ne bi šlo za besedo, dobro znano iz slovensko-beo-

grajskih odnosov in siceršnjih pol stoletja trajajočih družbenih odnosov naše polpreteklosti. Izraz tovariš iz leta 1744 tedaj še zdaleč ni bil prvič uporabljen v kakšnem slovenskem tekstu, saj so ga dobro poznali že protestantski pisci, začeni s Trubarjem,⁷⁶ in za njimi tudi Alasijev italijansko-slovenski slovar (*touaris*) iz leta 1607.⁷⁷ Zato pa se, kolikor smo mogli ugotoviti, tokrat prvič pojavi v kakšnem slovensko pisanem (pol)uradnem besedilu. Res imamo opraviti z golim naključjem, a pomenljivim, da so tovariši dobili mesto v uradovni slovenščini prav v zvezi z Beogradom, njegovim rušenjem in neplačanimi obveznostmi do slovenskih tovarišev. Tovariši imajo tedaj seveda povsem drug pomen kot v spolitizirani latovščini 20. stoletja (ali v sledičnem še živečem sinonimu za osnovnošolske učitelje), o čemer jasno priča nemško besedilo prisega. »Touarš« je namreč prevod za »Gespan«, pri čemer je moderna nemščina »zavila s poti« in tovariše industrijske dobe ter njenih ideoloških deviacij poimenovala drugače kot nekdanje tovariše: »Genosse«. Tovariši v prisegi iz leta 1744 so tako le domači stanovski kolegi in ne morda, v internacionalnem smislu, tudi drugi sodelavci pri rušenju Beograda ali nemara beograjski stanovski in poklicni kolegi.

V slogu nekdanjega, zdaj res že skoraj davnega jugoslovanskega povojnega zgodovinopisja bi lahko z zveličavnim sklepom okronali vsaj konec naše pripovedi. Denimo takole: »Tovariši iz ljubljanskega zidarskega ceha so naivno menili, da bodo svoje pravice dosegli na miren način, s prisego, ki pa je bila institucija izkoriščevalske razredne družbe. Bili so seveda izigrani, saj so bila pravila igre že vnaprej napisana v škodo predstavnikov izkoriščanega razreda.« Pri tem bi modro zamolčali ali vsaj prevrednotili ugotovitev, da je njihove »upravičene zahteve« podpiral tudi novi kranjski vicedom grof Orzon, ki pa je imel bržkone nečiste namene, saj kot razredni sovražnik že po naravi stvari ni mogel biti drugačen.

Grof Orzon je pač ravnal tako, kot so mu stvar predstavili stari mački v vicedomskem uradu. Na zahtevo dvorne komore je v Gradec poročal, da se mu zdi izplačilo 522 goldinarjev upraviče-

⁷⁴ Vas Vardarac je bila po sklenitvi karlovškega miru (1699) zasebna posest (spahiluk) slavnega princa Evgena Savojskega (J. Bösendorfer, Nešto malo o našoj Baranji, *Ostjek* 1940, str. 25).

⁷⁵ Primož Trubar, *Ta evangeli svetiga Matevža 1555, po: Slovenski protestantski pisci, Druga, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1966, str. 65.*

⁷⁶ Prim. Alfabetarij Davidovega psaltra iz Dalmatinove Biblie 1584, Ljubljana 1983 (Komisija za historične slovarje slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU), str. 22.

⁷⁷ Gregorio Alasia da Sommaripa, *Vocabolario Italiano e Schiauo, Udine 1607, str. 37.*

no, saj so zidarji v Beogradu prestali številne, celo nepopisne napore, in toliko bolj ker je tesar Matija Dobič že dobil 18 goldinarjev plačila za čas karantene.⁷⁸ Glede na zadnji podatek bo držalo, da so bili zidarji prav tako upravičeni do enake vsote, a stvari so se zasukale drugače. Na novega leta dan 1745 je Gradec seznanil vicedoma z vsebino tri tedne prej izdane dunajske resolucije, ki je zahteve kranjskih zidarjev zavrnila kot »njihove neutemeljene predstave«. Dvorno vojno knjigovodstvo je namreč na podlagi poizvedb in pričevanj »povsem jasno ugotovilo«, da zidarji nimajo pravice ničesar več zahtevati od erarja. Zahtevano plačilo karantene (*Contumazgeld*) naj bi jim bilo že izplačano v obliki »nočnine« (*Nacht-geld*), potnina pa prav tako v celoti poravnana.⁷⁹ Kdo je imel v resnici prav, zidarji ali dunajsko-graška birokracija, najbrž ne bomo nikoli izvedeli in niti ni pomembno, saj ima »prav« vedno le eden ali »vesekdo«.

Zdaj turški Beograd in neslavna osvajalna vojna sta bila sredi osemletne vojne vihre za avstrijsko nasledstvo praktično že oddaljena preteklost, nepisмени kranjski rokodelčki, ki so imeli tam doli menda nekaj opraviti, pa v očeh Dunaja »nebodigatreba« nadležneži. Leta 1744 ni šlo ne za Kranjsko ne za Beograd, temveč nič manj kot za čast in obstoj habsburškega Dunaja, saj je pruski kralj Friderik II. ponovno začel s sovražnostmi zoper nekronano cesarico Marijo Terezijo. V pričakovanju obleganja, ki mu zdaj ne bi mogel odpomoči noben Jan Sobieski, je dvor tako kot prej pri Beogradu spet potreboval zidarjev z južnega konca monarhije. Nemara tudi zato še ni rekel zadnje besede glede zahtev one šestnajsterice s Kranjskega. Poleti 1744 je namreč iskal kar 150 izkušenih zidarjev iz notranjeavstrijskih dežel, t. j. Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške. In prve dni septembra je kranjski vicedom prejel iz Gradca zahtevo, naj nemudoma zbere, kolikor je le mogoče, zidarskih mojstrov in pomočnikov ter jih pošlje v prestolnico.⁸⁰ Zanimivo bi bilo vedeti, kakšen je bil odziv pri zidarjih na Kranjskem in koliko je nanj morebiti vplivalo neplačilo državnih obveznosti, ki se ga je šestnajsterica tedaj še nadejala. Kakorkoli že, dokončna odločitev, da z denarjem za »kranjske Beograjčane« ne bo nič, je črno na belem dosegla Ljubljano štiri mesece pozneje, prve dni leta 1745, ali – kar je morda pomenljivo – potem ko

Dunaj ni več potreboval Kranjcev, da bi krpali njegovo ogroženo obzidje. Kranjski vicedom je namreč konec septembra 1744 prejel ukaz, naj nadaljnje novačenje zidarjev ustavi, ker jih je na Dunaju že zadostno število. Ali so kakšni Kranjci medtem sploh odrinili v prestolnico ali ne, je zaradi neohranjenih spisov prepuščeno našim domnevam. Zelo verjetno pa bi kar preveč domišljavo zvenela domneva, da so Kranjci s svojim neodzivom sami povzročili odklonilni odgovor glede zaostalega plačila. Dunaj je tudi brez takšnih »drznih dejanj« svojih podanikov vedel, kako, kdaj in kje se kakšni stvari streže »prav«.

In če se za hipec povrnemo še v drugo ali poznejšo prestolnico Slovencev, ni odveč ponoviti, da je Beograd v onih dneh za lep čas zadnjič videl »kranjske Janeze«. Ti so se za kratek čas vrnili šele čez dobrih 60 let z Laudonom, zlepa pa jih ni bilo na spregled toliko naenkrat kot leta 1739, bržčas ne vse do rekrutacij spomladi leta 1919. Omeniti velja, kot skromen prispevek h kulturni zgodovini in kroniki slovensko-srbskih odnosov, da je bilo med 54 zidarji in tesarji ravno osebno ime Janez zastopano skoraj najredkeje. Edini zidar in edini tesar, krščena na tega ali onega svetniškega Joannesa, med rojaki povrh vsega nista veljala za Janeza, temveč za Hanžeta in sta kot taka vpisana tudi v seznam odpotovalih. Beograjčani, ki, mimogrede, niso imeli domala nobenih sorodstvenih in drugih zvez s poznejšimi prebivalci tega mesta, so torej od kranjskih obrtnikov le težko slišali za Janeze. In tudi med 141 rudarji je bilo samo pet Hansov. Še manj verjetno pa so v Beograd prispele Kranjce, ki so govorili jezik, nekoliko podoben srbskemu, prepoznali kot »kranjske Janeze«, toliko manj ker Idrijčani tedaj niti še niso spadali pod Kranjsko. Kakorkoli že, ne bo odveč pripomniti, da sta oba Hanžeta, zidar in tesar, nosila prepoznavna slovenska priimka, v 20. stoletju več kot le enkrat slišana pri Srbih in Beograjčanih – Smole in Ingolič.⁸¹

⁷⁸ ARS, Vic. a., šl. 183, I/103, lit. K II-10, 28. 4. 1744.

⁷⁹ Prav tam, 1. 1. 1745.

⁸⁰ Prav tam, 28. 9. 1744.

⁸¹ Za Smoleta, in sicer Andreja, so slišali res le »boljši« beograjski poznavalci Franceta Prešerna (srbsko: Franc Prešern), zato pa so konec osemdesetih let 20. stoletja mnogi Beograjčani poznali krilatco »Smóle-dole« in pri tem mislili na tedaj skoraj edinega slovenskega politika, ki mu ni bilo ime Janez. V Ingoliču se bolj prepoznamo Slovenci kot Srbi, ki so v Smoletovih časih in še malo pozneje radi očitali: »Slovenci, spomnite se srbske pogače!«, pri čemer so mislili tudi na slovenskega pisatelja-begunca med drugo svetovno vojno, srbskega gosta in opisovalca tamkajšnjih razmer.

Drugi utrinek k medsosedski in kulturni zgodovini nekoč skupnega prostora je povezan z imenom jugoslovanske prestolnice. Slovenska prisega zidarjev iz leta 1744 vsebuje nemara najstarejši znani zapis imena Beograd v jeziku podalpskih Jugoslovanov, in sicer v dveh oblikah: »z Belgrado« in »belgradska festenga«. In če zveni Belgrad morda premalo pristno ljudsko in preveč splošno evropsko, kajpak v nemški redakciji Belgrad, velja omeniti še dve poimenovanji v sicer nemško pisanih spisih, zadevajočih slovensko (kranjsko) udeležbo pri podiranju beograjske trdnjave. V itinerarju ljubljanskih zidarjev in tesarjev zasledimo kot zadnjo postajo »Beligrad« (*Belligrad*),⁸² v nekem njihovo usodo zadevajočem pismu, poslanem leta 1742 iz Gradca v Ljubljano, pa kar »Belgradec« (*Belgradez*),⁸³ očitno po zgledu raznih bližnjih Gradcev: Polhovega, Slovenjega in predvsem najpomembnejšega med njimi: štajerskega ali bavarskega Gradca (Graza), ki so mu Slovenci tedaj še lepo slovensko rekli Gradec.

Beli Gradec je ob nastopu vladavine Marije Terezije (1740-1780) prenehal biti del »skupnega kulturnega kroga«, v katerega bi sodili tako kranjski Janezi kot beograjski »varošani« pravoslavnega obreda. Za pol stoletja se je dodobra odtegnil srednjeevropskim vplivom in se jim – če smo malo pikri – bolj ali manj uspešno odtegoval tudi naslednja stoletja, takorekoč do danes. Razen v času Laudonovih polovičarskih zmag, občasnih srbskih uporov in predvsem obrenovičevske polvazalne Srbije ni maral za Dunaj in za »bečke konjušare«, temveč iskal zaveznike na bolj prefinjenih pariških, londonskih in zlasti moskovskih parketih. Del avstrijske monarhije mu ni uspelo postati nikoli več po letu 1739, ko se je v času načrtnega rušenja starega, t. j. avstrijskega Beograda, tudi navzven dodobra spremenil. Z zlomom avstrijske oblasti je namreč propadel tisti red, ki ga je v Srbiji zgradila od požarevskega miru 1718. Spremenile so se predvsem etnične razmere, saj se je z avstrijsko vojsko iz Srbije umaknil ves upravni aparat, vsi tuji kolonisti, srbska cerkvena hierarhija, oficirji hajduške milice ter največji del njihovih družin. Zlasti iz Beograda se je izselilo tudi srbsko meščanstvo, se naselilo v Novem Sadu ter tako povečalo gospodarsko moč in srbski značaj tega »novega mesta«.⁸⁴ Duša avstrijskega

Beograda, kakršnega so v njegovih zadnjih zdihljajih še doživljali njegovi slovenski rušitelji, se je utelesila na evropski strani Save in Donave, v mestu, ki so ga pozneje pesniško imenovali kar »srbske Atene«. Nova stara državna meja dveh večnacionalnih cesarstev pa je samo še poglobila kulturno-civilizacijski prepad med avstrijskimi narodi in glavnino srbskega naroda. Slednja je ostala v turškem objemu in s tem ušla prihajajočemu razsvetljenstvu, ki se je takoj, neposredno po letu 1739, začelo konkretizirati v prvih terezijanskih reformah.

Na rob srbsko-slovenskim odnosom le še naslednje. Trdno smo prepričani, da glavna naslednica razpadle Jugoslavije »rušilnih dejanj« Slovencev v nesrečnem letu 1739 njihovim zanamcem ne bo štela v zlo in še manj med svoje »upravičene« zahteve v postopku sukcesije. Tedanji Slovenci, ki so se, če sploh, komajda zavedali svoje etnične identitete, so bili namreč zgolj »poslušno orodje« svojega cesarja in gospoda, sprva sploh poslani graditi in ne podirati. Za vse grehe pa, ki so jih morebiti tam doli zagrešili premišljeno ali vsaj malo po svoji volji, so kazni že na poti domov »odsedeli« v ušivi karanteni, za kar šestnajsterica zidarjev, kot vse kaže, še do danes ni prejela plačila obljubljenih odškodnine.

In končno: »tempora mutantur«, zato se pisec teh vrstic upravičeno sprašuje dvojne: kdo bo čez denimo petdeset (bognedaj niti pomisliti na čas čez 250 let) njegovo pisanje sploh vzel v roke in ali ga bo mogel zadovoljivo, če sploh kaj razumeti? Kakor hitro čas beži, nekatere njegove asociacije na dogodke pred kakšnim desetletjem bržkone že čez naslednjih deset let zlepa ne bodo več prepoznavne in umljive. Počakajmo torej do takrat!

Zusammenfassung

Über das slowenische Zerstören Belgrads und Lamentationen wegen einer Nicht-Bezahlung „Mögen uns und unseren Genossen alle himmlischen Heiligen am Ende helfen“

Trotz der für den Leser im ersten Moment bekannt scheinenden Begriffe aus der slowenischen jüngeren Vergangenheit in der Überschrift - Belgrad, Nichtbezahlung, Genossen -, geht es nicht um eine Geschichte aus einem Umbruchsmoment der slowenisch-jugoslawischen Beziehungen. Das Geschehen aus dem

⁸² ARS, Vic. a., šk. 183, I/103, lit. K II-10, »March Route«, priloga k 26. 4. 1739.

⁸³ Prav tam, 10. 7. 1742.

⁸⁴ Prim. Zgodovina narodov Jugoslavije II, str. 1143.

Jahre 1739 und dessen Epilog sechs Jahre später ähnelt wegen seiner geringen Bedeutung und in seinem Inhalt keinem slowenischen „Weggehen“ aus der jugoslawischen Hauptstadt im eben zu Ende gegangenen Jahrhundert. Nach zwei Jahrzehnten der ersten brüderlichen Umarmung in einem gemeinsamen Staat (1718-1739) trennten sich die Slowenen für fast zwei Jahrhunderte von Belgrad und besiegelten ihren Weggang mit der - in der Geschichte übersehenen - planmäßigen Zerstörung der Belgrader Festung. Nach dem Belgrader Friedensschluß zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich kamen nämlich 141 Bergleute-Sprengmeister aus Idrija und Kranj im Herbst 1739 zur „Saisonarbeit“ nach Belgrad. Ihnen schloss sich noch ein Teil der insgesamt 54 Laibacher Maurer und Zimmerleute an, die bereits seit dem Frühjahr in Belgrad gewesen waren. Wien hatte sie geschickt, um die bedrohte Belgrader Festung zu befestigen. Nach einer fünföchigen Feuertaufe während der türkischen Belagerung der Stadt erfuhren sie aber, daß sie das Gebaute wieder abreisen helfen würden.

Die Geschichte handelt von 16 Maurern, die Mitte Februar 1740 nach Laibach zurückkehrten und feststellten, daß ihnen der Staat die Bezahl-

lung von 33 Arbeitssonntagen und Feiertagen sowie das zweimonatige Liegen in Quarantäne schuldete. Nach einem fast fünfjährigen „Kampf um ihre Rechte“ erreichten sie zwar die Bezahlung der Sonntagsarbeit, nicht aber die versprochene Entschädigung für die Zeit der Quarantäne. Österreich hatte nämlich zu jener Zeit - während der Erbfolgekriege - ganz andere Sorgen als die Begleichung zweifelhafter, mit dem unrühmlich verlorenen Balkankrieg verbundener Zahlungsrückstände.

Hochinteressant ist der in slowenischer Sprache verfaßte schriftliche Eid der 16 Maurer über die Berechtigung ihrer Forderungen, der 1744 im Vizedomamt in Laibach verfaßt wurde. Die Sprache des Eides und insbesondere einige bedeutungsvolle Ausdrücke sind von Interesse. Unter anderem finden wir den Begriff „Genosse“ - natürlich mit ganz anderer Bedeutung als in der späteren industriell-totalitären Zeit -, sowie die wahrscheinlich älteste Form der Namens Belgrad in slowenischer Sprache. Im vorliegenden Beitrag fehlt es daher nicht an satirischen Assoziationen im Hinblick auf eine Reihe von Prozessen, Ereignissen und Begriffen aus der jüngeren slowenisch-jugoslawischen Vergangenheit.

Darja Kerec

SZÉCSIJEVI GOSPOSTVI GRAD IN SÓBOTA V ČASU TURŠKIH VPADOV IN VERSKIH SPOROV

Szechi Tomasa je tudi vu nesrečnom bitji pri Mohacsi törszka szabla szkonzala.¹

Ko so se po stoletju turških vpadov Kranjcem vremena nekoliko zjasnila in so si skorajda oddahnili, so se temni oblaki turškega imperija začeli zgrinjati nad rodovitno ravnico onkraj Mure. Dokler ni leta 1526 pri Mohaču (od koder so roparske čete Turkov prvič prodrle do Lendave²) padel gornjelendavski in soboški gospodar Tomaž IV. Szécsi, se Prekmurci skorajda niso zavedali turške nevarnosti. Že julija 1538 je Franc Battyány iz Németújvára (Güssing) bratu Krištofu sporočil, da naj posreduje pri prevozu obmejnih prebivalcev, ki so se pred Turki želeli zateči v Prekmurje (Turnišče).³ Poročilo iz leta 1579 pa navaja, da so Turki takoj po mohaški bitki opustošili vas Rankovci.⁴ Omenjena bitka je s smrtjo

Ludvika II. zaznamovala usodo Ogrske, prav tako pa zadala globoko rano v srž madžarskega visokega plemstva, ki je sestavljalo jedro cesarske vojske. Ta bitka je zahtevala smrt več ogrskih velikašev: ostrogonskega nadškofa Zalkanusa, Jurija Zápolje, Gabriela Perényija, Sigismunda Bánffyja, Ivana Battyányja in drugih.⁵

Prvi pravi vpad Turkov v Prekmurje se beleži leta 1578 (eden poleti, drugi pozimi),⁶ torej v obdobju, ko so sosednji Štajerci (že) uživali večletno premirje (1575-82). V tem času so v Panonski nižini zabeležili 188 turških vpadov (med njimi kar 33 na utrjene kraje) in 45 oboroženih spopadov na odprtem polju.⁷

V letu 1529, ko je Sulejman II. prvič neuspešno oblegal Dunaj, je Ferdinandovi vojski poveljeval grof Nikolaj II. Salm iz rodu Salin-Neuburg. Vojska 19.000 pešakov in 2000 konjenikov je skupaj

¹ Jožef Košič, *Starine železnih in salajskih Slovenov, Poglavlje II, § 2, str. 114* (Fragment iz zgodovine ogrskih Slovencev). Objavljen in opombe pridejal dr. Josip Gruđen, *ČZN XI, 1914*.

² Vasko Simoniti, *Turški vpadi v Prekmurje v 16. in 17. stoletju ter njihove posledice, str. 97-98* (v: *Katalog stalne muzejske razstave, Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota 1997*).

³ Ludwig Graupner, *Die Güssinger Landschaft. Ein überbevölkertes österreichisches Grenzland, str. 65* (v: *Geographischer Jahresbericht aus Österreich, XXIII. Band, Wien 1949*).

⁴ Ivan Zelko, *Zgodovina Prekmurja, Izbrane razprave in članki, Murska Sobota 1996, Poglavlje. Doba Haholdov-Bánffyjev v Lendavi, str. 304*.

⁵ »Perierunt in eo proelio, & in fuga, praeter Regem, ex Antistitibus, Ladislaus Zalkanus Archiepiscopus Strigoniensis, /.../, Georgius de Zapolya, /.../, Thomas Zéchy, Gabriel Perényi, /.../, Antonius Palóczi, /.../, Sigismundus Bánffy, Joannes de Battyán...« (Georgius Pray, *Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad Annum MDLXIV, Viudobonae 1763-70, Pars V., str. 116*).

⁶ Vasko Simoniti, n. d., str. 97-98.

⁷ Bogo Grafenauer, *O turški oblasti in drobnih zemljiški posesti [dalje. O turški oblasti], v: Prekmurški Slovenci v zgodovini, Zbornik razprav o posebnih potezih zgodovinskega razvoja Prekmurja; uredil: Bogo Grafenauer, Murska Sobota 1961, str. 81*.

s 1000 Dunajčani stala nasproti turški vojski, ki je štela okoli 300.000 mož. Sulejman II. je z obleganjem prenehal 14. oktobra. Med obrambo Dunaja je bil hudo ranjen tudi komandant mesta Salm, ki je zaradi posledic rane (v stegenico ga je zadel velik kamen) umrl 4. maja 1530. Ferdinand I. mu je v dunajski cerkvi sv. Doroteje postavil marmornat spomenik, sedaj pa stoji v Votivkirche.⁸ O Salmovih zaslugah G. Pray piše takole: »...*Nicolaus Salmensis, illius, qui ab defensa a barbaris* [Turki, op. D. K.] *Vienna summam laudem tulit*...«⁹ Kdo je bil Nikolaj Salm? Za gornjelendavsko posestvo in za ostala zemljišča, ki so bila povezana z Gornjo Lendavo, sta se potegovali Tomaževa vdova Magdalena in hči Marjeta, ki se je poročila s Salmom. Že leta 1540 je Ferdinand I. gornjelendavsko zemljišče podelil v fevd Magdaleni in Marjeti. Glavni delež sta prejela Marjeta in njen mož, o čemer pričata urbarialna zapisnika, ki sta bila sestavljena leta 1541.¹⁰ Marjeta je (kakor navaja urbarialni zapisnik) v fevd prejela naselja s podložnimi kmeti in kočarji na celotnem ozemlju gospostev Gornja Lendava, Sóbota, Szécsisziget, Monošter, Lethenye ter na posestvih v Medmurju. Od leta 1555 je posedovala tudi Dobro.¹¹ Njen mož je prejel premičnine in dragocenosti na istih zemljiških gospostvih.¹² Marjeta je umrla leta 1570, nakar si je njen delež pridobil Tomaž V. (ok. 1555 - 9. februar 1618) iz druge veje Szécsijev.

Protiturška obramba je v Prekmurju sistematično stekla šele od srede 16. stoletja dalje. Vse do 11. novembra 1606, ko je bil ob ustju reke Žitve (Žitava na Slovaškem) sklenjen mir med kaniškimi Turki in cesarjevimi zastopniki, je bilo Prekmurje kot nižinsko (!) zaledje Štajerske nehote odprto za turške vpade. Osrednje obrambno oporišče Velika Kaniža (Nagykanizsa), od katerega je bila odvisna obramba Prekmurja, pa je ležalo v trikotniku Blatno jezero - Mura - Dra-

va. Kaniža je v roke velikega vezirja Damada Ibrahima padla 21. oktobra 1600, tako da se je obrambna črta premaknila bližje, v dolino Krke in spodnje Ledave. Tu je bila utrjena graščina Lenti, že po bitki pri Mohaču pa je bil utrjen tudi grad v Dobrovniku.¹³ Organizacija obrambe je bila na strani Ogrske (Zalski in Železni komitat) ter Notranje Avstrije. Tako so novo utrjeno mejo nadzorovale posadke v Radgoni, na Ptuj, v Borlu, Ormožu, Varaždinu, Feldbachu ter Fürstenfeldu.¹⁴ V primeru Prekmurja protiturška obramba za razliko od osrednjega slovenskega prostora ni slonela na taborih, čeprav se kot utrjeni omenjajo cerkev v Martjancih (ki so spadali pod zemljiško gospostvo Murska Sobota in Rakičan), nekatere vasi (Krog z zemeljskimi nasipi),¹⁵ Sóbota z obzidjem in nenazadnje grad pri Gornji Lendavi. O obrambni vlogi Grada oz. gosposčine Gornja Lendava priča že zgodnje srednjeveško poimenovanje *Castrum Ferreum* in nenazadnje gosposčinski urbar z opisom grajske stavbe iz leta 1541, ko je bila v rokah Margarete Szécsi. Vsi zidovi gradu so bili utrjeni in pripravljeni za obrambo ter medsebojno povezani, zunaj pa jih je obdajal utrjen zemeljski nasip, zavarovan s stražo. Inventar nam razkriva vojaško opremo: puščice, ščite, bakle, šleme, okove, cepce, sve-dre, sedla za težko vprego... V zgornjem stolpu je bila opazovalnica, v bližini pa mostovž (*erkély*), povezan s prostorom (*rondez*), kjer se je sprehajala nočna straža. Za obrambo je bilo na voljo prek 20 topičev, več možnarjev, več sto kosov osebne orožja, tako na primer 645 različnih sulic, topovske krogle, 10 sodov smodnika in kar 64 sodov žvepla.¹⁶ Leta 1588 so Turki opustošili Grad in najverjetneje uničili talilnico in kovačnico, ki naj bi tu bila od 15. stoletja dalje, kakor pričajo arheološka izkopavanja iz leta 1990.¹⁷

Da je bila mejna obramba v veliki meri odvisna od zemljiških gospodov, priča tudi podatek, da je leta 1547 Ferdinand I. generalnemu kapita-

⁸ Ernst Tomek, *Kirchengeschichte Österreichs, Teil 2. Innsbruck - Wien 1949, str. 252-254.*

⁹ Georgius Pray, n. d., *Pars V*, str. 332.

¹⁰ Ivan Zelko, n. d., *Poglavje: Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*, str. 190-191.

¹¹ »Regestum super divisione castri Felsewlyndwa et pertinentiarum suarum castelli Zygeth ac opidorum Murayzombath et Lethenye ac...: Divisio colonorum ac inquilinorum necnon sessionum populorum et desertarum ad portionem Dne Margarethe Zechy cedentium.« (Ivan Zelko, n. d., *Poglavje: Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*, str. 191).

¹² »Regestum super rebus mobilibus et clenodiis que in castro Felsewlyndwa..., in oppido Mwayzombath..., in Zygeth..., in Lethenye... tempore divisionis domino Nicolao Comiti a Salm cesserunt.« (*Prav tam*).

¹³ Franjo Baš, *Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi, v: Prekmurški Slovenci v zgodovini, Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja; uredil: Bogo Grafenauer, Murska Sobota 1961, str. 66.*

¹⁴ *Prav tam.*

¹⁵ *Prav tam*, str. 67.

¹⁶ Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Druga knjiga: Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, Ljubljana 1991., str. 38.*

¹⁷ Branko Kerman, *Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb*, str. 48 (v: *Katalog stalne muzejske razstave, Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota 1997*).

Janičar

nu grofu Salmu naročil, naj plačuje od svojega zemljišča (Gornja Lendava) desetino zagrebškemu kapitulju, ki mu jo je odtegoval že tri leta in se je zaradi tega skrčila ne samo služba božja, temveč zanemarilo tudi utrjevanje obmejnih gradov.¹⁸

Med »dolgo vojno« (1593-1606), natančneje leta 1600, ko so Turki napadli Kanižo, so plenili v vsaki vasi med avstrijskim Cmurekom in Sóboto, ki pa je bila res požgana šele pet let kasneje (edina nepoškodovana stavba je ostala evangeličanska cerkev).¹⁹ Kaniža je bila povzdignjena v sedež novega ejaleta, ki je zdaj bil od Dolnje Lendave oddaljen le še 40 kilometrov.²⁰ Okrnjen trdnjavski trikotnik Kaniža - Radgona - Fürstentfeld je bil po novem premalo zanesljiv za obrambo vzhodnoštajerske meje. Kot že omenjeno, so imeli izključno obrambno funkcijo le štirje prekmurski gradovi oz. gospostva: v nižini Sóbota, Dolnja Lendava in Beltinci, na Goričkem pa

Grad, kar je bilo nedvomno premalo za učinkovito obrambo prekmurskih vasi, kaj šele sosednje Štajerske. Tako se o silovitem plenjenju v Gornji in Dolnji Lendavi poroča 18. februarja 1578, ko so se Turki mudili v okolici Kaniže.²¹ Prekmurski zemljiški gospodje (in njihovi podložniki) so bili prisiljeni poseči po bolj miroljubni obrambni taktiki in so težka pristali na odplačevanje vojnega davka. Leta 1599 se omenja *concionatores*, ki so plačali vojni davek v Železni županiji v okraju Mihaela Hertelendyja, enako leta 1601 v okraju Martina Gyarmathija. Ta vojni davek se je imenoval *hadi adó*.²² Samo v gornjem Prekmurju oz. Železni županiji je leta 1577 turški davek plačevalo 64 trgov oz. vasi ali kmetij, leta 1583 pa že 336!²³

Leta 1601 so Turki od Tomaža V. Szécsija zahtevali, naj se jim ukloni, zato je prosil Štajerce za pomoč.²⁴ Sam je bil od leta 1604 dalje član kraljeve komisije za varovanje meja z Avstrijo, vendar je kljub temu v najbolj nestanovitnem obdobju simpatiziral s Štefanom (Istvánom) Bocskajem.²⁵ O trdni obrambi mejá oz. ureditvi nove vojne krajine so razpravljali tudi na ogrskem državnem zboru. Vendar so Madžari to dolžnost želeli prepustiti Štajercem. V letih 1603-04 so Turki plenili po celotnem Železnem komitatu, vendar je predajo dolnjelendavske trdnjave preprečil Nikolaj Zrinski, ki se je v letu 1604 z vojsko vračal iz Gradca v Medmurje.²⁶ Dve leti kasneje je Matija (kasnejši ogrski in češki kralj ter nemški cesar) omenil, da so Turki že pred letom 1593 prišli do Sóbote (in Monoštra) ter zahtevali podložnost.²⁷ Sobočancem in okoliškim prebivalcem vsekakor ni bilo lahko: ob že desetletnih sporih zaradi menjave posestnih lastnikov Gornje Lendave v prvi polovici 16. stoletja in verskih sporih jim je »podkuril« še antikrist v podobi Turka... V 17. točki mirovne pogodbe v Žitvi je bilo sklenjeno, da bosta budimski paša in gos-

¹⁸ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: Murska Sobota kot sedež arhidiaconata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, str. 133.

¹⁹ Viljem Kerčmar, Protestantizem v Prekmurju v letih 1590-1610, str. 155-156 (Protestantizem - zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec), Zbornik znanstvenega srečanja Radenci in Tišina, 28. in 29. 10. 1999).

²⁰ Bogo Grafenauer, O turški oblasti, str. 82.

²¹ »Türggische schäden annj 78 /.../ haben zu... Donya vnd Also Lindva et che heusser angezündt...« (Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata, v: Acta Ecclesiastica Sloveniae 3, Ljubljana 1981, str. 123). Also pomeni v madžarščini »dolnji«, »spodnji« ipd., torej gre le za Dolnjo Lendavo ali pa obe...

²² Ivan Škafar, n. d., str. 121-126.

²³ Vasko Simoniti, n. d., str. 100.

²⁴ Bogo Grafenauer, O turški oblasti, str. 82.

²⁵ Slovenský biografický slovník, Matica Slovenská, Martin 1992 /od roku 833 do roku 1990/ V. zväzok, str. 190).

²⁶ Prav tam, str. 83.

²⁷ Prav tam.

pod Franc II. Battyány, poveljnik cesarske vojske južno od Donave, poslala svoje vplivne ljudi v ogled omenjenih krajev in vasi, ki so po novem »pripadli« Kaniži. Meja naj bi se določila šele po natančnem ogledu mejnega področja.²⁸ Kljub temu vprašanje meje ni bilo rešeno in prebivalci teh vasi so bili dolžni plačevati *hadi adó*. K ugodnejšemu razpletu ni pripomoglo niti dejstvo, da je bil od leta 1607 Franc II. Battyány poročen z Evo, tretjim otrokom Ladislava III. Lobkowitza Poppla.

V prvih desetletjih 17. stoletja (1608-36) je bil upravitelj soboškega gospostva Mihael Šuttak. V tem obdobju v Prekmurju še ni bilo čutiti hujše turške nevarnosti, kar je razvidno tudi iz korespondence med Šuttakom in Battyányjem. Je pa ravno tu v letih 1624-25 krvni davek pobirala kužna epidemija, ki je po Šuttakovih zapisih v mnogih vaseh povzročila izumrtje celih družin.²⁹ Soboški gosposčinski upravitelj Turkom ne posveča večje pozornosti, razen leta 1623 (13. oktobra), ko poroča o možnostih nabave smodnika in pušk ter (po dogovoru z Zrinski-mi)³⁰ o potrebi izdelovanja kopij; enkrat pa omeni tudi težave z rekrutiranjem plačanih vojakov.³¹

Ob nenehnih razprtijah okoli obrambe meja, so Prekmurce dodatno obremenjevale dajatve. Leta 1640 je kaniški paša Ibrahim izterjal davek v Melincih, Ižakovcih in Bistrici, naslednje leto pa dosegel, da je vsaka vas od Rabe do Radgone prispevala pet tlačanov s po enim vozom in orodjem. Leta 1640 je turški oddelek šel mimo Sóbote proti Radgoni, osem let kasneje pa oplenil Porabje, a ne prvič, saj je bilo to območje tarča plenjenja že junija 1583.³² 7. aprila 1641 je Martin Lipič (Lippich) – podžupan Železne županije – iz Sóbote pisal generalu grofu Adamu Battyányju v Némétújvár, da je njegovo pismo poslal v Kanižo, a odgovora ni dobil, pač pa so Turki sramotili soboške meščane. Lipič med drugim piše takole: »Spoznal sem turško nava-do: letos bodo postali gospodje (oblastniki), na kar so se pripravljali tri leta. Zaradi nesloge

magnatov bo turško področje vse ozemlje tur-niške pražupnije in še tisto ozemlje, ki spada pod Mursko Soboto in Grad (Gornjo Lendavo). Tako bo vse ubogo ljudstvo podvrženo Turkom.« Res so Turki naslednje leto svojo oblast razširili na severni del Prekmurja, kot tudi na trg Gornje Lendave.³³

Kot kaže, Szécsiji niso organizirali protiturške obrambe, preden sovražnik ni začel resno ogrožati prebivalcev. Šele po turškem napadu na Grad leta 1641 si je Dionizij III. Szécsi začel resneje prizadevati, da bi v krajih, ki še niso bila pod turško upravo, dal namestiti vojake. Predvsem pa je skušal doseči, da bi svoje podložnike pripravil do tega, da ne bi za vsako silo plačevali turškega davka.³⁴ Zanimiv je narečni zapis o turški oblasti v Prekmurju iz leta 1922: »*Zemlő szo Törki kmetom nē krajjemáli, ali szo od nyé tak velko porcio bráli, lüsztvó szo nacsí tak man-trali pa gonili. Ka szo sziromasni kmeti dugo tó nē mogli trpéti. Za pravice szo sze tózsili pri bi-roviji; pravico szo nigdár nē, ali bítje pa temni-co szo vecskrát dóbili.*«³⁵

Avgusta 1641 so se iz Kaniže vrnil ujetniki ter potrdili govorice, da Turki nameravajo napasti Rakičan, Sóboto in Martjance. In res so od tu odvedli več otrok v ujetništvo.³⁶ Že junija naslednje leto je moral Dionizijev podložnik iz Šalamec v Kanižo nesti odkupnino za »sužnje« oz. prekmurske ujetnike... Isto leto so Turki neuspešno oblegali več vasi v soboškem gospostvu, a jim prebivalcev k sreči ni uspelo odpeljati s sabo v Kanižo.³⁷ So pa že leta 1637 v sužnost odpeljali Petra VII. Baloga, ki je bil veliki župan Železne županije³⁸ ter glavnega slugo grofa Dionizija III.

³³ Ivan Zelko, *Madžarska in turška oblast v Prekmurju [dalje: Ivan Zelko, n. d., Stopinje 1985], Stopinje 1985, Murska Sobota, str. 179.*

³⁴ Franc Šebjanič, n. d., str. 34.

³⁵ »Zemlje Turki kmetom niso odvzeli, vendar so od nje pobirali visok davek; sicer so ljudi tako trpinčili in preganjali, da siromašni kmetje tega niso mogli več dolgo prenašati. Za pravico so se pritožili na sodišču; nikoli je niso dobili, so pa bili večkrat tepeni in zaprti.« (Franc Ošlaj [dr. Oslay Ferenc], *Kmeti i zselarje Gornye - Lendavske fare vu leti 1627, Domovina 1922, št. 3-4, str. 7.*)

³⁶ Ivan Zelko, n. d., *Poglavje: Turški napadi in ropanja v gornjem Prekmurju, str. 327.*

³⁷ Prav tam.

³⁸ Zelko (n. d., *Poglavje: Turški napadi in ropanja v gornjem Prekmurju, str. 327*) Petra omenja z rodbinskim imenom Balog (!). Peter naj bi bil sin vdove Sare Draškovič (od 1651 dalje) in se omenja kot zemljiški gospod Sóbote v letih 1676-84 (tako Zelko, n. d., *Poglavje: Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, str. 138*).

²⁸ Prav tam.

²⁹ Franc Šebjanič, *Korespondenčni viri za preučevanje gospodarskih in socialnih razmer Prekmurja v 17. stoletju, Zgodovinski časopis 1983, št. 1-2, str. 33.*

³⁰ Leta 1658 se je hči Margarete Szécsi poročila z Jurijem Zrinskim (Zelko, n. d., *Poglavje: Murska Sobota kot sedež arhidiakonata in cerkvenoupravna pripadnost Prekmurja v srednjem veku, str. 137*).

³¹ Franc Šebjanič, n. d., str. 33-34.

³² Prav tam, str. 82-83, 85.

Szécsija, a sta bila kmalu izpuščena.³⁹ Odkup sužnjev iz turške sužnosti je bil v veliki meri odvisen od pripravljenosti zemljiških gospodov (Battyányi in Szécsiji), da prispevajo denar za svoje podanike. V Dolnji Lendavi je bila organizirana služba za odkup tržanov, ki jim je pomagal tudi lendavski župnik. Če do odkupa ni prišlo, so ujetje odvedli v Kanižo, kjer so ti čakali na svojo negotovo usodo. Nikolaj Celec (Czelleczy) iz Sóbote je 24. aprila 1648 Adamu Battyányju iz »ujetništva« poslal pismo: »Preden sem prišel iz Kaniže, iz grenkega suženjstva, bi se rad z Vami sestal. Toda kratki čas mi ni dovoljeval. Naslednjega dne sem se moral takoj vrniti (v Kanižo). Ako bi ne bil šel, bi bilo jamstvo uničeno. Sedaj sem tudi šel tja, da bi sužnje osvobodil. Takoj sem moral dati 15 vatlov cenenege sukna... Moja odkupnina iz suženjstva znaša 400 goldinarjev, 15 vatlov rdečega sukna, dve puški. Kje naj vzamem vsoto za odkupnino, ko sem sam ubog človek? Ko sem bil ujet, obenem z dvema sinovoma in z ženo, je moja hiša napadla množica in so plen zbili v koščke. Tudi sod vina so vzeli in pili. Pločevino na vratih in železne mreže na oknih so zbili in vse orodje in blago odnesli. Tretji sin takrat ni bil doma, ampak je bil v šoli, zato je ostal. Zato ponižno prosim Vašo milost, da mi pomagata, da se rešimo iz grenkega suženjstva...«⁴⁰ 11. septembra naslednje leto je Celec ponovno pisal Battyányju in mu sporočil, da mu je uspelo priti iz ujetništva v zameno za 400 srebrnih tolarjev in 12 vatlov sukna. Kot kaže, je bilo Celecu turškega ustrahovanja in izsiljevanja dovolj, saj se je isto leto iz Sóbote preselil v Némétújvár, kjer je bival sam Battyány.⁴¹ Ta mu je na pisma res odgovoril preko Martina Lipiča, in mu med drugim očital, da je bila odkupnina nižja kot to navaja on, torej Celec. Le-ta je na Battyányjeve očitke med drugim odgovoril takole: »Glej, jutri pojdem v Mursko Soboto – in po Vaši zapovedi dam vsoto za povrnitev odkupnine iz suženjstva v roke Martina Lipiča, da pošlje v Kanižo – hudičevim sinovom, ker sam te nadloge ne morem trpeti.«⁴²

18. septembra 1644 je Blaž Temlin, oskrbnik soboškega in rakičanskega gradu, o vprašanju obrambe Sóbote in straže grofu Battyányju pisal takole: »Stanje Murske Sóbote pa je še slabše od Martjancev, kajti obrambno obzidje in ograja zunanjega mesta sta na več mestih odpadla in stojita le deloma, tako da človek med mnogimi razvalinami niti ne ve več, kaj pripada nemu in kaj drugemu. Tudi straža je samo toliko, da je. Ljudje nočejo razumeti drug drugega. Vse to zaradi kake težave in sicer samo tako dolgo, dokler sovražnik ne pride; toda če Turki pridejo semkaj – vaša visokost naj mi verjame – ne bodo hoteli; to pa se bo lahko zgodilo kar kmalu, posebno tedaj, če se bo vaša visokost oddaljila od hiše; quot Capita tot sensus, zato bo mesto izumrlo in propadlo, samo da še ni prišla njegova ura.«⁴³ Že leta 1641 (1. marec) je Temlin Battyányja opomnil, da mora biti protiturška obramba Martjancev bolj organizirana; vzdrževanje trškega obzidja naj bi bilo predvsem v pristojnosti Szécsijev, vendar sta si lastništvo nad tem trgom v 17. stoletju delili rodbini Szécsi (do 1685) in Battyány.⁴⁴ Szécsijevi strelci naj bi skrbeli za obrambo enih vrat na obzidju, druga vrata bi naj varovali tržani sami, tretja pa so bila v glavnem zaprta. Temlin je v pismu Battyányju predlagal, da naj Battyányjevi strelci varujejo le dvoje vrat.⁴⁵ Spomladi 1644 so kaniški Turki resda ogrožali Martjance. O tem je Temlin 16. marca sporočil Battyányju. Trga jim ni uspelo zavzeti, ker je bil obdan z obzidjem in jarkom, branilo pa ga je 60 pešakov.⁴⁶ Ker so Turki že junija 1643 grozili, da bodo izropali Sóboto, Rakičan in Martjance, so bili ti kraji strogo zastraženi. Kljub temu je avgusta turška pehota s 3000 vojaki napadla in izropala Martjance.⁴⁷ V zameno za »mir« pa je moral trg agi Mustafi Peciju prispevati denar, hrano in živino; 24 tržanov je bilo odvedenih, 4 pobiti, 2 pa sta se odkupila. Zaradi samovoljnosti oskrbnika Temlina se vaščani niso mogli ukloniti le s »pisnim ustrahovanjem« oz. z vdanostnim pismom. Le-to je bilo podpisano slaba štiri desetletja po miru pri Žitvi.

Lahko, da je bil omenjeni Peter (Szécsi oz. Balog) mož Terezije Battyány in sin Tomaža VI. Szécsija, kot se omenja tudi v delu Mihályja Forgona (Gömör – Kishont vármegye nemes családaí 2, Cluj 1909, str. 604), kjer je kot edini otrok Dionizija III. Szécsija in Sare Draškovič navedena le hči Julija (A Franc Kéry).

³⁹ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: Turški napadi in ropanja v gornjem Prekmurju, str. 327.

⁴⁰ Ivan Zelko, n. d., Stopinje 1985, str. 180-181.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam, str. 181.

⁴³ Jože Smej, Prizadevanje Sobočanov za mestne pravice od leta 1366 [dalje: Prizadevanje Sobočanov], Vestnik, 5. april 1990, str. 8; prim. Melka Fujs, Martjanci v zgodovini, Zbornik soboškega muzeja 3, Murska Sobota 1994, str. 73.

⁴⁴ Melka Fujs, n. d., str. 69.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Prav tam, str. 73.

⁴⁷ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: Turški napadi in ropanja v gornjem Prekmurju, str. 327.

⁴⁸ Jože Smej, Prizadevanje Sobočanov, 5. april 1990, str. 8.

O mostovih, okopih in obzidju soboškega mesta piše Temlin Battyányju natančneje še 23. aprila 1649: »Vaši visokosti želim v naglici napisati samo to, da so danes zjutraj poganski Turki iz Kaniže del soboškega mesta, se pravi ulico, ki je stala proti vzhodu zunaj mostov, okopov in obzidja, popolnoma izropali in požgali; če opišem stvar natančneje, po številu: odpeljali so dvaintrideset mož in jih vzeli za sužnje, šestim so odsekali glavo, en otrok pa je zgorel v ognju; od ljudi, ki pripadajo vaši visokosti, je izgubil življenje le en sam mož, po imenu Štefan Siarto; pa tudi ta je poginil samo zaradi svoje blazne drznosti, saj sem mu bil odkazal hišo znotraj obrambnega obzidja in ograje, a se ni hotel preseliti tja, sicer ne bi bil tako končal.«⁴⁸ Istega leta so Turki ropali v okolici Sóbote, samega gradu pa k sreči niso zavzeli.⁴⁹ O tem je že omenjeni Celec 11. maja pisal Battyányju: »Sedanje ropanje v Murski Soboti je storil v Kaniži bivajoči Koppany Alybegh. On je izropal Tropovce. Bilo je okoli 250 Turkov »dondariok«. Nikjer še niso porušili toliko hiš kot tu – 32; 41 ljudi so odvedli v sužnost in 5 ljudi razsekali. Plenili so tudi na posestvih Deziderja (Dionizija III., op. D. K.) Széchya na gornjelendavskem in soboškem gospodstvu. S seboj so vzeli živino – in prav tako na posestvih Adama Batthyányja – in sicer na Batthyányjevem posestvu samo vole.«⁵⁰

Rakičanski grad nedaleč od Sóbote – ležeč v sámi nižini, a obdan z gozdom – naj bi bil sredi 17. stoletja vendarle dobro utrjen. Tako se omenja »Eörög⁵¹ wy bastia«, to je velika nova utrdba, ki so jo tu zgradili leta 1642.⁵² Protiturška obramba je zaradi dogodkov v preteklih letih zdaj vendarle napredovala, zemljiški gospodje pa so v več vaseh prebivalce oprostili dajatev.

Ko se je 23. marca 1652 grofica Sara Draškovič (vdova po pokojnem Dioniziju III. Szécsiju) pritožila palatinu Pavlu Pálffyju, da solastniki (Battyányji) soboškega mesta nočejo popravljati nase pripadajoči del razpadajočega obrambnega obzidja, je palatin opomnil grofa v Némétúváru. Ta je odgovoril, da si je obrambno obzidje ogledal in sklenil, da tudi zunanje (!) so-

boško mesto vključi v notranje in ga utrdi. Sóbota je torej imela dvojno obzidje: s prvim je bilo utrjeno notranje, z drugim pa zunanje mesto. Poleg tega je bilo notranje varovano še z okopi in vzdiznimi mostovi. Utrjevanje trškega jedra se je izkazalo za zelo dobrodošlo, saj so kaniški Turki februarja 1655 izropali Sóboto. Trem Sobočancem so odsekali glavo, tri so prijeli in odvedli s sabo. Na poti proti Radgoni pa so izropali še tri vasi.⁵³

O obrambnem obzidju okoli Sóbote priča tudi podatek z začetka 17. stoletja, ko je nastal spor med soboškimi grofovskimi rodbinami: med grofico Evo Lobkowitz Poppel na eni ter Szécsiji (Štefan, Dionizij III. in Katarina III.) na drugi strani. Dolnjelendavski zemljiški gospod Krištof Bánffy je vso stvar temeljito raziskal in sestavil natančno poročilo. Spor je rešila posebna županijska komisija, ki se je sestala 6. aprila 1633 v t. i. spodnjem soboškem gradu oz. Rakičanu⁵⁴ in izdala devet strani obsegajočo listino, s katero je naredila konec med pravdajočima se stranema. Ti sta se obvezali, da se bosta držali odločbe županijske komisije pod 17-mi v listini natančno izraženimi pogoji. V 7. pogoju (*septima conditio*) sta omenjena obrambna okopa, jarka in zidova (*palánkok*) soboškega mesta, ki obstajajo, odkar ljudje pomnijo.⁵⁵ Vsak zemljiški gospod, bodisi iz rodbine Szécsijev ali Poppljev, mora čimprej znova pozidati sebi pripadajoči del obrambnega zidu, če je ta že razpadel; zraven pa mora postaviti še posebne utrdbe (*bástijákat*) in tudi potlej mora na te zgradbe skrbno paziti. Za obrambni zid se v listini uporablja izraz »palánk«, ki nastane tako, da debele hlode ali kole spodaj priostrijo in jih v dveh vzporednih vrstah zabijejo globoko v trdna tla. Nato kole prepletejo z močnim žilavim šibjem, vmes pa nasujejo zemljo in jo steptajo. Ob obrambnem zidu so se vrstila stražarska mesta. V 10. pogoju omenjene listine je namreč rečeno, da so v času, ko se bližajo Turki, vsi podložniki in hlapci brez razlike dolžni braniti svoje zemljiške gospode; če tega nočejo, jih lahko grofje k temu prisilijo. Prav tako so dolžni stati na straži (*strása*); če no-

⁵³ József Smej, *Murski Črnci in njihov jubilej*, Murska Sobotica 1997, str. 7.

⁵⁴ »...in inferiori Castello Muraj Szombat, Aliter Rakicsán...« (József Smej, *Prizadevanje Sobočanov*, 5. april 1990, str. 8).

⁵⁵ Listina govori v množini: obrambni okopi, jarki in obrambni zidovi, toda ker madžarski jezik nima dvojne, gre verjetno za zunanje in notranje obrambno zidovje, o čemer govorijo tudi drugi dokumenti; prav tam.

⁴⁹ Ignacij Voje, *Vplivi Osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju*, *Zgodovinski časopis* 1976, št. 1-2, str. 8.

⁵⁰ Ivan Zelko, n. d., *Stopinje* 1985, str. 180.

⁵¹ Öreg (eörög) – do 17. stoletja pomenil: »velik – kanski«, danes pa »star«; podoben izraz je óriás – velikanski.

⁵² Ivan Zelko, n. d., *Poglavje: Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*, str. 209, op. 40.

čejo, jih lahko oskrbniki k temu prisilijo. 16. pogoj govori o dolgem mostu (*hoszsú hid*), ki je potreben za trdnjšo varnost mesta. Za njegovo vzdrževanje morajo skrbeti oskrbniki zemljiških gospodov.⁵⁶ O tem, da naj bi trg Sóbota res imel obzidje, pričajo tudi izkopavanja v soboškem parku leta 1994, kjer so bili severovzhodno od gradu odkriti ostanki zidu.⁵⁷ Tudi Zelko meni, da je Sóbota imela obzidje že v (pozmem) srednjem veku. Vir iz 17. stoletja omenja soboškega grofa Mihaela Szécsija (četrti sin Tomaža V.), ki je prodal hišo s celotno kmetijo v notranjem delu soboškega trga Pavlu Gérczeju.⁵⁸ Na osnovi teh, sicer skopih podatkov, Zelko sklepa, da je mesto z notranjim področjem trga moralo imeti tudi zunanje, s tem pa tudi obrambni zid ali vsaj varnostni oz. obrambni nasip...

Turško ujetništvo so poleg Szécsijev izkusili tudi novi gospodarji Sóbote, in sicer Peter Szápáry, ki je bil v ujetništvu štiri leta (1657-61), dokler ga ni družina odkupila za 22.000 zlatnikov. Postal je podžupan mošonskega komitata in leta 1687 od Ferenca Kéryja (= Julija Szécsi) odkupil soboško posest s trgom Martjanci, 40-mi vasmi ter 4-mi pustami.⁵⁹

1. avgusta 1664 je Turke pri Monoštru porazil feldmaršal Raimonda Montecucculli, kar je bilo prvo znamenje, da turška vojaška moč upada. Konec 17. stoletja, predvsem po osvoboditvi Kanize leta 1690, so turški vpadi v Prekmurje upadli. Zadnji vpad v Prekmurje so zabeležili leta 1684, ko je bila požgana Dolnja Lendava. Zato pa so v začetku 18. stoletja prebivalce Prekmurja in sosednje Štajerske začeli ogrožati kruci.

Na nasem Szlovenszkom sze je lutheranszka miszeo najpervo na Széchy Tomasi vöszpisila.⁶⁰

Upravne in teritorialne spremembe, ki so sledile po mohaški bitki, so pripomogle tudi k širjenju reformacije na prekmurskih tleh. V 16. stoletju so bili Szécsiji predani luteranci, med njimi tudi Tomaž V. Szécsi (1555-1618), ki pa med ljudmi ni bil preveč priljubljen. Poročen je bil s Kata-

rino, sestro Franca Battyányja, in pod njenim vplivom prestopil v kalvinistično vero. Košič kot vnet katoliški pisec Tomažu »očita«, da je terjal visoke dajatve od cistercijske opatije v Monoštru (Szentgotthárd) oz. podložnikov, ki so morali del prispevkov nameniti celo za njegove lovске pse... Nepravičnim dajatvam se je uprl tudi eden od tamkajšnjih župnikov, zato ga je Tomaž dal zvezanega pripeljati v Gornjo Lendavo in ga zapreti v temnico.⁶¹ Ker jabolko ne pade daleč od drevesa, se tudi Tomažev sin⁶² ni ravno izkazal v pravičnosti in srčnosti. Košič piše, da je po mili volji vpoklical svoje podložnike, jim v roke dal orožje in jih poslal na »roparske pohode« čez mejo (na Štajersko). Še preden so Turki zares začeli ogrožati gornjelendavski grad, je Štefan zaradi ukradenega blaga dal svoje bivališče dodatno utrditi.⁶³

Jurij (György) I. Szécsi je v času Maksimiljana II. skušal namestiti luteranske pridigarje na svojih gospodstvih, med njimi tudi Pavla Odoncija.⁶⁴ Že Margareta Szécsi (= Nikolaj II. Salm), ki ji je Ferdinand I. dodelil posest monoštrske opatije, je bila luteranka in je isto zahtevala od podložnikov. Konec 16. stoletja so se na Nádasdyjev grad v Petanjcih zatekli protestantje, ki so se po ukaz (1598) nadvojvode Ferdinanda II. do 28. septembra 1599 morali umakniti iz Avstrije (Gradca). Med 19. begunci so bili predvsem pridigarji, profesorji, učitelji; v petanjski dvorec pa se je zatekel tudi nemški astronom Johannes Kepler. Kasneje so se tu nastanili tudi radgonski prebežniki in v določenem obdobju jih je v tem dvorcu živelo okoli 40. Ker je konec leta v dvorcu nastopila stanovanjska stiska, je evangeličanski inš-

⁶¹ Prav tam.

⁶² Košič (Prav tam.) ne omenja, kateri od šestih sinov. Najverjetneje pa je to bil Nikolaj VIII., Dionizij III. ali Štefan.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ »Szechiovi gradoveni officerje szo nekoga Odencza, lutheranszkega predgarja, steroga szo z Stajara vöztirali po vesznicaž okoli dali z gospodsine voziti, naj bi kmete z obetanyom ino postrassuvanyom na lutheranstvo zape-lav.« (Jožef Košič, n. d., Poglavlje II. § 12, str. 123). »Gradoveni officerji« so bili stražarji gornjelendavskega gradu, po rodu najverjetneje Slovaki, ki so prišli neposredno iz komitata Gömöra. Lahko pa, da je to izraz za slove(a)nske najemne vojake... Gruden (Košič, n. d., Poglavlje II. § 12, op. 2., str. 123) piše, da je »Odencz« bil Peter Pavel Odoncij, pridigar na gradu Waldstein. Kot drugi predikantje je bil na ukaz nadvojvode Ferdinanda leta 1692 (?) zaprt in obsojen od graškega mestnega sodnika na smrt. Ferdinand ga je pomilostil in poslal na galejo. Na poti v Trst je pri Senožečah uspel uiti, od tam pa je pobegnil na Ogrsko oz. v Prekmurje.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Branko Kerman, n. d., str. 50.

⁵⁸ »...unam domum integrac sessionis in oppido Muray Szombath interiori...« (Ivan Zelko, n. d., Poglavlje: Murska Sobota, str. 54).

⁵⁹ Jože Vugrinec, Dragocenosti Pokrajinske in študijske knjižnice v Murski Soboti, Katalog razstave 1986.

⁶⁰ Jožef Košič, n. d., Poglavlje II, § 2, str. 114.

pektor Karl Herberstorff (pristojen za Radgono, Judenburg in Gradec) zaprosil Tomaža V. Szécsija, da nekaj prebežnikov sprejme pod svojo streho v Sóboti, kar je tudi storil.⁶⁵ Ker je Tomaž V. podpiral kalvinizem, je bil med leti 1612-1618 pri Sv. Juriju celo sedež kalvinskega seniorata.⁶⁶ Leta 1593 je v Sóboti služboval prvi znani evangeličanski duhovnik Jurij (György) Szalaszegei, ki je v madžarščino prevedel *Molitvenik* Janeza Habermanna Avenariususa iz Wittemberga in delo poklonil Margareti Salm.⁶⁷ Prekmurski zemljiški gospodje (na primer Battyányi in grofica Eva Lobkowitz Poppel) so imeli največ stikov s protestanti z Gradiščanskega, o čemer priča tudi njihova korespondenca. Tako so radgonski protestantje 5. januarja 1600 grofici Popplovi v Dobro (Neuhaus) poslali zahvalo za skrb »ubogih preganjenih predikantov.«⁶⁸

Sóbota je bila pod vplivom Tomaža V. Szécsija naklonjena kalvincem, od leta 1612 dalje pa evangeličanom. Podobno je bilo z Gornjo Lendavo (evangeličanska od leta 1616 dalje).⁶⁹ 24. avgusta 1623 je bila kalvinska sinoda v Széntlőrinczu. Med ordiniranimi oz. posvečenimi naj bi bili (po obisku odposlancev v Sóboti) tudi trije sinovi Tomaža V.: Nikolaj VIII., Mihael in Štefan. Zapisnik sinode jih omenja kot nezrele in neumne,⁷⁰ saj so vztrajno odklanjali kalvinskega dekana Petra Bereczkyja (Bricciosa) pri Sv. Juriju in na njegovo mesto že dve leti želeli postaviti evangeličanskega predikanta, čeprav so bili domačini bolj naklonjeni kalvinizmu. Nikolaja Szécsija naj bi luteranci prepričevali, da kalvinci oznanjajo »turško vero«...⁷¹ V spor je moral poseči Franc II. Battyány, ki je na prošnjo seniorja Beytheja v Némétújváru maja 1623 pisal vdovi Tomaža V. Margareti Forgách in njenemu sinu Mihaelu. Margareta je Szécsiju naklonjenim podložnikom zagrozila s priporom in globo 50. forintov, v primeru da bi želeli izgnati Bricciosa.

Grožnja ni zalegla za dolgo, saj so - kot poroča Beythe - decembra istega leta luteranski verniki Bricciosa vendarle izgnali.⁷²

Nazorno je spremembo, ki so jo s svojim lastništvom nad Sóboto (od 1685 dalje) prinesli grofje Szápáryji, opisal Košič: »*Poulek toga szo grofovy Szapari ino Nadasdi na nasem Szlovenszkom bili kak toplo szunsze po merzлом szevri...*«⁷³ V 6. stoletju so poleg nove vere vzniknili še ozemeljski oz. mejni spori med štajerskim namestništvom in prekmurskimi gosposčinami (Gornja in Dolnja Lendava). Tomaž IV. Szécsi († 1526) je posestva na prekmurski strani zavaroval tako, da je dal zavoziti na svoji strani dve strugi, s čimer se je tok reke Mure z vso silo obrnil na štajersko stran. To je povzročilo spodkopavanje njiv na Murskem polju, zato so se tamkajšnji prebivalci pritožili pri vladi oz. kralju Ludviku II., ki je o tem pisal Szécsiju ter Sigismundu Bánffyju. Štajerski cesarski namestnik se je skušal dogovoriti s Tomažem, a ni imel sreče, zato je leta 1511 cesarjev namestnik na Mursko polje poslal inženirja z delavci, da bi tok Mure zaježili. Delavci so delali le dva dni, ko je Tomaž s svojimi ljudmi planil nad njih, jih razpodil, inženirja pa vrgel v ječo. Tomaž je medtem dal na štajerski (!) strani narediti nasipe in nanje razpostavil topove, tako da Štajerci niso upali blizu in so njegovi vojak lahko nemoteno delali: izkopali so tri široke jarke in vanje napeljali Muro. Jez na svoji (madžarski) strani so še bolj utrdili, zato se je Mura še bolj obrnila na štajersko stran ter poplavljala. Na koncu je zalila tamkajšnje travnike in njive, izginile pa so tudi tri vasi: Pirovci, Pipovci in del Stare nove vasi!⁷⁴ Ferdinand I. se je skušal pomiriti z Madžari, a brez uspeha. Ob vse večji turški nevarnosti je zdaj skušal na svojo stran pritegniti Štajerce ter jim pomagati v sporu z madžarskimi mejaši.⁷⁵ Prizadevanja za razrešitev so se vlekla vse do leta 1755 (uradno med 20. majem in 1. decembrom 1755), ko je Marija Terezija določila

⁶⁵ Franc Kuzmič, *Petanjski grad v domačem tisku*, str. 79-80 (v: *Protestantizem - zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*, Zbornik znanstvenega srečanja Radenci in Tišina, 28. in 29. 10. 1999)

⁶⁶ Viljem Kerčmar, n. d., str. 153.

⁶⁷ Prav tam, str. 154.

⁶⁸ Robert Hajszan, *Urkunden über Verbindungen der Burgenland-Protestanten zu den Prekmurje-Protestanten*, str. 179 (v: *Protestantizem - zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nádasdyjev dvorec)*, Zbornik znanstvenega srečanja Radenci in Tišina, 28. in 29. 10. 1999).

⁶⁹ Ivan Škafar, n. d., str. 96, 99.

⁷⁰ »...sed patroni, stulti et fere pueri, fratres Szécsii...« (Prav tam, str. 137).

⁷¹ Prav tam, str. 138.

⁷² Prav tam, str. 139.

⁷³ Jožef Košič, n. d., Poglavje II, § 37, str. 150.

⁷⁴ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: *Stoletne razprtije zaradi reke Mure med Avstrijo in Madžarsko*, str. 65-67. Več o tem sporu glej: Fran Kovačič, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*, Zgodovinski opis, Ljubljana 1926, str. 251 ss.

⁷⁵ Leta 1524 so k Muri prispeli deželno-uradni komisarji. Med Tomaževimi vojaki, ki so streljali s topovi (!), in štajerskimi, ki so uporabljali puške, je prišlo do spopada in komisarji so se umaknili. Deželni glavar baron Janez Ungnad je sklenil proti Szécsiju in Bánffyju nastopiti s silo oz. vojsko. Spor se je dejansko začel reševati po letu 1526, ko sta umrla tako Szécsi kot Bánffy (Ivan Zelko, n. d., prav tam).

mejo med Štajersko in Madžarsko. Načrt za regulacijo Mure pa je sledil šele leta 1799.⁷⁶

V letih 1603-04 so graški protestantje Szécsijeve in Popplove zaprosili, da v zaščito vzamejo dva predikanta, ki sta se pred Turki zatekla v okolico Sóbote.⁷⁷ Kljub sprejetju *formule concordiae* se je vpliv protestantov v začetku 17. stoletja v Prekmurju že vidno zmanjšal in večina plemičev (med njimi tudi Szécsiji) so ponovno stopili v katoliško vero. Tudi predikant Johann Goepner se je dva tedna po tem, ko se je s stanovskim kolegom zatekel v Prekmurje, pritožil kolegom v Gradcu, da mu gospa Popplova ni izkazala gostoljubja na posestvu v Dobri. Kot je izvedel, si je gospa že priskrbela svojega predikanta. Iz tega pisma prav tako izvemo, da so po novem protestantski ubežniki pri Prekmurcih postali nezaželeni. Goepner dodaja, da želi s še dvema prijateljskima čim prej zapustiti »to grozno deželo«...⁷⁸ Leta 1622 je v katoliško vero prestopil Jurij II. (György) Szécsi, sin Tomaža V. in njegove prve žene Barbare Perényji.⁷⁹ Bolj kot po spreobrnitvi, pa je Jurij II. znan po kraji keliha in 228 forintov iz martjanske cerkve. Dolgi prsti so ga stali življenja, saj so ga – ker jim terjatev ni uspela – 31. avgusta 1625 njegovi služabniki zavrato umorili.⁸⁰ Znan je tudi primer o neslogi med luteranci in kalvinci iz leta 1652, ko je v Martjancih nastal spor med luteranskim in kalvinskim predikantom. Kalvinski verniki so prepovedali vstop v evangeličansko cerkev luteranskemu predikantu, luteranski pa kalvinskemu. Okoli 18 vaščanov se je po razsodbo obrnilo celo na beglerbega v Kaniži. Ta je 29. junija določil, da naj vsakdo plačuje svojemu predikantu.⁸¹

Grofica Sara Draškovič pa je želela, da bi se (vsi) verniki martjanske župnije spreobrnili v katoliško vero, o čemer je že (leto prej) pisno obvestila martjanske vernike.⁸² Kalvinski verniki v Martjancih so se leta 1657 morali posloviti od svojega predikanta, po 16-ih letih pa so morali tudi protestantje cerkev prepustiti katoličanom.⁸³

Kljub pospešeni rekatolizaciji protestante v gospostvu Sóbota omenjajo še leta 1678.⁸⁴ Katoliška obnova v Prekmurju je intenzivno potekala med leti 1672 (tega leta je bila na ukaz Petra VII. Szécsija luteranom odvzeta prva župnija, to je Gornja Lendava) in 1733, ko je Prekmurje (Sv. Benedikt) zapustil zadnji pastor.⁸⁵

Zusammenfassung

Die Grundherrschaften Grad und Sóbota der Familie Széchy zur Zeit der Türkeneinfälle und der Glaubenskonflikte

Als im Jahre 1535 Stephan, der letzte männliche Nachkomme der Széchy aus Gornja Lendava starb, bekam seine Schwester Margarete als Lehen Siedlungen auf dem Gebiet der Grundherrschaften Gornja Lendava, Murska Sobota, Szécsisziget, Monošter, Lethenye sowie auf Gütern im Medmurje/Zwischenmurgebiet. Gornja Lendava war der erste Grundbesitz der Széchy auf slowenischem Boden bzw. im Prekmurje/Übermurgebiet und sie behielten diesen Besitz bis zum Jahre 1670. Im Jahr 1555 erbte Margarete auch Dobra (Neuhaus). Nach ihrem Tod 1570 übernahm ihren Anteil Thomas V. Széchy aus einem anderen Zweig dieses Geschlechts (*de genere* Balog), der aus dem slowakischen Komitat Gemer (Gömör) ins Prekmurje gekommen war. Bereits nach der Schlacht bei Mohacs 1526 bedrohten die Türken zum ersten Mal ernsthaft das Prekmurje (Dolnja Lendava).

⁷⁶ Prav tam, str. 68.

⁷⁷ Izvleček iz pisma z dne 3. februarja 1603: »Die Verordneten bitten Tomaz Széch, Adam Eckh und die Herrscherfamilie Poppel, dass sie die evangelischen Prediger Walther und Goepner von den Türken und Tataren in Sicherheit bringen mögen, die bis Sóbota vorgedrungen sind und in der ganzen Umgebung schon unzählige dörfer verwüstet haben.« (Robert Hajszan, n. d., str. 180).

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Jožef Košič, n. d., Poglavje II, § 15, str. 128.

⁸⁰ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju, str. 191. Krajo omenja tudi vizitacijski zapisnik (13. julij 1627, Martjanci): »Dalje - 228 forintov cerkvenega denarja je odnesel Jurij Széchy, ko je ob osamosvojitvi od očeta odšel v Balog, in ga je pod prisego obljubil vrniti. Njegovo ženo je treba terjati. Ako bi pa ne hotela dati, je treba tudi po zakonu zahtevati od nje. Blagorodni gospod Tomaž Széchy je odnesel kelih, obljubivši njegovo ceno; tudi sedaj je še tam.« (Prav tam, str. 198).

⁸¹ Metka Fujs, n. d., str. 98-99. Turški oblastniki v pismu dodajajo tudi »tího grozńjo«: »Če so vam torej glave dra-

ge in jih potrebujete, zvesto prenašajte drug drugega. / .../ Predikanta obeh veroizpovedi bodita strpna drug do drugega in živita složno, ker če nastane zdražba med vama, bosta plačala s svojima glavama.« (Prav tam).

⁸² Prav tam, str. 99.

⁸³ Prav tam, str. 101.

⁸⁴ V prepsu vizitacijskega poročila iz tega leta lahko preberemo: »Muraszombat. Parochus Mathias Slavics croata, idiomatis ungarici peritus ex oppide Turnischa oriundus, vicearhidiaconus. Parochiani: Muraszombat 280 ex his catholici 70; Rakiczán 229 ex his cath. 70« (Jožef Košič, n. d., Poglavje II, § 31, str. 144).

⁸⁵ Ivan Zelko, n. d., Poglavje: K zgodovini reformacije v Prekmurju, str. 181.

Nach dem Fall von Velika Kaniža (Nagykanizsa) am 21. Oktober 1600 konnte sich die türkische Oberherrschaft in Prekmurje dann etablieren. Im 17. Jahrhundert mußten die Bewohner aller Dörfer des Prekmurje doppelt Steuern zahlen, nämlich an die ungarischen Grundherren (Széchy, Batthyány, Nádasdy und Bánffy) sowie an die Türken in Kaniža. Am 11. November 1606 wurde zwischen den Türken von Kaniža und Vertretern des Kaisers am Fluß Žitva in der Slowakei ein Friedensabkommen geschlossen. Den Türken war fortan verboten, in der Steiermark weitere Eroberungszüge durchzuführen. Allerdings war die Grenze zwischen beiden Seiten nicht klar festgelegt, daher begannen die Türken in das im Tiefland gelegene und ungeschützte Prekmurje einzufallen. Die Abwehr gegen die Türken in Prekmurje wurde erst seit der Mitte des 16. Jahrhunderts systematisch organisiert. Der einzige gut befestigte Ort in Prekmurje war wegen seiner naturgegebenen Lage auf einer Anhöhe Grad bzw. Gornja Lendava, während Murska Sobota, Rakičan und Martjanci als in der Ebene gelegene Märkte bzw. Dörfer den direkten Angriffen und Plünderungen stärker ausgesetzt waren. Von der Mitte des 17. Jahrhunderts (1640) bis in die achtziger Jahre erlebte das Prekmurje die schlimmsten Türkeneinfälle. Der letzte Einfall ist im Jahr 1684 dokumentiert, als Dolnja Lendava niedergebrannt wurde. Außerdem begann Anfang des 17. Jahrhunderts (1604-1606) die Antihabsburg-Bewegung bzw. der Krieg István (Stephan) Bocskays,

der mit den ihm angeschlossenen Türken und Haiduken auch in Prekmurje seinen Tribut forderte. Am 6. August 1606 wurde in Wien ein Religionsfrieden (*Formula concordiae*) unterzeichnet. Die Protestanten in Ungarn wurden gesetzlich anerkannt. Auch die Széchy begannen auf ihren Besitzungen den neuen Glauben einzuführen. Der erste Artikel des Religionsabkommens gestattete den ungarischen Magnaten (Adeligen) und den freien Städten und Märkten - die direkt dem König bzw. Kaiser untertan waren - die freie Wahl des Glaubens, allerdings nicht „zum Schaden“ des katholischen Glaubens. Ende des 16. Jahrhunderts wurde Prekmurje ein Zufluchtsort für österreichische Protestanten. In den Jahren 1598/99 fanden rund 40 Personen (vor allem aus Graz) am Hofe der Nádasdy in Petanjci Zuflucht, darunter auch der deutsche Astronom Johannes Kepler. Auch die Széchy - unter anderen Thomas V. und Margarete Salm, die Tochter von Thomas IV., der 1526 in der Schlacht bei Mohacs gefallen war - gewährten protestantischen Flüchtlingen Zuflucht. Ende des 17. Jahrhunderts wandten sich die Grundherren des Prekmurje schrittweise vom Lutheranertum und Calvinismus ab und konvertierten wieder zum katholischen Glauben, was aber die Protestanten des Prekmurje nicht behinderte. Eine Mehrheit fand Zuflucht in Deutschland oder der Slowakei. 1715 übersetzte Franc Temlin Luthers *Kleinen Katechismus* - das erste Buch im Prekmurje-Dialekt -, 1771 folgte Štefan Küzmičs Übersetzung des *Neuen Testaments*.

Dragica Čec

ZAKAJ JE POSTOJNA HOTELA POSTATI MESTO?

»Zaradi svoje pomembne geografske lege... in zaradi svoje neomajne zvestobe do avstrijske vladarske hiše«,¹ odgovarja Nadja Adam na vprašanje, zakaj je Postojna postala mesto. Devetdeset let prej je akter tega, za kraj pomembnega dogodka, povzdigo Postojne v mesto utemeljil takole: »Smo v svojem cesarskem in kraljevem polnooblastju za dobro spoznali, s svojim sklepom z dne 9. maja 1909 leta trg Postojno v Naši vojvodini kranjski najmilostliveje uvaža njegovo urejeno očinstvo in njegov uspešni razvoj, na prošnjo občinskega zastopstva povzdigniti v mesto.«²

V povojnih historiografskih prispevkih o Postojni so avtorji nekritično poudarjali, da je Postojna upravičeno postala mesto. »Sodobne raziskave slovenskih mestnih naselij so pokazale, da je bila Postojna glede storitvenih dejavnosti in javnih služb v četrti skupini mest skupaj z Brežicami, Kočevjem, Kranjem, Ljutomerom, Novim mestom, Slovenj Gradcem in Velikovcem, v treh nižjih skupinah pa ostalih 40 današnjih mest in naselij. Prav zato se je trg Postojna v začetku tega stoletja upravičeno potegoval za podelitev mestnih pravic,«³ pravi Ema Umek. »Uvod v zla-

to dobo pivških prosvetnih društev in vsestranskega razvoja Pivke pod Avstrijo bi lahko zajeli s 1904. in 1910. letom,«⁴ trdi Maks Smrdel, ki se je posvetil Postojni kot delu Pivške kotline s kulturnega vidika.

Pri naslanjanju avtorjev na gospodarske, upravne in obče kulturne kriterije je še vedno mogoče kimati ciklamenskemu stereotipu o »množici« mestnih veljakov. In hkrati pritrditi dejstvu, da je Postojna dobila mestne pravice zaradi pametne politike občinskega zastopa, poznanstev na Dunaju in kriterijev, ki si jih je postavila avstrijska državna statistika pri svojem delu. Cesar je v ustanovno listino res zapisal, da je navdušen nad napredkom trga, vendar je pred to dejstvo postavil »urejeno občinstvo«, ljudi torej. Odgovor na naslovno vprašanje tako lahko da le kompleksna preučitev tistega sloja postojnskega življa, ki se je do leta 1909 naslavljal s slavnim tržanstvom, potem pa se je ponosno bahal z meščansko tradicijo. Ker zgodovinarjevo delo ni, da bi preteklost ocenjeval, nastajajo ob kompleksnem preučevanju nekega fenomena številne podobe.

Prav v času, ko si je Postojna prizadevala postati mesto, je tu začel izhajati lokalni časopis

¹ Nadja Adam, *In Postojna mesto je postala...*, *Postojnska kronika*, Postojna 1999, str. 1. (V nadaljevanju: Adam, *In Postojna...*).

² Ibidem.

³ Ema Umek, *Postojna – podoba od trga do mesta, v: Ljudje in kraji ob Pivki 2*, Postojna 1985, str. 113. (V nadaljevanju: Umek, *Postojna...*).

⁴ Maks Smrdel, *Prispevki za kulturno, politično in gospodarsko zgodovino Pivke od 1848 do I svetovne vojne, v: Ljudje in kraji ob Pivki*, Postojna 1975, str. 151 (V nadaljevanju: Smrdel, *Prispevki...*).

Notranjec, ki je dragocen vir za preučevanje tega obdobja. Če tem informacijam dodamo še fragmentarne vire (poročila jamske komisije, vodiče po Postojnski jami in župnijsko kroniko), se nam počasi prikaže slika postojnskega meščanstva.

Postojna je bila na najnižji stopnji organizirana kot občina z občinskim svetom in županom na čelu. *»Župan je občini glava. Daje obrambo in podporo vsem jedanako. On se ne boji nikogar, a gospodljiv zopet ne sme biti.«*⁵ Naloga župana je bila tudi, da *»gospodari z občinsko imovino, užitkom, občinskimi zavodi, drži red in policijo po občini. Drži v stalnem strahu občinske služabnike ter daje letni račun.«*⁶ To je v postojnski družbeni stvarnosti veljalo le v teoriji, saj je s trškim premoženjem, ki je hkrati predstavljalo tudi večino občinskega premoženja, gospodaril »trški oskrbnik« (uradno poimenovan načelnik upravnistva trškega premoženja). Okrajno glavarstvo pa je bila politična institucija druge stopnje, ki je skrbela tudi za šolstvo, obrt in tuje na širšem območju.

»Z vsem preskrbljen moderni trg Postojna«⁷

Gotovo je začetek modernizacije Postojne pospešilo odkritje najlepših delov Postojnske jame na začetku 19. stoletja (1818). Pa tudi to ne bi bilo dovolj, če ne bi prisopihala, sicer s silnimi napor, v Postojno železnica. Po njej sta se iz prestolnega Dunaja pripeljala sam Franc Jožef in njegova slavna soproga Elizabeta. V isti sapi, ko sta se navduševala nad novodobno železno cesto in »zlatim rudnikom cesarstva«, imenovanim Trst, sta si blagovolila odpreti tudi novo odkrito jamo tujskemu prometu. Jama, ki jo je že videla peščica ljudi, med njimi cela »množica« popotnikov, je z mamljivimi ponudbami binkoštnih slavic od tridesetih let 19. stoletja (1825)⁸ postala dostopna veliko širšemu krogu ljudi. Večina teh je že sprejemala moderne tokove življenja. Prav s temi ljudmi se je soočila postojnska družba in v želji po blagostanju jih je začela posnemati.⁹

V pisani postojnski družini so bili uradniki, med njimi tudi taki, ki so se rodili kot meščani. Na modernega »ptujca« so se morali pripraviti in mu ustreči številni gostilničarji. Za stari gostilničarski »ceh«, za prevoznike in druge obrtnike je postal turizem glavni vir zaslužka. Še kmečko tržanstvo je presežke naturalij prodajalo gostinskemu trgu, nekateri pa so si lahko privoščili tudi prevažanje turistov z izvoščki.

Prav zaradi stalnega oziranja po svetu, ki se je seveda dotikal tudi majhne Postojne, se je tok modernega duha ustavil tudi na Notranjskem. Svoj delež so k temu dodali preudarni okrajni glavarji, ki so morali gospodarno upravljati z državno lastnino, ter iznajdljivi novodobni bogataš v podobi švicarskega državljana Franca Proglerja. Razvoj turizma je pospešil tudi ustanovitev olepševalnega društva (1883). *»Kdor si je ogledal jamo v času, ko se je razsvetljevala jama edino s kadečimi se plamenicami in brljivimi svečami, ta se ne bo mogel načuditi razliki,«*¹⁰ so bili navdušeni tisti, ki so jo videli prvič čarobno osvetljeno, in to na čast presvitlemu cesarju na njegovem drugem obisku v Postojni 15. julija 1883.¹¹ Električno razsvetljavo je jama dobila po zaslugi jamske komisije in po splošni modi na Slovenskem leto kasneje.¹² Žarnica je v 80. letih verjetno svetila tudi v Proglerjevem »penziji-onat«¹³ hotelu (Adelsberghof), ki je predstavljal poosebitev postojnske modernizacije, čeprav je ta ostala širši postojnski javnosti neznana. Postojnčani so lahko videli načičkane dame s pritlikavimi pudlji, ki so se sprehajale po angleškem parku, ki je obdajal hotel in velik vrt, na katerem so gojili tudi brokoli.¹⁴ Lahko pa so se tudi čudili angleškemu športu, imenovanemu tenis.

njem v Postojni, povabil tudi postojnske tržane. Postojnčanom so se pridružili še na sokolskem izletu in jih navdušili za napredne ideje (Notranjec, 23. 5. 1908). Pol leta kasneje se je v postojnski gostilni že govorilo o načrtih za novo kočjo na Nanosu (Notranjec, 27. 2. 1909).

¹⁰ J. B., Postojna in nje jama, Postojna 1904, str. 13.

¹¹ Prva žarnica v slovenskem prostoru je zasvetila aprila 1883 v Mariboru (Andrej Studen, Modernizacija načina življenja, v: Preteklost sodobnosti, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1999, str. 36).

¹² Mnogi avtorji pri navajanju tega podatka niso natančni. Štefan Lapajne, Aus der Chronik der Adelsberger Grotte, Laibach 1905, str. 49. Postavili so 14 obločnic (Bogenlampen). (V nadaljevanju: Lapajne, Aus der...).

¹³ Ročni kašipot po Ljubljani in kranjskih mestih za prestopno leto 1908, Gorica 1907, str. 268. (V nadaljevanju: Ročni..., 1907).

¹⁴ Henrik Tuma, Moje življenje, Ljubljana 1998, str. 86.

⁵ Anton Globočnik, Nauk slovenskim županom, Ljubljana 1880, str. 1. (V nadaljevanju: Globočnik, Nauk...).

⁶ Ibidem.

⁷ Notranjec, 10. 5. 1905.

⁸ Alenka Čuk, Nada Adam, Velika veselica v Postojnski jami, Postojna 1998, str. 11.

⁹ Slavni ljubljanski turisti, sami stari znanci, ki so se v Ljubljani zbirali pri Slovenskem plantinskem društvu, so na svoje izlete, ki so jih organizirali med svojem biva-

Mala elektrarna je za potrebe mesta od 1901 namenila 1/6 elektrike,¹⁵ edini problem novodobne pridobitve pa je bila »silna burja«, ki je trgala žice in je tako trg včasih ostal tudi brez električne osvetljave.¹⁶ 2/3 denarja za vodovod, ki je bil izgrajen 1902,¹⁷ je prek svojih institucij prispevala dežela. Podatek priča o spopadu med tistimi, ki so menili, da Postojni nikoli ni primanjkovalo vode, in tistimi, ki so hoteli imeti »moderno napravo, klera prebivalstvu mnogo koristi in preskrbuje z vodo tudi ob največji suši.«¹⁸ Modernizirano mesto je zaradi površnosti pri izdelavi vodovoda utrpelo nalezljivo bolezen legar (tifus), zaradi katere so morali zapreti šolo in odpovedati letni sejem. A ker je bolezen prenehala, deželni predsednik, »katerega je občinska deputacija osebno in v spomenici prosila,« ni dal »zadovoljivega odgovora«, kar bi prevedeno v sodobni jezik pomenilo, da ni odobril denarja za sanacijo vodovoda.¹⁹ Mati narava občini ni bila naklonjena in ob nekem hudem naliwu se je zgodilo ob Jurcovem vodnjaku, da so odplake znova prišle v pitno vodo, tako da je izbruhnila nova epidemija. »Stvar je morala priti v časopisje, da se je kaj spremenilo,«²⁰ je zapisala duhovščina. Hujše za kovce elite pa je bilo to, da so legarju časopisi nadelo veliko bolj zastrašujoče ime – tifus. Ob bolezni so skovali pravo senzacijo in »prelirani in vznemirjajoči članki bi lahko imeli posledice za trg še več let.«²¹ Za boljšimi trškimi gospodi pa so tako ali tako v Ljubljani zaradi epidemije »plaho in pisano gledali.«²² Da niso spustili zastopnika k seji komisije za pogozdovanje Krasa, pa je pri domačinih povzročilo globoko užaljenost. Obubožana občina je bila prisiljena najeti kredit za ureditev vodovoda. Hkrati z epidemijo je Postojna izgubila stalni vir poletnih dohodkov, ki so ga predstavljali tako vojska kot

gospodje Puljčani, Rečani, Goričani in Tržačani,²³ ki so sicer poleti polnili trg. Njih se pač ni dalo potolažiti z modro časopisno pogruntavščino, da bi jim lahko povsod postregli z vinom ali s pivom.²⁴

Tudi avtomobil v začetku 20. stoletja v deželi Kranjski in kraju ni več predstavljal senzacije. Z avtomobili so se vozili številni »inozemci«, ki so si prišli ogledat podzemno čudo tudi zaradi potovalnih nasvetov v raznih vodičih (npr. Führer durch Krain²⁵). Čeprav so bili avtomobili počasni, so povzročali nesreče, ki so jih poročevalci precej neprizadeto zapisali v časopisne stolpce. Bodisi zaradi voznikove nepazljivosti, bodisi zaradi preplašenih konj je treščil avto v voz, za katerem so se prevažali posestnik Burger in njegovi hlapci. Trčenje je moralo biti silno ali pa so imeli udeleženci precej smole, saj sta bila dva huje ranjena.

Najbolj priročno in še vedno spoštovano prevozno sredstvo »za hitre intervencije« je ostajalo kolo, tudi za orožnika Albina. Kako je z njimi dohitel povzročitelja nesreče, o kateri poroča Notranjec, ne bomo nikoli vedeli. Vemo pa, da je ujel bavarskega mehanika, ki se je s kolesom, ukradenim v Ljubljani, »prav hitro« peljal po prašni trški cesti. Potem ko so ga podrejeni o dogodku obvestili, se je pognal z »največjo hitrostjo« in z iztegnjeno sabljo uspešno aretiral lastnika ukradenega kolesa in nabitega samokresa.²⁶

Skoraj nemogoče je ugotoviti, koliko se je domača elita posluževala kopališča, ki je bilo odprto celo leto, kot so vabile reklame, ki jih je Jurca plačeval v prvem letu obratovanja kopališča. Ali pa, koliko so se posluževali javne telefonske govorilnice, katere izdelava se je znašla na listi predlogov občinskemu odboru.²⁷ Telefon je namreč že stal v Burgerjevi Ogrski kroni.

V posebno veselje je bilo radovednežem, ki se zaradi legarja niso smeli udeležiti niti veselic v sosednjih krajih,²⁸ ko so lahko v zračnih višinah prvič opazovali zrakoplov.²⁹

¹⁵ Če se malo poigramo s številkami, je tako bilo lahko v trgu okoli 160 žarnic, med katerimi so tudi tiste, ki so osvetljevale glavno ulico (Notranjec, 24. 12. 1904). Kljub temu se je glas »ljudstva« pritožil, da je bila javna razsvetljava slaba (Notranjec, 19. 6. 1909).

¹⁶ Notranjec, 10. 1. 1905.

¹⁷ Podatki, ki jih navaja Umkova (Umek, Postojna...) ne držijo, saj so leta 1907 samo preuredili vodovod in izgradili kanalizacijo, ki so jo odprli v začetku leta 1908! (Notranjec, 11. 1. 1908); Landesgesetzblatt für das Herzogtum Krain, 31. 12. 1901, št. 32, str. 116 in 2. 7. 1902, št. 18, str. 52. (V nadaljnjem besedilu: LGB...).

¹⁸ Župnijski arhiv Postojna, Andrej Ažman, Župnijska kronika, tipkopis, 1916. (V nadaljevanju: ŽAP, Župnijska...).

¹⁹ Notranjec, 10. 8. 1907.

²⁰ ŽAP, Župnijska...

²¹ Ibidem.

²² Notranjec, 24. 8. 1907.

²³ B. J., Postojna..., Postojna 1899, str. 8.

²⁴ Notranjec, 31. 8. 1907.

²⁵ Führer durch Krain, Laibach 1909, str. 98.

²⁶ Notranjec, 10. 7. 1905.

²⁷ Notranjec, 18. 8. 1906.

²⁸ Arhiv Slovenije, Postojnsko okrajno glavarstvo, fasc. 28. (V nadaljevanju: AS, Postojnsko...).

²⁹ Notranjec, 21. 9. 1907. V geslu letalstvo (Enciklopedija Slovenije) se za to leto ne poroča o kakšnem poletu z balonom.

Z vsem preskrbljeni moderni trg Postojna

Postojna se je srečevala z drugačnostjo ob prihodu številnih tujcev, ki so si ogledovali jamo. Med njimi je bilo najti tako črnce kot Indijce. Učenci so v šoli lahko videli krokodila ali klopotačo,³⁰ šola jih je dobila v dar od »neustrašnih duš«, ki so se klatile po svetu in so nekoč prebivale tudi v Postojni.

Tudi muzej je spadal v sklop modernih idej. Jamska komisija je hotela v Postojni ustanoviti jamski muzej. Takoj ko je jama pritegnila novega raziskovalca, je že bil navdušen nad takšno idejo. Podprlo jo je tudi bližnje plemstvo v podobi Windischgraetsov.

Čeprav je Domoljub stavbo, v kateri je nega stala do 6 kron, poimenoval »kurnik«,³¹ ni bila tega mnenja deželna vlada, ki je napore pobudnikov plačala s podelitvijo javnosti okrožni bolnišnici, ki je bila zgrajena 1908.³²

Bodoče meščanstvo

Sprejem med meščane oziroma tržane je bilo dejanje časti. Posamezniki so se na ta način izlo-

čili iz ruralne okolice in se povzdignili nad njo. Prav te superiornosti je Postojni manjkalo, saj se ji je videlo, da je trg nastal iz ruralne naselbine in da ni nikoli dosegel trške samouprave s svojim rihterjem in svojimi tržani. Ob oziranju na lastno preteklost so največ prostora posvetili »v zvezde kovanim« francoskim časom in seveda tistemu, kar je bilo še vedno predmet pogovora gostilniških omizij ob kozarčku rujnega – tistemu, kar je Postojno delalo veliko in moderno. In napredek je bil tisto, s čimer se je hvalil lokalni časopis, ki je to malomeščansko družbo na nek način konfirmiral in tako ustvarjal Andersonovo³³ »zamišljeno skupnost«. Pogovor je tekel o elektriki, vodovodu in še marsičem. Od starine, iz davnih časov, so ohranili le svoj grb, tisti, ki je bil identičen kranjskemu deželnemu grbu iz časa pred novo-veškim Friderikom III. Pa še tega dobrih tristo let pozneje (1850) cesar ni dovolil v občinskem pečatu. In trg se je začel ločevati od občine, ki se je imenovala po njem.³⁴

Sloj postojnskih tržanov se je oblikoval konec 18. stoletja, prav gotovo pa po določilih občin-

³⁰ Notranjec, 10. 6. 1905.

³¹ Domoljub, 28. 5. 1908.

³² LGB, 19. 4. 1910, št. 10, str. 22.

³³ Benedict Anderson, *Zamišljene skupnosti*, Ljubljana 1998.

³⁴ Fran Nedeljko, *Postojna, nje slavne jame in okolica*, Kamnik 1901, str. 6. (V nadaljevanju: *Nedeljko, Postojna...*).

skega zakona iz leta 1849. Ta je trgovcem dovoljeval tudi izvolitev častnih tržanov. Tako jih je dobila tudi Postojna. Z manjšo mero iznajdljivosti so bili častni meščani predvsem poslanci in deželni eminentneži. Če si je Josip Gorup zagotovil svoj častni naslov z denarnimi prispevki za šole, prav zagotovo ni dosegel slovesa in priljubljenosti nekdanjega neutrudnega borca proti privatni koncesiji za Postojnsko jamo, Antona Globočnika, ki je še kot plemeniti vzdrževal stike s svojim nekdanjim službenim mestom. Še posebej so bili domačini zadovoljni, če so ti stiki pomenili 20 kron za Vilharjev spomenik.³⁵ Že na taboru na Kalcu so ljudje kimali ob zahtevah po z gozdom poraslim krasom, saj je nudilo (kot so zapisali Postojnčani): »*Borovje kultivirano od gozdnih c. kr. organov za pogozdovanje Krasa šetalcu prijeten, zdrav aromatični vzduh in je hkrati vabilo letoviščarja k sebi*«. ³⁶ Ta ogromen projekt monarhije je pripeljal do častnega tržanstva deželnega predsednika Andreja Winklerja in njegovega naslednika, ki se je podpisal tudi pod dovoljenje za izgradnjo trškega vodovoda, Viktorja Heina ter le državnega poslanca Frana Povšeta. Čeprav je v Postojni v svoji odvetniški pisarni le nekaj let služboval Dragotin Treo, se je Sokolom zvest trški odbor z županom na čelu odločil, da mu zaradi zaslug na sokolskem polju podeli častno tržanstvo. Tega so imeli še Bohuslav Widmann in Edvard Marcus.³⁷

S terminom »meščanstvo po premoženju« (še bolj pa okarakterizira Postojnčane beseda malo-meščanstvo) lahko opišemo postojnske tržane, ki so živeli »*v trdno zidanih, celo jako elegantnih zgradbah*«, čeprav niso bili zelo dolgo pravi Postojnčani.³⁸ Vzoren živinorejec, čebelar in vrtinar, ki je za kratek čas postal tudi deželni poslanec Fran Arko (1857-1923),³⁹ se je v Postojno preselil 1890 in dodobra razburkal postojnsko družbeno stvarnost. Iz Logatca je svojo zgodbo o uspehu leta 1883⁴⁰ prišel pisat tudi trgovec Gregor Pikel (1858-1913), ki je postal župan v času največje modernizacije trga. Zavidanja vredna pa je postala rodbina Jurca, zlasti Fran, veleposestnik in tovarnar, ki se je po dograditvi svojega dvorca 1907⁴¹ začel imenovati graščak.⁴²

Svojega sina Adolfa si je privoščil poročiti s hčerko lokalnega »bankirja« in trgovca Frana Kuttina (1847-1908). V senci svojega brata je deloval narodnjak in strasten lovec Pavel Jurca (1860-1916), lastnik hotela Ribnik. Med virilisti se je znašel »napredni kmet« Josip Dekleva (†1937), kot se je ta zavedni pripadnik kmetijske stranke na Notranjskem in kandidat za poslanca v deželnem zboru sam poimenoval. Iz slavne družine je izhajal tudi prvi urednik Notranjca Maks Šeber (1862-1944), ki je v začetku 20. stoletja z ustanovitvijo lastne tiskarne 1904⁴³ šele začel kopičiti svoje premoženje. Podobno usodo je doživel tudi edini Postojnčan, ki je nosil plemiški naziv, Emil Grazarolli pl. Thurmlach, ko je bil leta 1908 prvič izvoljen med občinske svetnike.⁴⁴ Med premožnejše se je štel tudi »eden izmed narodnih prvobraniteljev« Anton Dittrich (1852-1909), ki je bil lastnik ene največjih trgovin na Notranjskem.⁴⁵ Ta elita ne bi bila popolna brez človeka, ki je Slovencem zaračunaval nižje nočitve – hotelirja narodnega hotela in zvestega Sokola Frana Paternosta (1858-1933) ter hotelirja pri Ogrski kroni Alojzija Burgerja.

Ko je človek postal star, se o njem ni več veliko govorilo. Takšna je bila usoda upokojenega hotelirja, nekdanjega postojnskega župana in ustanovitelja gasilskega društva Karla Vičiča (†1907), še posebej, ko je njegova vdova razkošen hotelski salon ponudila katoliškemu izobraževalnemu društvu za njegovo dejavnost. Na volitvah je zmagal Josip Lavrenčič, ki je svojo narodno dolžnost do Postojnskega življa opravil s predsedovanjem odboru,⁴⁶ ki je pripravljala spomenik pesniku Vilharju. Tistemu pesniku, ki je vzklikal: »*Čujte gore in bregovi, da sinovi slave smo!*« Njegovega samskega brata pa so si najbolje zapomnila narodna društva, saj jim je v svoji oporoki leta 1907 volil zapustiti 4500 kron.

Postojnsko družbeno stvarnost je na začetku 20. stoletja vodil krog ljudi, ki je pripadal isti generaciji in je po prvi svetovni vojni počasi izpel svojo življenjsko pesem ali pa je jesen življenja preživel v drugem kraju in drugi državi. To so bili posamezniki, ki so postali finančno toliko samostojni, da niso več živeli od lastnega dela. Njihovi deleži pri opravljanju posla se je zmanj-

³⁵ Notranjec, 19. 5. 1906.

³⁶ Ročni..., Gorica 1905, str. 243.

³⁷ Ročni..., Gorica 1907, str. 261.

³⁸ Nedeljko, Postojnska..., str. 6.

³⁹ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1923, str. 15.

⁴⁰ Notranjec, 16. 11. 1907.

⁴¹ Notranjec, 20. 10. 1906.

⁴² Ročni..., Gorica 1907, str. 263.

⁴³ Družinsko tiskarno, ki je bila last njegovega brata Riharda, je po Rihardovi smrti prodala Katoliškemu tiskovnemu društvu.

⁴⁴ Ročni..., Gorica 1907, str. 263.

⁴⁵ Notranjec, 7. 3. 1909.

⁴⁶ Notranjec, 28. 7. 1906.

šal, saj so si lahko privoščili plačanega človeka, ki je namesto njih opravljal določeno delo. Čas, ki ga je bilo tako neprimerno več, so začeli koristno izrabljati. Ti ljudje so začeli poveljevat svoje prednike in svoje izročilo. V tem prizadevanju je bila pomembna tudi pripadnost kraju in narodu ter udejstvovanje v političnem in v družbenem segmentu.

V postojnski realnosti so bili trška elita trgovci, ki so v svojih trgovinah nudili od sladkarij pa vse do redilnega praška za živino, sicer pa posedovali še kakšno njivo, travnik in kos gozda. Za vse to so skrbeli najeti hlapci. Trško elito so predstavljali gostilničarji, ki so se po ugledu svojega premoženja ločili še na lastnike restavracij in hotelirje, pa čeprav je njihov hotel premogel vsega 10 postelj (npr. Ribnik, National).⁴⁷ Je pa zato premogel veliko plesno dvorano ali kopališče in še portirja za povrh. Hotelirji so bili zraven tudi posestniki in vsi ti dohodki so jih privedli celo do virilnega glasu, kot ga je imel npr. zastopnik Katarine Kenda.

Na aktivno družbeno sceno so stopile tudi žene tistih velmož, ki so se ukvarjali z družabnim življenjem v Postojni.⁴⁸ Sodelovale so pri vseh večjih projektih in prireditvah (tako kulturnih in zabavnih kot gospodarsko-promocijskih). Izrabljale so svojo prijaznost in šarm ter iz ustaljenih norm obnašanja kovalle prispevke za najrazličnejše »narodne« projekto, ki so jih z njihovo »srčno« podporo gojili njihovi možje in prijatelji. Gospa Ditrichova in gospa Piklova⁴⁹ sta bili pri vsakem dogodku, pa naj je šlo za nedeljsko promocijo vipavskega vina v Postojnski jami ali miklavževanje, ki je bilo namenjeno obdaritvi revnih otrok.

Koeksistenca dvojne oblasti je bila v Postojni nekaj posebnega. Vse življenje se je namreč vrtele okoli »pravljice pod zemljo«,⁵⁰ tujcev, gostiln in denarja. Okrajni glavar je bil hkrati tudi načelnik jamske komisije. Ta častna služba mu je kot zastopniku uradništva povzročala veliko skrb in neprespanih noči, še posebej, če se je na obisk naročil švedski kralj s soprogo, ki so jo morali zaradi bolečin v nogi nositi vso pot po

jami. Ali pa srbski monarh Miloš, katerega visoke danie so potrebovale sobo, da so si poravnale svojo obleko.⁵¹ Jamska komisija je v interesu kar najboljše reklame poudarjala, da je treba korporacijam, društvom ali velikim družbam, še posebej pa šolarjem, znižati ceno vstopnine.⁵²

Jama je bila enako močna interesna sfera tudi za predstavnike domačinov, ki so sedeli v občinskem svetu skupaj s prišleki iz vrst uradništva. Naloga občinskega sveta je bila »obračanje očesa na vse občine blaginjo, ne gledaje sami svojih koristi, neoziraje se na svojo rodbino in prijatelje«.⁵³ In tu se je marsikdaj zataknilo.

Prvi večji spor je bil boj za županski stolček leta 1907. Boril se je meščansko usmerjen trgovec Anton Ditrich, odbornik trgovskega društva Merkur v Ljubljani in tvorec gospodarske politike pokrajine. Podpirala ga je politična in davčna gosposka ter duhovščina, a tržani so izvolili iz »osebnih ozirov« svojega dolgoletnega župana Gregorja Pikla.⁵⁴ Tudi v občinskem zastopu se razinerje moči ni bistveno spremenilo, novih predstavnikov je bilo le za vzorec... Potem pa je prišla še epidemija legarja in čeprav je občinski svet izglasoval zaupnico svojemu vodstvu, se je spor zaostрил. Gregor Pikel je zaradi »neznosnih in neumestnih pretiranosti, katerim je bil dan na dan izpostavljen iz strani onega 'plemenitega' mladeniča, ki zadnji čas, v svesti si svoje velike moči z vso svojo silo nateguje vajeti osirotelega okrajnega glavarstva Postojnskega«⁵⁵, naznanil svoj odstop. Vladi so z odstopom grozili tudi vsi občinski svetovalci.⁵⁶ Denarne težave so uspeli nekoliko omiliti in »mož na mestu«⁵⁷ - Pikel je bil ponovno izvoljen za župana.

Vse do leta 1909 ni prihajalo do sporov. To leto pa se je zataknilo pri pronemško usmerjenem okrajnem glavarju. Počilo je na veliki veselici v jami, na kateri je bil tudi snemalec, ki je snemal prvi propagandni film o Postojni. »Ko je pevsko društvo Postojna pod vodstvom pevovodja g. Juvanca odpelo neko pesem, je bil viharen aplavz

⁴⁷ *Führer...*, str. 66.

⁴⁸ *Gospojno društvo, krožek najboljših postojnskih dam, ki je imelo humanitarni značaj, je bilo ustanovljeno leta 1878. (ŽAP, Kronika...).*

⁴⁹ *Notranjec*, 24. 12. 1905.

⁵⁰ *Neprestano citirani verzi romunske kraljice in pesnice Carmen Sylve.*

⁵¹ *Odprto pismo blagorodnemu gospodu dr. Andreju Ferjančiču, c. kr. drž. pravdnika namestniku in drž. poslancu na Dunaji. Spisal Friderik vitez Schwarz (okrajni glavar od 1886 op. avt.), v Postojni, 15. 3. 1889.*

⁵² *Štefan Lapajne, Aus der...*, str. 55. (V nadaljevanju: *Lapajne, Aus...*).

⁵³ *Globočnik, Nauk...*, str. 14.

⁵⁴ *Notranjec*, 26. 1. 1907.

⁵⁵ *Notranjec*, 21. 9. 1907.

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *Notranjec*, 16. 11. 1907.

z navdušenimi živio-klici. V to navdušenje je udarila puljska civilna godba. Ker pa se je ploskanje z živio klici nadaljevalo, je politični komisar to umel kakor demonstracijo proti godbi, stopil med pevce in izpustil za pevce žaljiv izraz. Na to je prišel okrajni glavar in je tudi nekaj govoril o nedostojnosti. Ali za slavno puljsko godbo stvar še ni bila rešena, kajti dočim je bila poprej vsaj toliko taktna, da je svirala same internacionalne kompozicije, je potem svirala same znane italijanske, prav tako, kakor da hoče izzivati. Občinstvo pa je bilo prepametno in je jednostavno ignoriralo to godbo, dočim je viharo aplaudiralo postojnski godbi, ki je svirala same slovanske kompozicije.⁵⁸ Protest proti »žaljenju značaja slovenskega kraja« so dostojno nadaljevali pri Vilharjevem spomeniku s slovenskimi pesmimi, ki jih je pelo Pevsko društvo, spremljala pa domača godba.⁵⁹

»Ne bodi Slovenec samo v besedah, temveč v dejanjih!«⁶⁰

Ker je bil eden izmed ustanoviteljev Notranjca deželni poslanec in zaveden narodnjak, se je po Postojni veliko govorilo o narodnjaštvu. Še posebej, ker je za Postojno veljalo, da »ljudstvo govori večinoma slovensko, bolj omikani tržani pa so večji tudi nemščine, da mnogo jih govori tudi laški«.⁶¹ Domnevna manjvrednost slovenščine je bila v začetku 20. stoletja še vedno prisotna, pa čeprav je med 1719 prebivalci živelo le 30 Nemcev in 9 ljudi, ki so kot svoj občevalni jezik navedli kaj drugega.⁶² Svoje delo pri tej jezikovni usmerjenosti so opravili številni tujci,⁶³ ki so se zadrževali v trgu in bili zaželeni potrošniki.

Marsikaj je k položaju nemščine pripomogel še vedno živ spomin na dekana Hoffstätterja.⁶⁴ O njem Mlakar zapiše, da »ni bil kak original, nikakor ne, marveč najbrž zadnji zastopnik jožefinizma in janzenizma«.⁶⁵ Kanonik »s počasni-

mi dostojanstvenimi koraki in s svetlim cilindrom na glavi« je bil gotovo največji podpornik nemške kazine, ki je omenjena tudi v opisu okrajnega glavarstva in ki je obstajala tudi še v narodno nabitem ozračju jeseni leta 1908.⁶⁶ Prvi napadi na kazino so se začeli že ob »veliki nadstrankarsko narodni« prireditvi – odkritju spomenika pesniku Vilharju. Očitki so verjetno leteli na dolgoletnega okrajnega šolskega nadzornika Ivana Thumo, skladatelja latinskih maš in dobrega prijatelja dekana Hoffstätterja, ki je v Kazino pritegnil nekaj nemških uradnikov in domačinov. Bolj kot za resnično nemštvo, še manj za resnično nevarnost slovenskemu narodu, je šlo pri tem za v časopisih popularno iskanje nemškega sovražnika, tudi če tega ni bilo.⁶⁷ Šlo pa je tudi za tekmovalstvo Postojnčanov s »slovensko« metropolo – Ljubljano.

Postojnsko tržanstvo se je ovekovečalo s privdnikom narodni, čeprav zaveden pisec v Notranjcu z vsem času primernim pretiravanjem negoduje nad »boljšimi krogi, ki se jih kot železna srajca drži slaba navada, da se poslužujejo v medsebojnem občevanju tuje nemščine, zlasti se jo poslužujejo nežne gospodične.« Da je avtor bolj kot postojnsko stvarnost opisoval stereotipno mnenje⁶⁸ slovensko govorečih Kranjcev, kaže nadaljevanje zapisa: »Temu je kriva pomanjkljiva vzgoja v šoli in posebno še doma.«⁶⁹ Kriva pa je tudi družba, v kateri nekateri gospodje vkljub njih visoki izobrazbi nimajo poguma za tretjo ta pri ženski inteligenci neumni predsodek.⁷⁰

⁶⁶ Notranjec, 26. 9. 1908.

⁶⁷ Da postojnski »kazino« niso bili tako hudi nasprotniki slovenstvu, pričata trgovec Franc Kreiner ter nadzornik Ivan Thuma, ki sta kot vsa ostala postojnska elita, prispevala za Vilharjev spomenik.

⁶⁸ Prim: Peter Vodopivec, Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje, v: Zgodovina za vse, Celje 1994, št. 2, str. 30-44; zlasti odlomke iz Hribarjevih spominov na strani 36.

⁶⁹ O pomanjkljivi vzgoji v Postojni res ne bi mogli govoriti. Saj so se, ko je sredi 19. stoletja prišlo do narodnega preporoda, v Postojni nad njim najprej navdušili mladi bogataši. Glavni steber gibanju v petdesetih letih ni bil samo dr. Bučar, ki si je svoj doktorski naziv pridobil s svojo juridično diplomo in je v trgu ustanovil čitalnico. Na postojnsko dušo so pihale tudi Novice, ki so hvalile zagretost krestjskih uradnikov, šolskih učentikov in postojnskih tržanov, ki so se zbirali, da bi »domači jezik pisali in govorili čisto in popolnoma«. Takšnih zanesejakov ni bilo najti niti v Ljubljani, le v Radovljici so imeli podoben krožek. Elito, ki se je učila po Potočnikovi slovnici, je vodila postojnska duhovščina na čelu z zgodovinarjem Petrom Hitzingerjem (Novice, 1849, št. 17).

⁷⁰ Notranjec, 22. 6. 1907.

⁵⁸ Edinost, 18. 8. 1909.

⁵⁹ Edinost, 17. 8. 1909.

⁶⁰ Notranjec, 2. 1. 1909.

⁶¹ Postojnsko okrajno glavarstvo, Postojna 1889, str. 7.

⁶² Leksikon občin kraljevin in dežel zastopanih v državnem zboru, Ljubljana 1906.

⁶³ Trevor R. Shaw sklepa, da so v Postojni znali nemško in italijansko, »saj se ni nihče pritožil, da bi se z domačini težko sporazumeval.« (Trevor R. Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, v: Glasovi, Historični seminar II, Ljubljana 1997, str. 174).

⁶⁴ Za dekana v Postojni je bil postavljen 1867, v tej službi je ostal vse do smrti 14. 11. 1897.

⁶⁵ Mlakar, Spomini..., str. 253.

Res pa je tudi, da so bili pogosti dvojezični in trojezični napisi, še posebej na stavbah, ki so živele v stiku s turisti. Če je proti nemškim napisom po trgu protestirala predvsem »zavedna« elita, pa so zaradi nemških napisov v jami, kjer so ravno najbolj glasni Postojnčani predstavljali manjšino (v jamski komisiji namreč), protestirali Tržačani.

Glavnim voditeljem narodnega gibanja so se po znamenitih demonstracijah pridružili postojnski radikali, ki so po Adamič-Lundrovih junaškem zgledu začeli bolj radikalno narodnostno politiko. Če so še leta 1907 le opominjali »naše trgovce po deželi«, naj se odresejo zveze z ljubljanskimi nemškimi tvrdkami,⁷¹ je to že kmalu postalo neizogibno v duhu gesla »svoji k svojim«. Pritisk na lokalne obrtnike se je nadaljeval, saj bi jim drugače prirejali mačjo godbo, kot so to nekoč že počeli.⁷² Hitro so ugotovili, da je hotel neki gostilničar (Pavel Jurca) spraviti v promet zalogo osovraženega Kozlerjevega piva, seveda pod pretvezo. Na steklenice je iznajdljivi podjetnik nalepil nalepke budjevičkega piva.⁷³ Takšna ravnanja je obeležil tudi katehet Ažman: »Vendar pa moramo pristaviti, da pri marsikom, ki svojo narodnost najživahneje zatrjuje, nad prepričanjem zmaga dobiček!«⁷⁴ Prav gospodarsko emancipiranje, najtežja komponenta postojnske in tudi obče slovenske narodne ideologije, je bila največkrat postavljena na kocko.⁷⁵ A leta 1908 so se pod vodstvom Frana Kutina in Antona Ditricha trgovci revolucionarno odločili, da bodo sprejemali od dobaviteljev le račune, ki bodo napisani v slovenščini, kar naj bi jim po lastni hvali tudi uspevalo.⁷⁶

V omejenem lokalnem gospodarstvu so bili temu cilju še bližje. Notranjska hranilnica, ki je bila v rokah zavednih Kuttinov, je kdaj pa kdaj dajala kakšno darilo narodnim društvom, še posebej, če je šlo za tako velike projekte, kot je bil Vilharjev spomenik ali narodni dom. V rokah občine, ki je bila slovenska, je bila od konca leta

1907 še občinska posojilnica. Največji trgovci in gostilničarji so s svojimi inserati podpirali, sicer strankarsko, a slovensko glasilo Notranjec. Premožni gospodje so se ob pomembnih osebnih mejnikih v življenju z volili obračali k modernim oblikam združevanja - društvom, ki so bila razen ene same izjeme slovenska. Pisci v lokalnem glasilu so tako brez večjega truda varčevali s črnilom ob opisovanju nemških napisov, tistih, ki so bili »zastareli in niso ustrezali jezikovni podobi trga in dežele«.⁷⁷ Napise se je dalo prav hitro naštet. Ob osmih novejših napisih v jami⁷⁸ in ob nekaterih hotelskih in obrtniških ter nemškim napisom Adelsberg na železniški postaji⁷⁹ skoraj niso imeli več kaj pisati, razen, da so se jezili nad nezavednim vodstvom okrajnega glavarstva. Po »svetlem« ljubljanskem zgledu, kjer je občinski svet že leta 1907 razpravljal o izključno slovenskih napisih,⁸⁰ so ob koncu leta 1908 tudi postojnski občinski možje z enim glasom proti sprejeli sklep o zamenjavi krajevnih tabel, na katerih so morali biti odtlej samo slovenski napisi. V isti sapi so tudi javno in formalnopravno protestirali proti krvavemu epilogu ljubljanskih demonstracij.⁸¹

Narodno gibanje je seveda dajalo velik poudarek slovenski kulturi in njenim predstavnikom. Boljši krogi so svojo narodno zavest do znamenitih septembrskih demonstracij 1908 dokazovali na številnih prireditvah, na katerih so igrali izključno slovanske pesmi. Postojnski radikali pa so leta 1908 pomazali vse nemške napise v trgu, le švicarskemu »Postojnskemu dvoru« se niso upali približati in pri tem poželi tiho odobravanje postojnskih narodnjakov. Prav na kulturnem področju se je elita lahko dokazovala in približevala »slovenski metropoli«, kot so Ljubljano poimenovali v Notranjcu. Biti vsaj v nečem boljši od Ljubljane, je eliti pomenilo vse, in tako so peli hvalnice beli marmornati ženi Svetozarja Peruzzija, ki je krasila movzolej družine Jurca na postojnskem pokopališču. »Kajti na ljubljanskem pokopališču je zastonj iskati, da bi kdaj naročilo dali domačemu umetniku.«⁸² In če je Ljubljana podelila »najzaslužnejšemu literatu po Prešernu«⁸³ častno meščanstvo, ga je tudi Postojna, v katero je prišel tudi sicer po srečni igri so-

⁷¹ Notranjec, 2. 6. 1907.

⁷² Kronika poroča, da je bilo navdušenje za slovenstvo tako močno, »da so priredili mačjo godbo onim, ki se niso mogli takoj ločiti od navajenega nemškega občevanja.« Župnijski arhiv Postojna, Župnijska kronika. (V nadaljevanju: ŽAP, Župnijska...)

⁷³ Notranjec, 26. 9. 1908.

⁷⁴ ŽAP, Župnijska...

⁷⁵ Katoliška ideološka in politična stran je liberalcem vsekozi govorila, da bi za denar prodali svojo ideologijo in nazore.

⁷⁶ Notranjec, 24. 10. 1908.

⁷⁷ Slovenski narod, 20. 3. 1908.

⁷⁸ Edinost, 8. 7. 1909.

⁷⁹ Notranjec, 26. 9. 1908.

⁸⁰ Notranjec, 22. 6. 1907.

⁸¹ Notranjec, 28. 11. 1908.

⁸² Notranjec, 22. 6. 1907.

⁸³ Notranjec, 26. 5. 1906.

Jubilejna meščanska šola

rodstva, veličastno sprejela s preljubim županom in njegovim konkurentom v podobi trškega oskrbnika.

Kako se je okrepila narodna zavest v Postojni, priča prva popolnoma slovenska meščanska šola, ki je bila ustanovljena leta 1906 po več letih prepričevanj, pogajanj in iskanja prostorov. Ti podatki tiho prikrivajo spore o tem, kdo bo prispeval denar. Zakrivajo tudi pritisk deželnih politikov, saj je bila slovenska meščanska šola v Postojni ena od koncesij, ki si jo je v deželnem zboru priborila slovenska stran.

Stalno oziranje k velikim in njihovem redu je predstavljalo tudi negodovanje nad dvojezičnim poslovanjem okrajnega glavarstva, saj je zgledna Ljubljana že leta 1898 uzakonila slovenščino kot izključni jezik magistrata.⁸⁴

Odkritje spomenika narodnemu buditelju, osebno znanem vplivnejšim Postojnčanom,⁸⁵ Miroslavu Vilharju l. 1906 v Postojni je bilo veliko narodno praznovanje. Vilharjev spomenik je bil tretji spomenik, ki so ga postavili kateremu

koli slovenskemu pisatelju ali pesniku (v Ljubljani so spomenik Prešernu odkrili le slabo leto pred tem!).

Kljub temu neskončnemu besedičenju o premajhni zavednosti, so v Postojni pogosto doneli živio klici, ki so dokazovali, da »*tod biva slovenski narod*«.⁸⁶

Kmetijska stranka

Postojnska elita je bila vsekakor politično angažirana. Impulzi so prihajali od vsepovsod, gotovo so tu pomembno vlogo igrali nekateri izmed učiteljev in uradnikov, vsekakor pa ti ljudje niso edini, ki so dajali politične spodbude. Le-te so prihajale tudi od drugod. Poleg povsod prisotnega deželnega poslanca Arka, je tudi Emil Garzarolli posredoval v političnih zvezah. Njegov brat je namreč kot najpremožnejši človek krojil politično sliko sosednjega trga, Senožeč. Senožeče so bile po zaslugi župana namreč povsem liberalne.

Na Pivškem je poleg pristašev Slovenske ljudske stranke delovalo najprej Politično in gospodarsko društvo za Notranjsko, katerega glavna

⁸⁴ Marko Kambič, *Ljubljana kot statutarno mesto, v: Homo sum..., Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Ljubljana 1997, str. 125-134, str. 133.*

⁸⁵ ŽAP, Kronika...

⁸⁶ Notranjec, 8. 8. 1908.

skrb naj bi bila napredovanje Notranjske na vseh področjih.⁸⁷

Po zgledu nekaterih okrajev na Dolenjskem (Ribnice, Bele Krajine) je pred volitvami l. 1907 društvo preraslo⁸⁸ v lokalno »podružnico« Kmetijske stranke in si nadelo ime Kmetijska stranka za Notranjsko. Ustanovni shod je bil v Pivki 17. marca 1907 in »devetsto mož je priseglo na kmetjsko zastavo«. Ustanovitev podružnice na Pivškem je bila med prvimi na Slovenskem, saj se je ustanovitev Samostojne kmečke stranke pripravljala šele leta 1908.⁸⁹ Na volitvah l. 1907 je ta stranka s svojim kandidatom nastopila samo na področju okrajnega glavarstva, a že pred naslednjimi volitvami se je na skupščini v Postojni razširila na celotno Notranjsko.

V času 1905-1909 so volivci svoje glasove oddali dvakrat; prvič leta 1907, ko so volili poslance v dunajski državni zbor. Na volitvah je le v trgu in občini Postojna zmagal postojnski posestnik, član kmetijske stranke Jože Dekleva, ki je dobil 425 glasov.⁹⁰ Volitve v deželni zbor leta 1908 so potekale po starem in utečenem sistemu kurij. Obstoječim kurijam, v katerih je bila volilna pravica omejena, je bila dodana splošna kurija, v kateri so volili prav vsi.⁹¹ Postojna (kot katastrska občina) je pripadala kuriji, kar je sicer boljše gospode, a tokrat »kmete«, silno jezilo, saj tu niso mogli imenovati svojega predstavnika. Tega je postavila trgovska in obrtniška zbornica.⁹² V kmečki kuriji je kandidat kmetske stranke doživel poraz, tako da v decembru na dopolnil-

nih volitvah v splošni kuriji stranka sploh ni kandidirala.

Pod društvenim in pozneje strankinim okriljem je začel izhajati Notranjec: »*Naše glasilo se ne bo bavilo z veliko svetovno politiko, marveč poučevalo bo v poljudni obliki o važnejših narodno-političnih dogodkih, gospodarskih in kulturnih zadevah in prinašalo novice v prvi vrsti za Notranjce.*« V prvem letniku je Notranjec izhajal dvakrat mesečno v Ljubljani, pozneje pa je postal tednik in je izhajal vsako soboto. Z motom »*Dopisuj včasih. Plačaj naročnino ob pravem času. Nisi toliko reven, da ne bi zmoget 7, 5 h na teden!*«⁹³ se je strinjal tudi Jurij Starašinčič, ki je konec aprila l. 1909 prevzel mesto glavnega urednika (Šeber je že od l. 1906 ostal le izdajatelj). Sad politike kmetijske stranke pa je bila le malo kasneje združitev Notranjca z Belokranjcem v Slovenski dom.

Za najbolj napredne liberalce je bila v začetku 20. stoletja značilna tudi popolna emancipacija od Cerkve in cerkvenega življenja, saj so župniki in kaplani ponavadi pripadali nasprotnemu, klerikalnemu taboru. Na Postojnskem je to ločevanje še pospeševalo dejstvo, da »*v Postojni niso drugače hodili k zakramentom kakor samo v adventu in postu.*«⁹⁴ Kaplan Mlakar je razloge našel v naslednjem dejstvu: »*Saj je gospod Jožef navadno šele nekaj minut pred enajstimi začel misliti na to, da bi bilo dobro, če bi izginil iz prižnice, jaz pa sem bil skoraj prav toliko minut po enajstih že v zakristiji.*«⁹⁵ Nadebudni in mladi postojnski kaplani so kot »auslanderji« prihajali v konflikt z domačo elito, ko so začeli ustanavljati svoja izobraževalna društva. Ženske, ki so hotele spreminjati družbeno sliko - predvsem učiteljice, so šle tako daleč, da so s svojimi protesti motile igre Dekliške Marijine družbe.⁹⁶ Cerkevni obredi so kljub temu dejstvu ostajali del ceremonialov, mogočnih slovesnosti ob velikih praznikih, in so krepili državni patriotizem.

Družabno udejstvovanje

Udejstvovanje v društvih je služilo konfirmaciji »namišljene skupnosti«, poimenovane meščanstvo in je imelo močno integracijsko vlogo. Ker je bil »meščanski sloj« izredno heterogena skupnost tistih, ki so bili samo kmetje, in tistih,

⁸⁷ Notranjec, 24. 12. 1904.

⁸⁸ *Iniciativo za nastanek stranke sta dali orehovška in matenjska kmetijska organizacija, ki sta tudi pripravili posvetovanje o snovanju neodvisne agrarne stranke v Prestranku, in to teden dni pred ustanovitvijo v Pivki. Pomemben sestanek, na katerem so dorekli usmerjenost stranke, je bil v postojnskem Narodnem hotelu. Kljub temu je bilo gotovo eden izmed pobudnikov tudi omenjeno društvo, o čemer zgovorno priča podatek, da so bili njegovi interesi enaki interesom poznejše stranke; tudi Notranjec postane glasilo nove kmetijske stranke.*

⁸⁹ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861 - 1918*, Ljubljana 1965, str. 270. (V nadaljevanju Melik: *Volitve...*)

⁹⁰ Rezultati volitev v postojnskem okraju: 8857 volitvecev je razdelilo glasove tako: Žitnik 5649 (SLS), Dekleva (lib.) 2975, A. Mozetič (soc) 196.

⁹¹ Tisti, ki so imeli volilno pravico v kmečki ali mestni kuriji, so volili dvakrat - tudi v splošni kuriji.

⁹² Obrtniška zbornica je v avstrijskem volilnem sistemu sicer predstavljala samostojno kurijo, vendar pa na deželnih volitvah v majhnih deželah ni imela pravice do samostojnega predstavnika. Združen je bil z drugimi kandidati v mestni kuriji (Melik, *Volitve...*, str. 27).

⁹³ Notranjec, 2. 1. 1909.

⁹⁴ Mlakar, *Spomini...*, str. 256.

⁹⁵ Mlakar, *Spomini...*, str. 261.

⁹⁶ AS, *Postojnsko...*, fasc. 28.

ki to niso hoteli biti več. Nič nenavadnega torej ni bilo, da se je kateremu izmed društev primerilo to, kar kritizira »eden v imenu večih« v Notranjcu: »Predsednik Lapanje je odšel v pokoj, tajnik Mladič je dobil službo drugje in blagajnik Kutin je umrl. Zakaj se ne skliče občni zbor godbe, ki ga ni bilo že dve leti? Ali bo še nadalje nekaj let vse po domače?«⁹⁷ Zato je razumljivo tudi dejstvo, da so društva doživljala svoje vrhunce in padce in požela vse odobravanje, ko so se zopet »prebudila«. Daleč največ kulturnih društev se je ukvarjalo z glasbo, kar pet.⁹⁸ Šest ustanovnikov in 39 podpornih članov pevskega društva s predsednikom Antonom Ditrichom na čelu ni moglo pričati prav o ničemer drugem kot o velikem interesu trga do lastnih glasbenih »moči«, ki so jih meščani izdatno podpirali s svojimi dotacijami.⁹⁹ Tako so si s pomočjo izšolanih glasbenih moči, ki so jih našli med šolskimi učitelji, zagotovili glasbo na vseh narodnih prireditvah in na velikih narodnih slovesnostih. Mnogo se je govorilo o Sokolih, tudi zaradi vedno bolj modernega izkazovanja narodnih čustev. Temu cilju je sledila tudi čitalnica. V Burgerjevi hiši je delovala knjižnica z »veliko lepimi in uporabnimi knjigami«, zabavnimi, kot je bila kot Anton Knezova zbirka, svetovnimi biseri (npr. Shakeaspearovim Kraljem Learom in Tolstojevimi romani) ali političnimi spomini. Posebno bogata je bila »hrvaška knjižnica«.¹⁰⁰

Med narodnoobrambnimi društvi je v domeni Piklov delovala moška in ženska podružnica Cirilmetodove družbe. V skrbi za obrambo materne jezika pa so delovali še pipčarji in društvo za iztrebljanje ptujk in spakedrank našega jezika.¹⁰¹

Najbolj premožni Postojnčani so si privoščili svoje družbeno udejstvovanje tudi v Ljubljani, kamor so zahajali z vlakom. Mnogim je uspel met do vrhov nekaterih nacionalnih društev, pri čemer jim je mogoče kaj pomagala tudi njihova vestnost pri organiziranju nabirk za društveno blagajno. Svetal primer je bil Anton Ditrich, ki mu je uspel veliki met v trgovski zbornici.¹⁰²

Potovati je treba še dlje, so menili meščani. Še posebej, ker so se Postojnčani nenehno srečevali s skupinicami modernih avanturistov, ki so postali že pravi turisti. Takšne moderne skupinice sta neštetokrat na postojnski železniški postaji sprejela okrajni glavar in župan, velikokrat pa je moral biti prisoten tudi trški oskrbnik. Majhna skupinica postojnskih Sokolov si je z Adolfom Holovskim ogledovala znamenitosti po Pragi, ko so se kot člani Sokola udeležili zleta, na katerega je s Kranjske odpeljal poseben vlak.¹⁰³ Takšni zleti, v skupinico katerih spada tudi tisti v Zagrebu 1905, so bili namenjeni tudi telovadbi in ne zgolj druženju.

Pomemben element družabnega življenja so bile promenade in izleti. Če so običajni nedeljski izleti po gozdnati okolici dajali veliko užitka, so bili tisti v okoliške kraje večkrat skrbno organizirani in so imeli jasne politične in družabne cilje. A tudi ob lahkotnem sprehajanju po trgu ni bilo vedno vse v najlepšem redu. V duhu »povzidge tujskega prometa« in lastnega ugodja je sprehajalce motil prah, ki so ga dvigali cestni pometači¹⁰⁴ v poletni vročici. Motile so jih večerne promenade »njim jako ljubih govedi«, ki so se v splošno negodovanje plašile po drevoredu, po katerem so zahajali tudi obiskovalci jame.¹⁰⁵ Ob največji postojnski promenadi, po Soviču, ki jo je markiralo Slovensko planinsko društvo, so prepovedali tudi vožnjo s kolesi in sušenje perila.¹⁰⁶

Smo v svojem cesarskem in kraljevem polnoblastju za dobro spoznali...

»Ali če hočete, primeriti se da Postojna z okolico svojo, lepi a sramežljivi, na tihem cvetoči devici, ki prav zaradi svoje skromne skritosti snubačev pogreša,«¹⁰⁷ je bil označen v turističnem vodniku »najvažnejši in najznamenitejši trg na Notranjskem«.¹⁰⁸ »Notranjska metropola« je bila po svojem statusu le ena izmed številnih trgov ob veliki cesti (Trst – Ljubljana),¹⁰⁹ cesti, ki v začetku 20. stoletja ni več slovela kot zlati rudnik. To pa slovečim postojnskimi tržanom ni več za-

⁹⁷ Notranjec, 31. 10. 1908.

⁹⁸ Ta društva so bila: Salonski orkester, njegov mešani zbor, Pevsko društvo Postojna (1905), godbeno društvo in tamburaško društvo »Sovič«.

⁹⁹ Notranjec, 24. 12. 1905.

¹⁰⁰ Notranjec, 29. 6. 1907.

¹⁰¹ Notranjec, 4.-8. 1906.

¹⁰² Notranjec, 23. 5. 1908.

¹⁰³ Notranjec, 20. 7. 1907.

¹⁰⁴ Notranjec, 3. 8. 1907.

¹⁰⁵ Notranjec, 19. 6. 1909.

¹⁰⁶ Notranjec, 27. 6. 1906.

¹⁰⁷ B., Postojna..., str. 11.

¹⁰⁸ B., Postojna..., str. 12.

¹⁰⁹ Ob tej cesti so bili na Notranjskem trgi Senožec, Planina, Logatec in Vrhnika.

doščalo. Spodobilo bi se, da bi se Postojna s svojimi častnimi gosti vred dvignila nad ostale trge v regiji. Pristno potrdilo je bilo kratko vabilo na sokolsko maškarado, ko je domača elita z gotovostjo pričakovala pritrdilne novice z Dunaja: »Pričakujemo tudi okoličanov, ki bodo z 'zavisnim očesom' gledali na srečne Postojnčane meščane.«¹¹⁰

In prišlo je praznovanje cesarskega jubileja leta 1908, ki so ga potrdili z veliko gasilsko veselico. Tej je s slovesnimi poki iz topov pomagala v trgu nastanjena vojska, ki je sodelovala še pri eni veliki prireditvi v istem mesecu, ki so jo pripravili vojaški veterani. Upravištvu je svoj delež k temu praznovanju, ki ga je poosebljalo utrjevanje državnega patriotizma, pristavilo z veliko slovesnostjo v Postojnski jami. Županstvo je svojo dolžnost opravilo s pokritjem večjega dela stroškov gradnje »jubilejne« cesarjeve zgradbe meščanske šole in nove okrožne bolnišnice. Zbiralo je tudi prispevke za deželno prireditev.

Občinski zastop se je zato čutil »dolžnega«, da dobi za vse svoje napore, povezane z mnogimi spori, nagrado. Zaprošil je za dodelitev mestnih pravic.¹¹¹ To je bila, po prošnji za stalno vojaško zastopstvo¹¹² in za železnico prek Senožec tretja, vendar najbolj realna prošnja, namenjena oblastem na Dunaju. Istega mnenja sta bila tudi postojnska kaplana, ki se v Domoljubu nista oglasila, kot sta to počela ob neuspelem obisku G. Pikla in Garzarollija na Dunaju le leto pred tem.

Formalni povzdig v meščanski krog je vsaka družbena skupina praznovala po svoje, saj je bil prav ceremonial tisti, ki je s svojimi točno določenimi elementi poudarjal pripadnost določeni skupnosti in jasno kazal meje, ki jih je ta skupnost postavila v odnosu do drugih. Prva je vstop v meščanski svet proslavila postojnska elita že davno pred dnem, ko je bila Postojna za mesto zares priznana. Praznovali so ga na najbolj elitni prireditvi, ki so jo sami organizirali – na sokolski maškaradi. Že sama priprava je zahtevala ogromno truda, saj je morala prisotnim sporočiti pomembno novico, da je Postojna poosebitev napredka, po katerem je stremelo vse slovensko meščanstvo. Sokol Franc Križe je poskrbel, da so nebotičniki in cepelin v tej postojnski »Ameriki«, v tem sinonimu razvoja, naredili pravi vtis na

obiskovalce. Dame so po vzoru Američank postale popolnoma samostojne,¹¹³ moški pa so se morali izkazati kot sposobni in izobraženi, pa čeprav se je pri obojih to izražalo le pri plesu. To so morali dokazati tudi Sokoli, ki so ob strumnih zvokih svoje koračnice¹¹⁴ napolnili največjo dvorano v narodnem hotelu. Boljšim gospodom okoličanom, njihovim podpornikom v tem ozkem stanu, so morali pokazati, da si laskavi naslov popolnoma zaslužijo. Vse te napore so postojnskim purgerjem jasno sporočili: »Zavedajoč se, da mora biti letošnja veselica ena največjih, kar jih je priredil naš sokol, se vsi člani veselice odseka trudijo, da bode častno. Sestanek za veselčni odbor bo v soboto ob 6. uri zjutraj, kdor ne pride plača 1K za sokolski dom.«¹¹⁵ To leto so se še posebej potrudili pri propagandi. Drobni člankov o pripravah na dogodek je bilo toliko kot nikoli prej. Postojna – mesto v Ameriki¹¹⁶ je bila reduta, ki je uspela tudi zaradi dobre propagande.

Novica o mestnih pravicah, ki so bile Postojni podeljene 9. maja, je »najmlajše mesto« dosegla šele v petek, 20. maja, tik pred binkoštno slovesnostjo in že po zaključku redakcije Notranjca. Ta o prvem praznovanju ni prav nič poročal; ker je sledil orientiranosti svojega glavnega poročevalca Frana Arka, so ga v tistem trenutku bolj zanimali boji med Slovenci in Nemci.

Vsem prebivalcem Postojne so bile namenjene le po mlademu mestu izobešene zastave, pokanje skrbno ugnezdenih topičev, kar vse sta zvečer zaključili slovesna bakljada in razsvetljava.¹¹⁷

Glavno praznovanje, ki je poudarilo glavni razlog tega cesarskega odlikovanja, je bilo orga-

¹¹³ Notranjec, 23. 1. 1909.

¹¹⁴ Notranjec, 7. 3. 1908.

¹¹⁵ Priprave nanjo so se pričele že dober mesec prej. Osnovali so poseben veselčni odsek, k pripravam so povabili še »narodne dame«, ki jih je vodila gospa Pikel. Za »vse« tržane so dvakrat na teden organizirali plesne vaje, na katere so še posebej povabili sokole in narodne dame. Učili so se četvorke in besed (Notranjec, 20. 1. 1906). Pomembnejši tržani in okoličani so bili na prireditve osebno povabljeni. Vsem pa so na večer prireditve ponudili vozove, s katerimi so se lahko odpeljali nazaj proti domu (Notranjec, 10. 2. 1905).

¹¹⁶ Na enem od sokolskih plesov, poimenovanem Na planini, so svoje čare razkazovale planinske cvetlice, hribolazci in hribolazke, pastirji in pastirice (Notranjec, 12. 2. 1906). Leta 1908 pa so sokolom V gozdu ponujali granate (granatna jabolka) in bobole (Notranjec, 22. 2. 1908).

¹¹⁷ Edinost, 23. 5. 1909.

¹¹⁰ Slovenski narod, 6. 2. 1909.

¹¹¹ Notranjec, 7. 11. 1908.

¹¹² Notranjec, 7. 3. 1908.

Kmečka idila moderne Postojne

nizirano na največji postojnski praznik - veselico na binkoštni ponedeljek,¹¹⁸ ki jo je pripravilo postojnsko uradništvo in predstavniki trga, združeni v jamski komisiji. Veselica ne bi bila prava brez »z radostjo prešinjenimi posestniki, ki so se vrteli v jami ob veseli, precizni godbi postojnski, ki je igrala ob vrčku hladnega piva in kozarcu pristnega vina.«¹¹⁹ To je bila slovesnost ob poceni »Vergnugungzüge«,¹²⁰ ki je zbrala Nemce, Italijane, Slovence. V množici desetih tisočev¹²¹ se je moral nekdo »svojega prijatelja tesno oprijeti, ako je šel slučajno ž njim v jamo, inace ga skoro gotovo ni zazrl več notri, kajti vsakojaki jeziki so tu prevpili vse, da niso slišali svojega spremljevalca, ki je bil komaj nekaj korakov oddaljen.«¹²² Postojnčani so imeli ta dan obisk zastonj, a če so se hoteli udeležiti plesa, so se morali pražnje obleči in vzeti krono ali dve za fotografa ali skodelico prave kave, ki jim jo je postregel pristni »turčin«. Priložnosti za zaprav-

ljanje je bilo ob raznovrstni ponudbi namreč več kot dovolj.

Še enkrat je obveljalo dejstvo, da o najmlajšem mestu marsikdo ne bi izvedel, če ne bi bilo jame, njenih tradicionalnih praznovanj in obsežne propagande, ki jo je vodila jamska komisija. Vabila na veselico so se skupaj z novičko o priznanju mestnih pravic pojavila v vodilnih slovenskih časopisih. Kasneje so o tem novem mestu izvedeli tudi tisti, ki so se sprehajali mimo firme Gričar & Mejač v Ljubljani, kjer je bila na enem izmed tako pogostih izložbenih prostorov razstavljena cesarska diploma, »prvi v slovenskem jeziku izdan in napisan diplom te vrste«. Da je Postojna postala mesto, so izvedeli tudi tisti, ki so od svojega prijatelja ali znanca dobili razglednico, na kateri je bila ta slavna diploma reproducirana.¹²³

Častno meščanstvo je namreč služilo za dokazovanje superiornosti provincialcev v »duhovnem središču« Notranjske. Pridevnik meščanski je hitro dobil tudi posmehljiv dodatek »častnega purgerstva«. Časniki so se posmehovali novopečenim meščanom, ki so bili mojstrski le v meščanskem oderuštvi, a to je bila le ena izmed vsa-

¹¹⁸ Obiskovanje jame ob binkoštnih praznikih tako tradicionalno, da je celo deželni zakon dovoljeval, da so bile večji del dneva odprte vse trgovine v Postojni (LGB, 2. 7. 1904, št. 11, str. 43). Isto je veljalo tudi za 15. avgust.

¹¹⁹ J.B., Postojna..., str. 35.

¹²⁰ Odpeljali so iz Ljubljane, Reke, Trsta in Pulja (Edinost, 25. 5. 1909).

¹²¹ Domoljub, 29. 5. 1909.

¹²² J. B., Postojna..., 1904, str. 35.

¹²³ Slovenski narod, 28. 1. 1910.

koletnih tem vseh tistih, ki se niso strinjali s politiko postojnskih purgerjev. Ta se je najlepše zrcalila nasvetu: »Če kdo plača z večjim novcem, naj se mu brez pritiskanja vrne, kar mu gre. Ra- je naj odbor postavi višje, a fiksne cene, da od- pade tisto mešetarjenje, koliko da kdo povrh.«¹²⁴

Trška blagajna je sod brez dna in posebna umetnost jo je polniti

Postojnski gostilničarji, trgovci in mestni od- borniki obenem so našli rešitev za polnjenje svojih mošnjičkov in mestne blagajne. Postojn- ska jama je bila objekt, v katerega je bilo treba vlagati in ki ni mogel prinašati vratolomnega dobička. Je pa zastoj delal reklamo obrtnikom in ponujal nizke vstopnine v sodelovanju z Juž- no železnico, ki je v Postojno pripeljala množico obiskovalcev. Jama je ponujala toplo preži- vetje binkoštnega ponedeljka ali beg pred vroči- no na veliki šmaren; to pa sta bila tudi dneva, ki so ju tržaški delavci komaj pričakovali. To sta bi- la pač dneva, ki sta tudi ubožnejšim »mešča- nom« ponujala umik iz domačega okolja. Vse te je vlak odpeljal iz Trsta že ob pol devetih zju- traj¹²⁵ in jih pripeljal domov šele zvečer. V Postoj- ni pa so jih žeje in lačne pričakale »posebne« cene (»sodavice steklenica 30 vin., krompirček na krožniku - ena dobra žlica - 30 vin, liter vi- pavskega vina, ki se v Ljubljani toči 56 vin, v Po- stojni 1K 20 vin«¹²⁶), ki so bile »od županstva na- stavljene.«¹²⁷ In prav od davka na pijačo je živela tudi trška blagajna, saj naj bi ji prinesel pol toli- ko dohodka kot vsi ostali v občini pobrani di- rektni davki. Zato sta si bila Slovenski narod in po njem Domoljub enakih misli: »domači gostil- ničarji s previsoko ceno svojih jedij in pijač ni- kakor ne smejo upati, da bodo ljudi privabili!«¹²⁸ Še dve leti kasneje je Rdeči prapor v jezi poročal, da je »takšno oderuštvo škandal!«¹²⁹ Temu je marsikateri Tržačan sicer prikimal in dodal, da »utegne biti kaj izjem«, a da ga je »kar zazebló in sram bilo«¹³⁰ nad samo nemškimi napisi v jami.

Odgovor prizadetih postojnskih gostilničarjev je bil najprej kritika domačih kaplanov, da so »hujskali proti domačim meščanom«, ko so ti »govorili o pogubi trgovca, gostilničarja ali roko-

delca, ki ne dela po svoji vesti.«¹³¹ Če Postojnča- nov ostre besede niso preveč razburile, jih je v srce zbodlo, ko je »dež popolnoma skazil binko- ští.«¹³² Ta udarec je bil tako hud, da so začeli v vseh časopisih ob najavi jamske veselice pou- darjati, da je »obisk jame vsled suhih, breztežav- nih promenadnih potov tudi ob ali po najhujših naliivih omogočen.«¹³³

Postojnčani so se zavedali tudi vseh prednosti, ki jih je prinašala nastanitev vojske v trgu. Pono- snemu poročevalcu ni šlo v nos, da je 22 genera- lov, ki so se leta 1905 mudili v Postojni, s seboj pripeljalo oddelek dvorne kuhinje in »vse, kot da bi šli na severni tečaj.« Na posebnem prostoru je silni generaliteti streglo 32 strežajev. Tudi bodoči meščan, vajen vsakršnih razvad, je moral potrditi, da »ga boli srce ob takšni potrati.«¹³⁴ Še posebej, ker je ta potrata vsako leto polnila bla- gajne trških obrtnikov in je bilo zato poletje okronano z epidemijo legarja brez vojske »prav dolgočasno.«¹³⁵ Trg je generale vseeno sprejel z godbo, kot se je spodobilo za vse večje dogod- ke. Sprejem je bi veličasten tudi zato, ker ni bilo kronane glave, kateri ne bi izročili peticije za stalno vojaško posadko v Postojni.¹³⁶ Takšne prošnje je bil deležen tudi nadvojvoda Friderik leta 1906.¹³⁷ Nad tem protokolom, ki je utrjeval pripadnost kraju, je budno bdela in ga vedno znova legitimirala trška elita.¹³⁸ Vojaška godba je vsako leto uspešno polnila senčnati vrt Ribnika ali Krone in tudi blagajno marsikaterega na pa- pirju delujočega društva, te in one blagajne.

Moderne »naprave«, ki so povečevale konku- renčnost postojnskega turizma in hkrati dvigale meščansko samozavest, so pomenile tudi ogro- men zalogaj za občino. Vsak jubilej je Postojna morala ovekovečiti z neko novo »moderno na- pravo«: pa naj je bila to zgradba meščanske šole ali bolnišnica, ki se je morala nahajati v središču mesta. Vodovod, kanalizacija, ceste in še kaj za povrh so večale dolg trga, ki je v letu 1908 imel le

¹³¹ Domoljub, 14. 11. 1907.

¹³² Notranjec, 25. 5. 1907.

¹³³ Slovenski narod, 26. 5. 1909.

¹³⁴ Notranjec, 10. 5. 1905.

¹³⁵ Notranjec, 14. 7. 1908.

¹³⁶ Poletna Postojna je bila že od nekdaj polna vojaštva. Angleški popotnik Ratliff je oktobra 1850 komaj našel prenočišče, saj naj bi bilo v »vasici« Postojni več voja- kov, kot je imela prebivalcev: »Približno 2000 vojakov si je prisvojilo vse možne koticke.« (Shaw, Tuji..., str. 173.)

¹³⁷ Notranjec, 25. 8. 1906.

¹³⁸ Ibidem.

¹²⁴ Notranjec, 12. 8. 1906.

¹²⁵ Edinost, 29. 5. 1909.

¹²⁶ Rdeči prapor, 6. 6. 1909.

¹²⁷ Ročni..., 1906, str. 244.

¹²⁸ Domoljub, 4. 6. 1907.

¹²⁹ Rdeči prapor, 3. 6. 1909.

¹³⁰ Edinost, 8. 6. 1909.

8500 K proračuna.¹³⁹ Ni kazalo drugega, kot da so vodilni možje zaprosili za povečanje neposrednih davkov, ki so v blagajno takoj prinesli prek 30.000 kron.¹⁴⁰ Denar so morali iztržiti tudi drugje in lepe denarce so obetale tudi pokopališke pristojbine, ki so lastnike »zidanih rakev« olajšale tudi do 1000 K.¹⁴¹

Zusammenfassung

Warum Postojna Stadt werden wollte

Postojna wurde am 3. Mai 1909 durch ein Diplom zur Stadt erhoben, das zum ersten Mal die Stadtrechte in slowenischer Sprache verlieh. So gesellte sich Postojna zu jenen Städten in Krain, die zu Beginn des 20. Jahrhunderts ihre mittelalterliche Tradition fortsetzten und auch in moderner Hinsicht Verwaltungssitze wurden sowie mit Hilfe der Industrie immer stärker wuchsen. Die zweite Gruppe waren jene Städte, von denen als blasse Erinnerung an den einstigen Ruhm einige Steine der alten Stadtmauern verblieben waren sowie eine Handvoll Stadtbürger bzw. Bewohner der slowenischen „Butale“ - so bezeichnete der Schriftsteller Fran Milčinski im Geiste populärer literarischer Strömungen die gesellschaftliche Realität.

Postojna wurde nicht wegen ihrer industriellen Entwicklung zur Stadt, sondern wegen ihrer Grotte - einem Wirtschaftszweig, der über die Industrie hinauswuchs. In einer Zeit, in der der touristische Gedanke in Krain noch in den Kinderschuhen steckte, kämpfte Postojna schon um eine Konzession für seine Grotte. Und zu einer Zeit, in der die ersten großen Fabriken das Antlitz der größten slowenischen Städte zu verändern begannen, rühmte sich Postojna in zahlreichen touristischen Führern ihrer heilkräftigen frischen Luft. Gerade deshalb war Postojna eine Stadt, die keine Vororte hatte, vielmehr behielten die Siedlungen, die rund um Postojna lagen, bis heute ihre Autonomie. In diese Siedlungen siedelten sich nämlich auch jene nicht an, die man mit einem modernen Begriff als Arbeiterschaft bezeichnen würde.

Unter den Stadtbürgern gab es solche, die behaupteten, in erster Linie Bauern zu sein und

deren Probleme zu kennen. Doch noch bevor sie ihre Agitation beendeten, lamentierten sie bereits über den Staub, den die Stadtkkehrer aufwirbelten - natürlich unter dem Vorwand, es gehe um die Förderung des Fremdenverkehrs. Die Elite war eine bunte Gesellschaft jener, die schon länger im Markt lebten, sowie jener, die erst vor kurzem zugezogen waren. Man traf sich an den Wirtshaustischen, wo man über diese und jene moderne Einrichtung redete sowie über die Artikel in der lokalen Zeitung *Notranjec* - und all das brachte die Menschen unwillkürlich einander näher. Vielleicht sprach man auch darüber, wer die Ehre haben sollte, am Bahnhof eine der ungezählten Besuchergruppen der Grotte zu empfangen. Ein wichtiges Element der Marktelite war außerdem die Mitarbeit in verschiedenen Vereinen und bei elitären Veranstaltungen, zu deren Höhepunkt der Sokol-Maskenball zählte.

Wenn auch die Meinungen der heimischen Obrigkeit und der Beamten in der gemeinsamen Sorge für den Fortschritt übereinstimmten, schieden sich an anderen Fragen wiederum die Geister. Am schlimmsten war es, wenn der eine oder andere nicht mehr bewußter Slowene oder bewußter „Liberaler“ war. Die Elite setzte sich als besondere Aufgabe die Pflege von möglichst vielen modernen Einrichtungen. Anlässlich jedes größeren Jubiläums wurde etwas Neues erbaut. Dafür aber benötigte man eine Menge Geld, das nicht so leicht aufzutreiben war, wie die zahlreichen Zulagen zu Steuern zeigten.

Die Unterschiede unter den Stadtbürgern, die aufgrund der Ausbildung zwischen Beamten und lokalen Kleinbürgern entstanden, werden durch die Feier anlässlich der Verleihung der Stadtrechte gut illustriert. Die kleinstädtische Elite feierte das Ereignis, noch bevor es tatsächlich stattgefunden hatte. Die politische Obrigkeit organisierte ihre Feier in der „staatlichen“ Grotte, und es kamen Tausende. Der Allgemeinheit, also auch der bäuerlichen Bevölkerung von Postojna, wurde hingegen das Geballer der sorgfältig aufgestellten Kanonen geboten und das war nicht anders, als wenn eine bedeutende Persönlichkeit nach Postojna kam.

Die formale Erhebung in den bürgerlichen Kreis feierte jede gesellschaftliche Gruppe auf ihre Art und Weise, war es doch gerade die Zeremonie, die mit ihren genau festgelegten Ele-

¹³⁹ *Notranjec*, 28. 11. 1908.

¹⁴⁰ *Prvič je deželna vlada odobrila 122% doklade v letu 1911. (LGB, 24. 11. 1911 in 28. 12. 1912).*

¹⁴¹ *LGB, 1. 1. 1913, št. 1, str. 3.*

menten die Zugehörigkeit zu einer bestimmten Gruppe betonte und ganz klar die Grenzen aufzeigte, die eine Gruppe gegenüber anderen aufstellte. Die Elite von Postojna hatte den Eintritt in die bürgerliche Welt als erste gefeiert und zwar lange bevor Postojna tatsächlich als Stadt anerkannt worden war.

Noch einmal bewahrheitete sich die Tatsache, daß über die jüngste Stadt manch einer nichts erfahren hätte, wenn es keine Grotte gegeben hätte, keine traditionellen Feiern und keine umfassende, von der Grottenkommission geleitete Propaganda.

Dolores Kores

KRATKA KRILCA, ALKOHOL & CHARLESTON

Po prvi svetovni vojni, ki je družabno življenje zelo ohromila in močno vplivala na splošno razpoloženje, je zavladala »povojna psihoza«, ki so jo tedanji kritični opazovalci opisali takole: »... Čednosti se spremenijo v nečednosti, razmajale so se podlage za poštenost, skromnost in čisto življenje. V navadi je razdrapano življenje...«¹ »Vojna je zrahljala marsikatero principe in jih strla v prah, podrta pa je tudi mnogo koristnega in lepega. Mnogo onih, ki so bili silni v svojem nraustvenem čustvovanju, zmerni v uživanju, se je vrnilo iz vojaške službe domov, popolnoma demoraliziranih, vdanih vsakovrstnemu uživanju. Alkohol, sifilis in nikotin so tako rekoč zavladali svetu... komaj je minula dobro vojna, se je začel po prejšnjem krvavem plesu drugi – kankan razuzdanosti, pijače, pohotnosti!... Mnogo prečutih in preužitih noči v družbi dvomljivih žensk in v naročju kraljev Alkohola in Nikotina ustvarja pač žive okostnjake, ne pa rdečeličnih, krepkih, mišičastih ljudi. V drugo pa moramo paziti, da se naše prireditve družabnosti ne vrše v glavnem na čast troperesni deteljici sifilis, alkohol in nikotin.«²

Ljudje so se predali zabavi, ne glede na to, kateremu sloju so pripadali. »V Ljubljani pa so vse gostilne polne od najlepšega hotela do najbolj skrite krčme. V lepi slogi sede vse stranke pri ko-

zarcu... To abnormalno stanje dovede ljudi do razgrajanja in različnih kazenskih prestopkov in večkrat tudi do pogubnonosnih nesreč.«³ Medtem ko pri nas starci in otroci vidijo nevarnost, ki preti domovini in svobodi, pa naše moštvo in ženstvo hiti uživati - svobodno, pije svobodno, je in trguje, pleše in nori, zapravlja. Koliko naših častnikov in podčastnikov brez dela poseda po gostilnah in kavarnah, naši fantje so vpreženi pri bedastih plesnih veselicah, gostilne so polne pijancev, ulice polne postopačev, gosposkih in negosposkih, vse rine, da si osladi življenje, da na lahek način kaj zasluži in zopet zapravi.«⁴

Veliko ljudi pa se ni zadovoljilo le z zabavami po kavarnah in plesiščih, ampak so pozno v noč nadaljevali po ulicah. »Ob polnoči miru še ni. Ob eni uri ponoči, ko vsak pošten človek spi, se lovi po pobje po trgu, kričijo in zdi se, kot da bi se hoteli stepsti, pa se ne stepo, samo domov jih ne mika.«⁵ »Ljubljanske noči so nemirne od prvega mraka do poznega jutra, neprestano hodijo razgrajajoči po cestah, deloma civilni, še bolj pa vojaški ter prepevajo in kriče.«⁶

Mnogi so si ob ugotovitvi, da mestne straže ne zadostujejo, želeli zaradi vandalizma, ponočevanja in razuzdanosti, pomagati sami. »Morda bi

¹ Mladika, št. 10, 1925.

² Sokol, št. 3/4, 1919.

³ Slovenec, 7. 1. 1919.

⁴ Slovenec, 8. 1. 1919.

⁵ Večerni list, 24. 1. 1919.

⁶ Večerni list, 29. 1. 1919.

za prvo silo zadostovala samoobramba s cevmi in močnimi škropilnicami? Ljudje, ki tako živinško upijejo, bržkone imajo hudo vročino ne samo v glavi, zato bi bilo umestno škropilno cev kar počez in prek pustiti funkcionirati.«⁷

Bilo je več društev, ki so se borila zoper že omenjene nadloge. To sta bili na primer Društvo za gojitev treznosti in Abstinenčna podzveza. Najmočnejše društvo je bilo tako imenovana Sveta vojska, ki je v svojem časopisu Prerod poročala o življenju, kakršnega je poznala iz vsakdana, velikokrat pa je o dogodkih močno pretiravala. Ta list »za treznost in zdravje« je neprestano opozarjal in poskušal »neprimerno« družabno življenje zatreti, s tem pa je uresničeval načela Svete vojske, ki je svoje prepričanje in delovanje izrazila v naslednjem stavku: »Boj zoper nepravno, pijanost in surovost (preklinjanje)!«

»Naznanite nam vsako novo gostilno in vsak javni škandal«, je najpogostejši oglas v njihovem časopisu. Svoje ideje so širili tudi na raznih shodih in zabavah, ki pa so potekale brez alkohola in se vedno končale ob primernih urah. Poskušali so vplivati na oblast, a na njihovo žalost z veliko manj uspeha kot so pričakovali.

»Sveta vojska je neštetokrat prosila strožjih naredb, glede točenja pijač, plesov, glede nemoralnih predstav v gledališču in kinu, prepovedi pohujšljivih slik in knjig, glede konkubinatov in drugih vrst nemoralnosti.«⁸

Največ preglavic je vsekakor povzročal alkohol. »Alkohol rahlja in odstranjuje zavore, ki se stavijo v bran nenravnosti pri treznem človeku, vzbuja strasti in dela pijanca pohotnega in nasilnega.«⁹

Raj alkohola in tobaka, katerega so v tem obdobju tudi ženske vzele za svoj zaščitni znak, pa tudi raj nesramne mode ter spolne razuzdanosti, naj bi predstavljale prav plesne prireditve. »Zelo usodna pa so plesišča po deželi in zakotnih mestnih gostilnah, kjer se zbira mladina brez nadzorstva. Ples in pijača ustvarjata razburjenost in netita poželenje ter vodita pogosto do padca.«¹⁰

Plese pa so vendarle prirejali dan za dnem. »Bakhus in Venera imata svoj nepretrgan praznik. Dan za dnem in uro za uro se jima žrtvuje. Lahko sta jih vesela, svojih častilcev. Oh kako je lušno na svetu. Vse pleše: fantje plešejo, dekleta plešejo, študentje plešejo, gospodične plešejo, otroci plešejo, in stare omare plešejo. Plešejo tudi hiše, cesta in drevesa - vse se vrti na okoli. Večjak in prostak se vračata in vlečeta v pozni uri iz gostilne, se zibljeta in gugljata po cesti, da se jima svet okoli vrti.«¹¹ Josip Stritar je zapisal: »Kamor pogledam, povsod naznanilo, vabila po vogalih, vse se obeta ljudem: igre, zabave in ples... Ples se za plesom vrti, se zabave se gre na zabavo.«¹²

Največ pozornosti so družabnemu življenju posvetili časopisi. »Ni boljšega dokaza za brezmejno poželenje po zabavi kakor je časopisje, ki je v naši dobi kratka in abstraktna kronika dobe ... svoj prostor (časopisi) v veliki meri posvečujejo efemernim in trivialnim stvarjem.«¹³

Ljudje so bili željni plesa in zabave, zato je marsikdaj popustilo tudi županstvo. V Mariboru je bilo od 1. januarja do 28. februarja 1922 izdanih kar 93 dovoljenj za plesne in druge pustne veselice. Na en dan so prišle povprečno tri prireditve. V Ljubljani je bilo leto poprej izdanih kar 1700 dovoljenj za ples v javnih prostorih, 1730-krat pa so z dovoljenjem prekoračili policijsko uro.

Vrhunec plesne sezone je še vedno predstavljal predpustni čas, čeprav so »v starih časih plesali res samo pred pustom, danes pa se pleše v vseh časih. Še nikoli se ni toliko plesalo, kakor po svetovni vojni, plesno hrepenenje je menda obsedlo vso Evropo.«¹⁴ Po štirih letih je bil predpust v svobodi še posebno vesel. V Ljubljani in Zagrebu je bila prava evforija.

»Predpust v Ljubljani se razvija v krokanje, kakršnega Ljubljana pred vojsko še ni poznala. Saj se je pred pustovalo tudi prejšnje čase, toda takega veselčenja, kakor zdaj, še ni bilo. Vse pleše in zapravlja.«¹⁵

»Plesna bolezen« tudi Mariboru ni prizanesla. Nasprotno, širila se je kot še nikoli. »Mariborski predpust bo izredno živahen. Doslej je bilo pri

⁷ Mariborski delavec, 24. 1. 1919.

⁸ Prerod, št. 4, 1923.

⁹ Prerod, št. 5, 1922.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Preporod, št. 1, 1922.

¹² Preporod, št. 2, 1922.

¹³ Tabor, 4. 3. 1922.

¹⁴ Jutro, 6. 1. 1924.

¹⁵ Večeri list, 3. 2. 1920.

okrajnem glavarstvu zaprošeno čez 50 plesnih dovoljenj. Kljub draginji in neprestanim križam, kljub neuspehu mariborskih kulturnih podjetji, bo Maribor plesal kakor redko katero leto v starih dobrih časih.«¹⁶

Nič slabše ni bilo ob nastopu novega leta v Ljubljani: »Silvestrov večer je premožna Ljubljana letos zelo razkošno praznovala v vinu in pijanstvu... Plesalo in rajalo se je letos v najelegantnejših dvoranah, ki so bile vse nabito polne, in v malih gostilnah.«¹⁷

Vse več plesov so pripravljali po gostilnah, kar je v prvi vrsti omogočil gramofon. Svoje znamenite plese je imela vsaka manjša gostilna. Zamrli pa niso niti večji in bolj slavnostni plesi. Vsako društvo je še vedno prirejalo svoje plese nekajkrat v letu. V Ljubljani so bili najbolj odmevni: bančni, trgovski, novinarski, juridični, medicinski, slovanski, akademski in maturantski ples. Sezono pa je zaključil najekskluzivnejši ples med vsemi, ples Kraljevega avtomobilskega kluba. Ta je potekal v Kazini, kakor tudi reprezentativni Svetosavski ples. Največ plesnih zabav je gostil Narodni dom, ki je poleg elitnih prirejal odprte plese in na te so zahajali različni sloji prebivalstva. Takšni plesi so bili zelo obiskani. Najbolj znana je bila Slavčeva maškarada. Elitnim plesom ni primanjkovalo plesalcev, niti gledalcev. Proti majhni vstopnini so »nepovabljeni gostje« lahko opazovali ples iz galerij. Popularni so bili še večeri v Kazini, Sokolskem domu, Zvezdi in Evropi. Jurjevanje pa je bila najbolj obiskana veselica na prostem.

Vabila so pošiljali le še ob najelitnejših plesih oziroma najelitnejšim gostom. Ponavadi so zadovoljali reklamni oglasi v časopisih. Odziv je bil vedno več kot zadovoljiv. »Posebnih vabil se ne razpošilja, vabljen je vse občinstvo, ki si želi lepe zabave in plesa.«¹⁸

Kljub modernemu času so poskušali ohraniti nekaj potez, značilnih za plesne prireditve, ki bi ohranjale stik s starimi, predvojnimi, dobrimi časi. Dvorane so bile še vedno lepo in pestro okrašene s cvetjem in drugim okrasjem, s sliko Terpsihore, po novem pa tudi s slikama kralja Petra in regenta Aleksandra. Manj uspeha so imeli z ohranjanjem lepih navad plesalcev in plesalk.

Plesna tóleta domačega izdelka

Jutro, 21. 1. 1925

¹⁶ Tabor, 1. 1. 1922.

¹⁷ Večerni list, 2. 1. 1920.

¹⁸ Jutro, 8. 1. 1921.

»Vedeti bi pa gospodje morali, da imajo položiti roko na hrbet dame od zgoraj navzdol in ne od spodaj navzgor, ker s tem že itak kratko krilce prav ne estetično na zadnji sredini dvignejo.«¹⁹

Še en trn v peti je moralistom predstavljal nov stil oblačenja. Pomanjkljiva je postajala plesna toaleta. Znak moške elegance so ostali frak, telovnik, srajca z manšetami, stoječ ovratnik, cilinder in plesni čevlji, tako imenovani pumps. Za intimne plesne so dovoljevali žakete in smokinge, ki so vedno bolj nadomeščali tradicionalno opravo plesalcev. Nad tem so bili še posebej navdušeni krojači, ki so imeli z novimi oblačili manj dela. Nepogrešljiv del moške plesne toalete naj bi bile bele rokavice.²⁰

»Bele rokavice so pri gospodih redek pojav. Ali pa je to omalovaževanje plesalke, prireditve in seveda samega sebe. Zunanosti gospodov in damskim toaletam v prilog bi vsekakor bilo, da se gospodje plesalci ravnaajo po vzgledih nekdanjih lepih časov.«²¹

Če so pri moških bile sporne le rokavice, pa je pri ženskah sporno prav vse. »Ženska hoče s svojo obleko ali biti privabljiva ali pa se zavarovati, nikdar pa ne mara odbijati. Ženska teži za tem, da se z obleko odkrije, dočim se moški z obleko pokriva. Posebno večerne ženske obleke za kakšne prireditve so dokaz za to. Dočim so moški npr. na plesih zadelani v črnih oblekah od pet do glave, je pri ženskah baš nasprotno: globoki izrezi pod vratom in na hrbtu, po možnosti sploh brez rokavov, kratka krila in končno čisto skoroda popolnoma prozorno blago.«²²

Kakor ponavadi, se je moda tudi v dvajsetih letih neprestano spreminjala. Že leta 1920 je časopisje pisalo o naslednjih spremembah: »Moda kaže, da bo v prihodnjem letu planila v nov ekstrem. Kratkim in ozkim krilcem bodo vzela častna mesta široka krila, nabrana in dolga do gležnjev.«²³

Da se dolga krila nekako niso mogla uveljaviti, nam priča poročilo Jutra iz leta 1922. »Krila, ki so bila po zimi kolikor toliko še kratka, bi naj imela sedaj solidno dolžino skoraj do gležnjev. Pri oblekah dominirajo še vedno izrezi brez usakršne-

Zgoraj: elegantni charleston
Spodaj: charleston temnopoltih ljudi
Jutro, 1. 1. 1927

ga ovratnika, ki še vedno ni prišel v milost... žal se letošnjo zimo, ko se v kljub zapovedi modnih stvariteljev, dolgo krilo ni moglo uveljaviti... No, in nekaj dobrega ima tudi doslej zaničevano dolgo krilo, da namreč zakrije (hudobneži, ne mislite, da obrekujem več ali manj deformirane nožice) novomodno obuvale, ki je po vsem svojem bistvu pripravno pokvariti tudi najlepšo žensko nogo.«²⁴

Še večje presenečenje in številne kritike je doživela moda, ko se je uveljavil charlestona. Z novo glasbo in plesom je spet prišla nova moda. »Devičice noričice so se ostrigle, si oblekle smoking, si nataknile očala. Fantje pa izgledajo, kakor da je vsaki pravcati mladič Lloyda Harolda ali Bustera Keatona. Deklice imajo kratka krilca in dolge nogavice, dečki pa široke hlače, ki mahedrajo pri 'habaneri' in 'skoku mačice' in pri 'škarjicah'. Vedno moderna je stara devica: 'Še kikeljco prodala bom' in pa 'ne grem domov, ne grem domov.«²⁵

Modernim oblačilom, ki so bila pisanih barv, so najbolj pristajala ličila še močnejših in bolj žarečih barv. Da pa je bilo vse v stilu, so svojo barvo dobili tudi lasje. »Zdaj si mora modna dama prebarvati lasje, da so plavi, drugič, da so rdeči. Tudi k vsaki obleki drugače. Lani in letos so baje mo-

¹⁹ Jutro, 10.1.1926.

²⁰ Fran Govekar, Bonton, Ljubljana 1926, str. 200.

²¹ Jutro, 7. 1. 1926.

²² Zabavnik, priloga Domovine, 31. 10. 1924.

²³ Mladika, št. 8, 1920.

²⁴ Jutro, 26. 2. 1922.

²⁵ Jutro, 1. 1. 1927.

derni beli lasje in mlad obraz. Praktično za naš čas vojne groze, ki je pobelil toliko mladih glav.«²⁶

O pričeskah je bilo veliko razprav in tisti, ki barvanja las niso imeli za izrodek mode, so bili mnjenja, »da se vsaka nošnja las spoja z dobo, v kateri živimo in je v soglasju z njihovim čustvom in mišljenjem.«²⁷ Seveda se je pojavila vrsta novih pripomočkov, ki so ženski pomagali izpolnjevati modne zahteve. Nepogrešljiv del ženskih ličil so bila razna olja, praški, barve za lase, moka za kožo, ščetke, čopiči, lasulje, obročki za lase, večkrat pa tudi stroji za gnetenje, ki naj bi žensko rešili njene nelepe zunanosti. Revolucionarna moda je kljub vsemu imela še vedno veliko zagovornikov.

»Moda zadnjih dob je prinesla izboljšave trajne vrednosti. Te so: prost vrat, ohlapna, na ramah viseča obleka brez steznika in kratka krila. S tem se je končno dosegla neka skladnost med zahtevami zdravja in mode, kar bi moralo brezpogojno vedno biti. Z eno besedo: dotalno krilo je gnjusoba!«²⁸

Večerne toalete so bile podobne vsakodnevnim. Ponavadi so bile iz lahke, fine tkanine, ki so še vedno tekmovala z blestečo svilo. Dodatno mero elegancije pa so jim dajale razne čipke, kožuhovinasti in labodji obrobki, zlasti pa volani in rese iz nojevega peresja.²⁹

Ples je ostajal prvi korak v svet družabnega življenja in se v skladu s potrebami družbe spreminjal, prinašal nove korake in ritme. A vendar, valček je ostajal. »Vzlic vsemu je valček še vedno najbolj priljubljen in dobro plesan, tudi najlepši ples. Modni plesi so ga sicer precej odrinili, a zatreji ga niso mogli.«³⁰ »Izkazalo se je, da so moderni plesi dosti gracioznejši in prijetnejši ter skoro čisto nič utrudljivi. Desetero modernih plesov ne utruja toliko, koliko en sam valček. Srce ne trpi, pljuča mirujejo in polt ostaja suha... Mladina pa pleše dalje svoje foxtrote, shimmy, jave, bostone, tango ali kako se že imenujejo vsi ti importirani zamorski plesi... res je, da so moderni plesi mnogo bolj strastni nego domači plesi... Eksotični plesi z naglimi, nepravilnimi ritmi odgovarjajo bolj nepravilnemu nemirnemu današnjemu življenju nego mirne pravilne

Moderni ples 20-ih let; Jutro, 1. 1. 1927

melodije.«³¹ »Moderni plesi so lahki in pleše se na tako različne načine, da bi človek mislil, da strogih predpisov sploh ni. Čar modernega plesaja je baš v tem, da se plesalcu ni treba posebno truditi in da je postal ples res zabava. Vsaka težka tehnika mora izginiti, vsak napor je pri modernih plesih odveč. Kljub temu pa vidimo v plesnih dvoranah še parčke, ki se pote in trudijo, da bi ujeli takt in da bi fant ne stopil dekletu na nogo ali ona njemu na kurje oko... Pri vseh modernih plesih igrajo individualni momenti zelo važno vlogo. Sploh je treba bolj zaupati sebi, kakor drugim. Pretirano posnemanje drugih plesalcev je vedno dokaz neokretnosti in zaostalosti.«³²

Da bi se takšne in drugačne nerodnosti končale, so še vedno obstajale plesne šole, ki so jih vsi zelo priporočali. »Nastala je vrsta novih plesov in čim več jih znaš, res pravilno in dobro, tem lažje je sodelovati na plesih. Vseh različnih plesov, narodnih in modernih se nauči edino le po plesnih šolah ali v manjših zaključenih plesnih družbah.«³³

Ljubljana se je tudi glede plesnih šol in učiteljev izredno modernizirala. Leta 1924 so v Ljubljani priredili kar 28 plesnih tečajev. »Včasih smo

²⁶ Mladika, št. 6, 1923.

²⁷ Večerni list, 27. 1. 1919.

²⁸ Slovenka, št. 1, 1922.

²⁹ Jutro, 1. 2. 1925.

³⁰ Jutro, 22. 2. 1925.

³¹ Jutro, 6. 1. 1924.

³² Jutro, 21. 2. 1926.

³³ Govekar, Bonton, Ljubljana 1926.

imeli v Ljubljani kakega starega Francoza ali Italijana, ki nas je s svojimi revmatičnimi nogami uvažal v kraljestvo Terpsihorino, danes imamo že klub plesovodij v Ljubljani, v katerem so sami mladi gospodje, Slovenci in Slovani. Včasih je ena sama dvoranica obsezala vse plesne gojence v Ljubljani, danes so šole po vsem mestu in po malone vseh dvoranih. Sokoli mladi, trgovci, tehniki, dijaki, najraznovrstnejše meščanske družbe goje modne plesne večer za večerom. Domači plesni učitelji nimajo nobenega večera več svobodnega, plesalca George in George pa dajeta do zadnjega svitanja v baru praktičen nazorni pouk.³⁴

K uveljavitvi novih plesov so mnogo prispevali mladi, še posebej študentje, ki so prirejali svoje študentske plesne. Tudi tokrat pa novi plesi niso ubežali pred kritiko moralistov. »Plesišča so polna plesov z zamorskimi melodijami in prav indijanskim poskakovanjem in stopicanjem. S plesalcem se prepogiba nekaj brezobličnega, ki ni ženska in ni nič.«³⁵ »Poglej potne obraze, kako so vsi blaženi? – Ali blazni? – K tej karikaturi spada tudi 'godba'. Z izgubljenimi očmi trobijo vedno iste poskočnice. To ni glasba ampak spaka. Pod nogami mora biti večno liter... Pač lahko se ples organizira! 'Godbo' se kmalu dobi, 'oštir' tudi, priprav ni treba posebnih. Lahkoživih deklet in razposajenih fantov je žal še vedno preveč... Če te pa vabi godec poskočnic ali plesni prireditelj, mu zabrusi v obraz te dve besedi: 'Izdajica' in 'Vampir'.³⁶

Nov čas je na vseh področjih prinesel novosti, ki niso ostale skrite očem tradicionalistov. Strogim pripombam se ni mogla izogniti niti glasba. »V glasbi so bila zavržena temeljna pravila, namesto harmonije je bila postavljena kot ideal disonanca. Višek tega – jazz (neka vrsta moderne muzike) – je muzikaličen zločin... Storite to, kar je storil nekdanji Apij Klaudij. Zapodil je vse godce iz Rima, da bi ljudstvo prisilil pozabiti na ples... Davek na harmoniko in gramofon in magari na orgelje.«³⁷

Bil pa je le jazz...

»Zaslišim poleg monotonih zvokov klavirja in ritmičnih, suhih udarcev banja, neverjetno zabavno melodijo, iz katere blestijo neprestano bi-

zarne, eksotične harmonije, sestavljene iz žametno mehkih, komično patetičnih nosljajočih tonov saksofona, iz groteskno raztegnjenih tonov lahkih pozavn, iz erotične melodije violine, iz lahkih udarcev na malem bobnu in svetlega zvonjenja zvončkov. To je jazz! Ko godci odsvirajo komad – navdušeno ploskanje plesalcev in navzoče publike... In zakaj ljubi ta publika jazz? Plesalci zaradi njegove sugestivne moči.«³⁸

Vsem kritikam navkljub, se plesalci niso dali motiti in so leta 1923 organizirali v Ljubljani protestno zborovanje zaradi preganjanja plesnih predpustnih prireditev. Čez pet let so že priredili prvi plesni turnir v modernih plesih. Takrat, leta 1927, je plesna tla že popolnoma osvojil charleston. »...glede izvora charlestona si raziskovalci še niso na jasnem. Vendar misli večina, da ponazarja ta ples kretnje zamorca, ki trpi zaradi pikanja moskitov... Zakaj temeljno pravilo pri charlestonu se glasi, naj ne ve tvoja desna noga, kar dela leva.«³⁹ In dalje: »...danes se vrti vse. Triletne deklice se že zvijajo v charlestonu... Zaman kliče Gradnik 'iz globočine': 'Kako bodočnost nam kovala bode – mladina barov šimija, fokstrota!?'«⁴⁰

Charleston je bil le še krona vseh modernih plesov. Zaradi svoje ekscentričnosti in neestetičnih kretenj je doživel vihar protestov in bolj ali manj upravičenih zgražanj. Polagoma pa se je tudi ta ples prilagodil, morda za odtenek upočasnil, pred plesišči pa so že čakali novi plesi. Sledili so blackbottom, blues, samba rumba in drugi.

Kakšen je bil položaj plesa v tem času, so najlepše opisali v časniku Jutro: »Splošna anarhija, ki je zavládala v umetnosti, v modi, v politiki, itd. se bo opázala letos tudi v plesih. Svoboda nad vse... v reformo valčka pa so prišle nove melodije in pred desetimi leti je ves svet prevzel tango. Poleg plesnih šol za mladino so se začeli po velikih mestih prirejati plesni večeri, kjer so se mogli tudi odrasli seznaniti z novim modernim plesom. Tango pa je zahteval od plesalca mnogo več in je bil marsikomu nedosegljiv. V ta zmagoviti tango pohod je zapela tromba svetovne vojne. V prvem presenečenju je vse skoro pozabilo na ples in na tango. Toda človek se vsemu privadi – in kmalu se je vrgla Evropa v naročje radostnemu življenju, da bi pozabila na vojno. Po

³⁴ Jutro, 1. 1. 1924.

³⁵ Mladika, št. 10, 1925.

³⁶ Kulturni vestnik, priloga Mladike, 1922.

³⁷ Prerod, št. 6, 1922.

³⁸ Razgled, št. 2, 1926.

³⁹ Jutro, 1. 1. 1927.

⁴⁰ Ibidem.

vojni pa so za tangom nastopili novi plesi svoj pohod po Evropi. Ni manjkalo svarilnih glasov in tu in tam se je oglasil kak moralist proti modernim plesom. Toda taki glasovi ostanejo navadno glas upijajočega v puščavi... anarhija, revolucija povsod, naravnost, primitivizem, priprostost... Tudi ples je znak te dobe. Popolna svoboda, naravne kretnje in vse brez truda in napa. Pri modernih plesih trud odpade; gibi so mirni, neprisiljeni, in ples ne obstoja več v neprestanem vrtenju nego v ritmu, ki se mu plesalec poljubno prilagodi in najrazličnejše oblike gibov, a tudi estetično lep izraz, ako igravec in igralka pravilno obvladata ta ples... in tako imajo moderni plesi prav tako svojo čarobno opojnost, kakor jo je imel svoj čas valček.»⁴¹

Zusammenfassung

Kurze Röckchen, Alkohol & Charleston

Nach dem Ersten Weltkrieg brach auch in Slowenien eine „Nachkriegspsychose“ aus. Nach der mehr als vier Jahre dauernden Blutorgie gaben sich die Angehörigen aller Gesell-

schaftsschichten dem Vergnügen hin. Die Gasthäuser und Cafés waren von morgens bis abends voller Gäste, der Alkohol floß in Strömen, die Tanzflächen waren nicht nur zur Faschingszeit überfüllt. In jener Zeit kamen auch neue Tänze aus Amerika nach Slowenien und wurden besonders von der Jugend begeistert aufgenommen. Zum Tango aus der Vorkriegszeit gesellten sich noch andere feurige Tänze, an deren Spitze der Charleston stand. Ähnlich wie der Tango vor dem Krieg waren nun auch die erwähnten neuen Tänze ein Hauptziel der Kritik der Moralisten. In der damaligen Presse, insbesondere in der katholischen, wurden die neuen Tänze „mit ihren Negermelodien und ihrer geradezu indianischen Hopserei“ so entschieden abgelehnt, daß die Anhänger der neuen Tänze 1923 in Ljubljana sogar eine Protestkundgebung gegen die Verfolgung von Faschingstanzveranstaltungen organisierten. Der Kritik der Moralisten waren auch der Jazz und alle anderen Neuheiten jener Zeit ausgesetzt, besonders die Mode, die viel freizügiger war. Doch der Zeitgeist ging weiter und man tanzte immer mehr und genoß verrückte Feste bis spät in die Nacht.

⁴¹ Jutro, 5. 1. 1923

Jure Gašparič

KNEZ EULENBURG NA LJUBLJANSKEM DVORU¹

Afera nesojenega ljubljanskega župana Antona Peska

Nedeljsko jutro, štiriindvajsetega aprila 1921, za gospoda Antona Peska iz Ljubljane gotovo ni moglo biti prijetno. Tega dne je ob jutranji kavi v dnevniku Jutro prebral članek z naslovnice, ki njemu, načelniku finančne institucije, imenovane Jugoslovanski kreditni zavod (JKZ), očita »brezvestno gospodarstvo z zaupanim denarjem«². Bojda so že nekaj dni krožile po mestu podobne govorice, resnice željni Jutrovi časniki pa so se na pobudo svojih »čitateljev« in interesentov odločili zadevo natančneje ogledati. Ugotovili so sledeče: »Jugoslovanski kreditni zavod služi kot privatna banka gospodu Pesku za njegove špekulacije in podjetja ter kot vzdrževalni zavod za narodno-socijalno stranko.«³ Posloval naj bi nesolidno in v nasprotju z uveljavljeno bančno prakso; le ena desetina terjatev zavoda naj bi bila ustrezno zavarovana. Časnik Jutro je tudi trdil, da je gospod Pesek sam največji dolžnik JKZ-ja, dolgoval naj bi mu 4.456.000 kron. Od tega je menda namenil več kot milijon kron svojemu časopisu Jugoslavija za pokritje deficitov, za potrebe svoje tiskarne pa si je sposodil več kot dva milijona kron. Prav tako naj bi 600.000 kron dolgovalo JKZ-ju njegovo

špekulativno podjetje, ki se je domnevno ukvarjalo s premogovništvom. In še najbolj osupljiva vest; za popravilo lastne hiše si je namenil neomejen kredit ter do sedaj iz tega naslova črpal 300.000 kron. Nadalje naj bi kot visoki funkcionar Narodno socialistične stranke (NSS) slednji za potrebe volitev v konstituanto posodil 380.000 kron. Jamstva za vse navedene zneske so bila ali delna ali pa jih sploh ni bilo. Skupno z milijonom, ki so ga dolgovali njegovi prijatelji iz vodstva zavoda, so se »grehi« gospoda Peska približali meji šestih milijonov kron. Ostali člani⁴ zavoda so imeli izposojenih le 800.000 kron!⁵

Avgust Tosti, bančni strokovnjak in ravnatelj velike banke - Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v obravnavanem obdobju, je podal jasno pravilo o kreditni politiki hranilnic v prvi Jugoslaviji. »Pri vseh posojilnih poslih velja tedaj

¹ Knez Eulenburg je bil zaupnik nemškega cesarja Viljema. Hudo je škodoval nemškemu dvoru, saj so mu sodno dokazali nemoralne zveze. Jugoslavija, 30. 8. 1921, s. 2.

² Jutro. Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko (dalje Jutro), 24. 4. 1921, s. 1.

³ Jutro, 24. 4. 1921, s. 1.

⁴ JKZ je bil ustanovljen po združnem zakonu kot kreditna zadruga, torej je servisiral samo svoje člane. Kdor je hotel pri zadrugi posojilo, se je moral varjo včlaniti in prispevati delež v kapital zavoda. Ustanovitev kreditne zadruge je bila tako poceni in elegantna rešitev, s pomočjo katere je bilo mogoče ustanoviti banko, a se hkrati izogniti napornemu zbiranju potrebnega delniškega kapitala za bančno d. d. Namen zadrug je bil zato seveda drugačen kot so bili cilji bank, stremeti k dobičku. Zadruge so oskrbovale slovenski živelj s poceni denarjem na temelju vzajemnosti in pri tem odigrale izjemno vlogo. Prim. Žarko Lazarevič-Jože Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, Združenje bank Slovenije, Ljubljana 2000, s. 26-30 in 149-154.

⁵ Jutro, 24. 4. 1921, s. 1.

načelo, da je treba predvsem paziti na varnost naložb.«⁶ Podobno kot hranilnice tudi kreditne zadruge niso imele lastne glavnice. Za vložena sredstva so jamčila le z rezervnimi skladi in svojo kreditno politiko, ki je temeljila na popolni varnosti poslovanja. Če so torej bili očitki časnika Jutro resnični, je gospod Pesek kršil osnovna načela poslovne politike denarnega zavoda. Jutrovcji so odigrali častno vlogo, saj so s svojo objavo preprečili, da bi potencialni novi vlagatelji investirali v zavod s tako dvomljivim portfeljem in posledično morda izgubili svoje prihranke.

Še isti popoldan (24. aprila) je Anton Pesek na obtožbe reagiral. Po mestu je dal nabiti letake, kjer je naznanjal: »*Jutro*' je priobčilo danes na g. Peska in Jugoslovanski kreditni zavod nesramen napad, ki je od konca do kraja zlagan. Jutri izide posebna izdaja *Jugoslavije*, ki bo razkrinkala ta ostudni volilni maneuver bankokratov JDS.«⁷

Časnik Jugoslavija, sicer v lasti napadanega gospoda Peska, je naslednji dan res postregel z obširnimi pojasnili o domnevnih nepravilnostih, hkrati pa ni skoparil z obtožbami na račun Jutra. Preletimo še njihovo plat cele zgodbe. Posebno ponedeljkovo Jugoslavijo je na prvi strani začel članek o domnevnem sistematičnem napadu, ki se je zadnje dni vršil na JKZ. Premišljeno lansirane govorice bi naj omajale zaupanje v zavod, vlagatelji bi pričeli dvigovati svoje vloge ter tako spravili izplačevalca (JKZ) v likvidnostne težave. In čeprav so vlagatelji res množično prihajali po svoje vloge ter dvignili skupaj preko dva milijona kron, zavod ni zašel v težave, »...ker stoji *Jugosl. kreditni zavod*' na bolj trdnih nogah kot pa marsikatera banka.«⁸ Ko se torej ta načrt ni posrečil, je novi udarec pripravilo Jutro z objavo svojega članka. »In zakaj so hoteli to doseči? *Jutro*' piše samo, da je g. Pesek steber Nar. socij. stranke. In ta steber so hoteli omajati ali celo podreti, da bi se zrušila stranka, ki jim že rase čez glavo.«⁹

»Vsi na bojišče, vsi na volišče, da stremo pohlepnemu lažiliberalnemu zmaju glavo.«¹⁰

Izvajalci protipeskovske kampanje so seveda bili znani; dovolj zgovorno je že dejstvo, da je napade vršil časnik Jutro, ki je veljal za glasilo mladine liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS). Tudi motiv je bil jasen – v torek, 26. aprila 1921, so se odvijale občinske volitve¹¹, na katerih so liberalni misli naklonjeni volivci nihali med JDS in NSS. Prav zato je, domneva Jugoslavija, bil Jutrov članek objavljen v nedeljo pred torkovimi volitvami, saj ob ponedeljkih Jugoslavija ni izhajala in zato ne bi bilo priložnosti za demantiranje Jutrovih vesti. Kajti, kakor je bilo poudarjeno že prejšnji dan na letaku, nič od tega, kar trdi Jutro, naj ne bi bilo res. Pa tudi če bi bilo, to ne bi bilo strašno, saj se je cenilo premoženje gospoda Peska na 15 do 20 milijonov kron, ne všteti dnevnika Jugoslavija. V članku je pojasnjen tudi globlji motiv, zaradi katerega se JDS krčevito oprijema ljubljanskega magistrata, kjer je imela v tedanjem trenutku absolutno večino. Finančna ustanova ljubljanske občine – Mestna hranilnica ljubljanska, je imela preko 200 milijonov kron vlog. Večino teh sredstev pa je imela plasiranih (prav tako v nasprotju z običajno poslovno prakso hranilnic) pri dveh komercialnih bankah, Ljubljanski kreditni banki in Jadranski banki, ki ju je upravljal jedeesarska »bankokratska klika«. Sporna pri tem je predvsem obrestna mera, saj je znašala borih 3,5%.¹² Sklep je jasen: JDS je na račun svojih pozicij v ljubljanski občini oskrbovala »svoje« banke s poceni kapitalom. In prav to bomo preprečili, je pozivala Jugoslavija, če bomo šli na volitve in porazili »lažiliberalce«.¹³

Pri svojem pisanju se je Jutro sklicevalo na uradno revizijo JKZ-ja, ki jo je opravil združni revizor Miško Reicher. Rezultati le-te bi naj bili

¹⁰ Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 1.

¹¹ Gre za prve občinske volitve v Ljubljani po koncu svetovne vojne. Vasilij Melik, Politična slika Ravniharjevega časa, v: Vladimir Ravnihar, Mojega življenja pot. Spomini dr. Vladimira Ravniharja, ur. J. Cvirni - V. Melik - D. Nečak, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete – zbirka Historia, Ljubljana 1997 (dalje: Ravnihar, Mojega življenja pot...), s. 14.

¹² Hranilnica je obrestovala vloge (lastno pasivo) po 3,0%. Zasluzek pri posojanju denarja je bil torej minimalen. Obe omenjeni banki sta posojali denar po obrestni meri, ki je znašala med 10,0% in 18,0%. Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 1.

¹³ Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 1.

⁶ Avgust Tosti, Denarni zavodi v Sloveniji po prvi svetovni vojni, Bančni vestnik, Ljubljana 1989, s. 75.

⁷ Jutro, 25. 4. 1921, s. 1.

⁸ Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 1.

⁹ Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 1.

porazni; revizijsko poročilo vsebuje vse prej našteje nepravilnosti.¹⁴ Jugoslavija je odgovarjala, da je gospod Reicher prišel vohunit za JDS ter da je njegovo revizijsko poročilo sporno. Zoper slednjega so vložili protest, kjer g. Reicherju očitajo vrsto nepravilnosti v postopku revidiranja.¹⁵ V naslednjih dneh ni nobena stran predložila kakega novega argumenta. Razvnela se je tedaj že povolilni boj. Jutro je poudarjalo Peskovo »gospodarsko in moralčno agonijo« in udarjalo po NSS¹⁶, Jugoslavija pa je še naprej opletala z domnevno neresničnim revizijskim poročilom JKZ-ja.¹⁷ Pozornost pa pritegne ne nepomembna malenkost, da Jugoslavija dejansko nikjer ni izpodbijala zgoraj omenjenih zneskov¹⁸, vse pripombe so bile procesne narave. Morda je še najbolj na mestu komentar Jutru tedaj še bližnjega Slovenskega naroda, ki pravi: »G. Pesek, bankar NSS, je danes v svojem glasilu ponatisnil protest, ki ga je baje poslal sodišču proti reviziji njegovega denarnega zavoda. Da bi bila slika popolna, pa bi bilo mnogo, mnogo umestnejše, ako bi g. Pesek predvsem ponatisnil revizijsko poročilo samo, ki jo ima v rokah.«¹⁹

V obeh časnikih so priobčili svoje videnje problematike tudi gospodarski strokovnjaki. Pri Jutru so svarili pred nemobilno naloženimi sredstvi JKZ-ja, kar je posledično povzročilo likvidnostne težave. Da je gospod Pesek lahko še naprej brez težav izplačeval vloge, je moral namreč najeti dva bančna kredita ter zanj zastaviti svoje nepremično premoženje. Njegov denarni zavod se je prelevil v popolnoma pasivnega bančnega dolžnika.²⁰ Jugoslavijin komentator pa je, nasprotno, prikazoval, kako imajo celo najsolidnejši zavodi za izplačila na voljo le eno do dve desetini pri njih naloženih sredstev. Teo-

retično je bilo z naskoki vlagateljev mogoče uničiti prav vsak denarni zavod.²¹ Temu strokovnjaku »iz bančnih krogov« lahko očitamo najmanj to, da je pri zagotavljanju likvidnosti denarne ustanove ključnega pomen celoten bančni portfelj, torej tudi ostalih osem ali devet desetih sredstev. Če so le-ta mobilna in če se pri neki vsoti ročnost posojil pokriva z ročnostjo vlog, je zavod likviden in ga navali vlagateljev ne morejo destabilizirati.

Dan po volitvah, 27. aprila 1921, so objavili časniki rezultate. JDS je ostala v Ljubljani relativno najmočnejša stranka, osvojila je 36,53% glasov (18 mandatov v občinskem svetu od 48). Tretjevrščena NSS Antona Peska je dobila 17,24% glasov (8 mandatov).²² Liberalni kandidat za župana dr. Karel Triller bi tako potreboval za izvolitev v občinskem svetu še 7 glasov. A namesto tega so se združile vse ostale stranke z levega in desnega političnega pola (od katolikov do socialistov) ter uspele s svojim kandidatom.²³ Novi ljubljanski župan je postal gospod Anton Pesek, podžupan pa dr. Ljudevit Perič (socialni demokrat)! Volilna aritmetika se je torej glasila: (SLS+NSS+JSDS+komunisti)>(JDS+SKS).²⁴

Kdo je gospod Anton Pesek?

Mož, ki je v Ljubljani resno ogrožal liberalno prevlado, se je rodil 3. junija 1879 v Dražencih pri Hajdini poleg Ptuja. V Mariboru je končal učiteljske in nato služboval kot učitelj v Narapljah v Halozah in v Št. Rupertu pri Velikovcu, na šoli Družbe sv. Cirila in Metoda. 15. septembra 1902 se je oženil z Josipino Urbančič iz Lenarta v Slovenskih goricah, ki mu je rodila šest otrok – štiri dečke in dve deklici.²⁵ Za časa učiteljevanja se je poskušal kot pedagoški pisec in spisal razpravo o izvenšolskem delu učiteljstva Na delo med ljudstvo! (1907) ter vzgojno ljudsko igro Slepa ljubezen (1908).²⁶ Že v Narapljah je začutil svojo podjetniško žilico, saj je tam pričel razvija-

¹⁴ Jutro, 24. 4. 1921, s. 1; 25. 4. 1921, s. 1.

¹⁵ Jugoslavija, 25. 4. 1921, s. 3.

¹⁶ Jutro, 26. 4. 1921, s. 1.

¹⁷ Jugoslavija, 26. 4. 1921, s. 1.

¹⁸ Jugoslavija je v enem izmed odgovorov na Jutrovo pisanje omenila, da naj bi g. Pesek dolgoval »le« 1. 200 000 kron, pa še ta dolg naj bi bil skoraj v celoti povrnil. Jugoslavija, 30. 4. 1921, s. 1. Meseca julija, ko se je odvil II. redni občni zbor JKZ-ja, pa je načelstvo zavoda v dnevniku Jugoslavija navajalo, da so res imeli člani načelstva odobrene kredite, ki pa so bili ustrezno zavarovani, le gospod revizor se naj ne bi potrudil in zahteval dokazil o jamstvu! Hkrati so ves čas poudarjali, kako je zavod uspešno preстал naval vlagateljev, vendar nikjer niso zanikali jutrovega podatka, da je to storil s pomočjo velikih bančnih kreditov, za katere je nato plačeval obresti. Jugoslavija, 2. 7. 1921, s. 2; Jugoslavija, 3. 7. 1921, s. 2.

¹⁹ Slovenski narod, 26. 4. 1921, s. 2-3.

²⁰ Jutro, 29. 4. 1921, s. 3.

²¹ Jugoslavija, 29. 4. 1921, s. 2.

²² Jutro, 27. 4. 1921, s. 1.

²³ Vasilij Melik, Politična slika Ravniharjevega časa, v: Ravnihar, Mojega življenja pot..., s. 14-15.

²⁴ Ravnihar, Mojega življenja pot..., s. 153. Ravnihar napčno navaja, da so bili mandati komunističnih članov občinskega sveta že tedaj razveljavljeni. Stranka samostojnih kmetov je imela le en mandat. Jutro, 27. 4. 1921, s. 2.

²⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Domovinski oddlek, Pesek Anton – zglasevalna pola 24680.

²⁶ Slovenski biografski leksikon, II. knjiga, Zadržna gospodarska banka, Ljubljana 1933 (dalje: SBL/II), s. 313.

Sodba

Ptuj, 26. septembra.

Danes ob pol 10. je sodnik Hudnik razglasil sodbo v procesu Pesek contra Kaementič. Navzoči so bili Anton Pesek, dr. A. Brumen v zastopstvu dr. J. Kreča ter obtožence J. Kaementič s svojim braniteljem dr. J. Farnovecem. Sodba se glasi:

Jvan Kaementič je kriv, da je v Ptuj 1.) koncem junija t.l. v gostilni Zupančičev z besedami: »Eno pa bo držalo, da je von Hlitenburg« dožlil zasebnega obtožitelja zaničljivih lastnosti, brez navedbe določenih dogodkov, in s tem zasebnega obtožitelja zasmehoval, dalje, da je dne 13. VIII. v gostilni Zupančičev z besedami: da je »vsa res, tvoja ljubica ne bo potrjena za župana«, zasebnega obtožitelja izročil javnemu zasmehovanju;

2.) pri isti priliki z besedami: »da je Segula nekoč sedel na Peskovih kolenih«, dožlil zasebnega obtožitelja nenavnege dejanja, ki bi ga utegnilo v očeh ljudi ponižati.

S tem je zakrivil ad 1.) prestopke zoper varnost časti po čl. 491. k. z. in ad 2.) prestopke po čl. 488. k. z.

In se obsodi po čl. 496. k. z. in 261. na 2000 K domarne globe, v silnaju nezletilosti pa na 10 dni zapora.

Po členu 389. k. pr. r. ima povrniti stroške, ki se tičejo njegove obsodbe. Nasprotno se pa obtoženec po čl. 259. šteje 3.

OPROSTI

od obtožbe, da je v Ptuj

1.) v kavarol »Evropa« v prvi polovici meseca junija t.l. napram priči Francu Ramčaku z besedami:

»Kaj boš to govoril, vi imate Eulenburgovca v Ljubljani za župana«

zasebnega obtožitelja brez navedbe določenih dogodkov na javnem kraju in v pričo več ljudi

dožlil zaničljivih lastnosti, in 2.) da je dne 13. VIII. t.l. v Zupančičevi gostilni z besedami: »da je Segula nekoč poljuboval z zasebnim obtožiteljem« slednjega dožlil

določenega nenavnege dejanja, ki bi ga utegnilo v očeh ljudi ponižati ter da bi bil s tem zakrivil ad 1.) prestopke po čl. 491. in ad 2.) prestopke po čl. 488. k. z.

Zasebni obtožitelj mora trpeti po členu 390. k. pr. r. stroške, ki so zvezovali s to oprostitvijo.

Nato je sodnik na kratko ustmeno sporočil svoje

razloge,

zakaj je prišel do prepričanja, kakor je razsodil. Sodnik pravi:

PESEK EULENBURGOVEC V NAGNENJH IN DEJANJH.

Očitjanje eulenburgovstva je očitjanje homoseksualnih dejanj. Za takšen prestopke je bilo v zmislu zakona dokazati najmanj dve takšni dejanji tožiteljevi. Ta dokaz se je obtožencu v polni meri posrečil.

Sodišče je smatralo za odločilni izpovedbi priči Flereta in Segule, ki sta potrdila: da imata je zasebni

obtožitelj priznaval svoje homoseksualno nagnenje

in da je

homoseksualno udeleževal.

odnosno skušal udeleževati.

Izpovedbe priči Flereta in Segule soka se podprte z izpovedbami priči Rozbada, Klenovika in Lovrenca.

Protiv izpovedbi priče Rozbada obtožitelj

Pesek sploh ni ugovarjal.

ter je sodišče moralo amatrati izpovedmo te priče za resnično.

Kar se tiče izpovedbe priči Lovrenca in Kleovoska, ti dve izpovedbi ne bi prišli še dalje v poštev, ker je dokaz resnice že po zgoraj imenovanih dveh pričah doprinese; vendar sta pa tudi ti dve priči izpovedali

zelo značilno,

ker potrjuje, da

se je tudi glasom teh dveh izpovedb zasebni obtožitelj udeleževal v homoseksualno

ali pa je skušal udeleževati na alčen način kakor sta potrdila priči Flereta in Segula.

Olede izpovedbe priče Lovrenca je

zlasti značilno.

da je ta priča že pred približno 15 leti pripovedoval neki dogodek napram svoji ženi, ki je bila tudi zaslišana kot priča, popolnoma enako, kakor slika priča ta dogodek pred sodiščem na daljšem zaslišanju.

Kakor torej rečeno, lo

moral smatrati sodnik za dokazano, da je zasebni obtožitelj zares zagrešil eulenburgovstvo, in da je bil torej upravičen tožencev očitek ad 1.), da imajo v Ljubljani eulenburgovca.

Ad 2.) je oprosilitev tistotako upravičena, ker je po izpovedbi priče Segule dokazano, da ga je zasebni obtožitelj v svojem homoseksualnem nagnenju poljuboval.

Obtoženca pa je bilo obsoditi v točkah t.) in 2.), navedenih v tenorju razsodbe, in sleer zato:

Ad 1.) ker se smatra očitek »Hlitenburg« kot zasmehovanje in v tem silnaju dokaz resnice ni dopusten;

ad 2.) pa, ker se glede očitka, da je S. sedel Pesku na kolenih, dokaz ni posrečil.

Sodnik je dalje utemeljeval, zakaj je odklonil zaslišanje priči, ki jih je predlagal Pesek o svojem splošnem obnašanju: dokazovanje, da je obnašanje zasebnega obtožitelja drugače neoporečno, ni v nobeni zvezi z očitkom eulenburgovstva in z dejanji, ki so po pričah dokazana.

Kar se tiče ugovora zasebnega obtožitelja glede neverodostojnosti priči in zlasti glede splošne trditve, da sq

priče podkupljene.

izjavil sodnik v svojih razlogih: Zasebni obtožitelj je je pavšalno sumničl, da so priče podkupljene. Zasebni obtožitelj je izpovednik skušal trditi, da so priče v tej pravdi podkupljene, končno je pa moral obtožitelj sam priznati, da ne more glede nobenega situacija današnjih izpovedb navesti prav ničesar.

Krškem, leta 1917 pa Hribarjevo (Zvezno) tiskarno v Ljubljani. Ustanovil je tudi lastno založbo. Ob mnogih izdajah velja izpostaviti predvsem dnevnik Jugoslavija, propagatorja idej NSS.²⁸ Izmed Peskovih podjetij je za nas na tem mestu najzanimivejša njegova 'banka' – JKZ. Le-ta je bila ustanovljena kot zadruga na podlagi zadružne pogodbe z dne 2. 6. 1919. Predsednik načelstva je bil od vsega začetka (pa vse do afere) gospod Anton Pesek. Posojilo zavoda je po zadružni pogodbi lahko pridobil le član zadruge, za to pa je moral vplačati opravični delež v znesku 200 kron.²⁹ Za poslovanje zavoda je sicer jamčil z desetkratnim zneskom slednjega, kar pa še zmeraj ne zanika že zgoraj nakazanega dejstva, da je bila ustanovitev zadruge najcenejši način, s pomočjo katerega si je lahko skupina posameznikov omislila lastno banko. Šestega junija 1921, ko je bančna afera že izgubila nekaj elana, je gospod Pesek odstopil kot predsedujoči načelstva zavoda.³⁰

Na podlagi povedanega lahko kljub vsemu rečemo, da je zgodba gospoda Peska zgodba o uspehu; učitelj je postal velik podjetnik in pomemben lokalni politik. Vendar je obogatel v relativno kratkem času in tudi zato se Slovenski narod sprašuje: »...Saj smo ga poznali in njegove razmere pred vojno. Bil je menda res proletarec. V treh ali štirih letih nakopičiti 20 milijonov K, g. Peske, to ne gre normalnim potom. Ne vemo, v koliko so utemeljeni vzkliki, ki so ga pozdravili /.../ iz vrst komunistov, »veriznik, paprika, špeh!« /.../, a to leži na jeziku spričo omenjenega.«³¹

Peskova stranka NSS je kljub ostrim sporom z JDS sodila v liberalni tabor. Ustanovljena je bila leta 1919 po češkem zgledu, svoje člane, simpatizerje in volivce pa je navačala predvsem iz malo-meščanskega sloja (nižji uradniki, mali obrtniki,...), kateremu je bil meščanski liberalizem predalet, pri socialdemokraciji pa ga je motil njen internacionalizem. Strankin program sledi češkemu vzoru.³² Ključna razlika med obema libe-

ti koncept šolske hranilnice, ki ga je nato izpolnil na drugem delovnem mestu v Št. Rupertu.²⁷ Marca 1911 se je preselil v Ljubljano, na ulico Marije Terezije, kjer je nato začel svojo pot v 'velikem' podjetništvu. Že takoj je kupil ter prevzel pod lastno uredniško taktirko Ilustrovani tednik, leta 1915 je kupil Zadružno tiskarno v

²⁷ Peskova šolska hranilnica v Št. Rupertu je ena najbolje popisanih takih hranilnic pri nas. Andrej Vovko, Anton Pesek (Pomembni slovenski pedagogi), Pionir 1986, št. 6 (dalje: Vovko, Anton Pesek...), s. 27.

²⁸ SBL/II, s. 313. Dnevnik je pričel izhajati 1918. Narodno-socialistične ideje je širil že pred ustanovitvijo stranke NSS, ustanovljene 1919.

²⁹ ZAL, Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, Zadružni upisnik, zvezek VI, št. upisa: 457/1, datum: 21. 6. 1919, Jugoslovanski kreditni zavod v Ljubljani, r. z. z o. z.

³⁰ Ibidem.

³¹ Slovenski narod, 26. 4. 1921, s. 3.

³² Fran Erjavec, Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled, Jugoslovanska knjigarna, Ljubljana 1923 (šesti zvezek Znanstvene knjižnice), s. 99.

ralnima poloma (JDS in NSS) je bilo stališče do nacionalnega vprašanja. Prav na tem mestu je namreč NSS odstopala od uveljavljenega unitaristično-centralističnega liberalnega koncepta ter se raje zavzemala za avtonomistično-federalistično smer. To sta več kot nazorno pokazala strankina predstavnik v konstituenti A. Brandner in I. Deržič, ki sta glasovala proti sprejetju vidovdanske ustave.³³ Tako strankino stališče omogoča tudi delno razumevanje volilne aritmetike, ki je gospoda Peska pripeljala do županskega stolčka v Ljubljani. Nacionalno stališče NSS se je v veliki meri pokrivalo z avtonomizmom SLS. NSS je kot avtonomistična opcija vztrajala le do sredine leta 1924, ko pride do preloma v njenem dojemanju nacionalnega vprašanja.³⁴ Strankinih presenetljivih liberalno-avtonomističnih stališč ne zasledimo več.³⁵

»Voditelji NSS. pa dobro vedo, da gospodarstvo v Jugoslovanskem kreditnem zavodu ni največje zlo, ki ga je zakrivil gosp. Pesek. Na dnevnem redu je še druga afera, o kateri iz nacionalne discipline ne moremo pisati...«³⁶

Volitve ljubljanskega župana in podžupana so bile na sporedu osmega junija 1921 ob peti uri popoldne. Volilno sejo občinskega sveta je tradicionalno vodil najstarejši občinski svetnik Jeglič. V prvem krogu so se pomerili trije kandidati – dr. Karel Triller (JDS), Anton Pesek (NSS) in komunist Vencajz. Rezultat je bil pričakovan, saj noben kandidat ni dobil zadostne podpore. Podobno se je zgodilo v drugem krogu in zato so sledile ožje volitve med najbolje uvrščenima kandidatom, Trillerjem in Peskom.³⁷ Po že opisani aritmetiki je župan postal Anton Pesek. Omenili smo, da je NSS nastala po češkem zgledu, vendar se češka NSS v vsej svoji dotedanji zgodovini ni nikdar povezala s klerikalno strujo. Slovenska NSS pa očitno »takoj po porodu«.³⁸

Jutro piše, da naj bi se med volitvami pred magistratom zbralo nekaj ljudi, ki so komentirali dogajanje.³⁹ Popolnoma drugačno sliko pa prikazuje Jugoslavija. Bojda so se v odgovor na veselo vest o novem županu zbrale tisočglave množice, ki so napolnile Wolfovo ulico, Marijin trg in Frančiškanski most. Vsesplošno veselje je še podžgala železničarska godba, ki je prikorkala ob osmi uri.⁴⁰ Kot na papeža je zbrano ljudstvo čakalo na trenutek, ko se je gospod Pesek prikazal na oknu svojega stanovanja v Wolfovi ulici.⁴¹ Zbrane je nagovoril, ti pa so mu »viharno pritrjevali«. *»Niso pokali topiči na Gradu, ni bilo naročene bakljade, toda govorila so srca vseh poštenjakov brez ozira na strankarsko pripadnost /.../ Ljubljana gotovo še ni videla tako veličastne, neprisiljene manifestacije kot je bila včerajšnja.«⁴²*

Presek med obema vestema nam predstavi Slovenski narod. Po njegovem poročanju se je na Marijinem trgu zbrala množica, zapela podoknico novemu županu in se kmalu razšla. Večina ljudi je ostala pasivna.⁴³ Zanimivo je, da Slovenec, ki sicer pozdravlja »svojega« župana, ne omenja množičnih manifestacij.

Vsemu veselju svojih pristašev navkljub pa gospod Pesek ni mogel začeti z županovanjem. Na poti je imel še dve administrativno-formalni oviri. V prvi Jugoslaviji, monarhiji z omejeno demokracijo, je bilo namreč potrebno predložiti že izvoljenega župana v potrditev na »najvišje mesto« – kralju oz. regentu. Tako je takoj po volitvah starostni predsednik Jeglič naročil, naj se rezultat javi deželni vladi, ki naj bi priskrbelo odobritev prestolonaslednika-regenta Aleksandra.⁴⁴ Če upoštevamo, da je visoka (do Aleksandra segajoča) državna politika bila v zadostni meri v znamenju liberalne centralistično-unitaristične demokratske stranke, potem se formalna ovira niti ne zdi več tako formalna in lahko obvladljiva. In vendar je liberalno Jutro v svojem povolilnem uvodniku poskrbelo za presenečenje s stališčem, *»...da ni naloga krone korigirati perversnosti lokalne politike in smatramo za*

³³ Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929, Modrijan, Ljubljana 1996* (dalje: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva...*), s. 207.

³⁴ *Ibidem*, s. 213.

³⁵ Za obširnejšo in poglobljeno analizo stališč NSS prim.: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva...*, s. 120-123. Med drugimi so Narodni socialisti na volitvah marca 1923 ob SLS edini zahtevali, da naj slovenski naborniki služijo vojni rok samo na slovenskem ozemlju. *Ibidem*, s. 213.

³⁶ »...Reči pa smemo, da je gosp. Pesek zagrešil dejanje, ki je tik na granici očitnega narodnega izdajstva.« *Jutro*, 1. 5. 1921, s. 1.

³⁷ *Jutro*, 9. 6. 1921, s. 2.

³⁸ *Slovenski narod*, 10. 6. 1921, s. 3.

³⁹ *Jutro*, 9. 6. 1921, s. 2.

⁴⁰ *Jugoslavija*, 9. 6. 1921, s. 1.

⁴¹ Po letu 1915 (natančna letnica ni ohranjena), je Pesek kupil hišo na Wolfovi 1, kamor se je tudi naselil. ZAL, Domovinski oddelek, Pesek Anton – zglasovalna pola 24680.

⁴² *Jugoslavija*, 9. 6. 1921, s. 1.

⁴³ *Slovenski narod*, 10. 6. 1921, s. 3.

⁴⁴ *Jutro*, 9. 6. 1921, s. 2.

Štampa ob 6 jutro.
 Stane celotna ... 340 K
 mesecno ... 30
 za mesec ... 300
 za leto ... 300

Oglašiti se vsak mesec
 stane (40 mm) ... 1 K
 za celotno ... 30 mm ... 1

JUTRO

Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko.

Uredništvo
 Mladinska c. 14
 Ljubljana št. 15
 Upravištvo
 Mladinska c. 14
 Ljubljana št. 15
 Štampa: tip. št. 14, 15
 Ljubljana št. 15

Ljubljana, 27. septembra.

Več mesecev je NŠC, ali pravzaprav, če hočemo biti še bolj objektivni: ona klika, ki jo vodi to sava, javno uradno govorila proti d. lavi. Od dne do dne so se vrstili napadi proti državni upravi. Na shodih in sešanjih, v glasnikih in govorih je NŠC napadala to upravo, da je podkupljena, koruptivna in da je uvedla inkvizicijsko tajno postopanje soper nedolžni ljudje (Anton Pesek), da uniči NŠC. Ko je postalo po Peskovih izjavah nedvomno, da Pesek ne bo potrjen, je slišati od stisnili NŠC govorja, ki so slovenski svetli ni videli. Ta govorja je šla predvsem proti državnim uradom. Glavarja v Ptuj in državne uslužbence, ki so doketno ali indirektno imeli nesrečo, da so imeli postojala s Peskom, so proglasili kot podkupljene šufte, priče kot krivice, preiskovalce. Državo so videli v blato vsak dan buje. Nikdar niso na Nemci ne boljševiki tako pisali o naši državni upravi, kakor ti zločinci. Par dni pred obravnavo v Ptuj je načelnik NŠC silil na shodih po ljubljani, ki so proglasili Peska kot sovražnika in sovražnika, državne urada pa kot gnezda korupcije in podkupovanj. Demokrate je vsa družba okoli NŠC (on je Pesek) obdolžila najhujših dejanj.

Zdaj pa se prišli Ptuju, Pesek je justiciar. Kaj sedaj? Individui, ki so se poljudski vodstva NŠC, niso bili dolgi v stiski. Svetovall so Pesku, naj se molo umakne za vogal in tam dela za -tranko, da ne bo izgledalo, kakor da vsa stranka potegja njegov slovin. Odi je bilo v opeprejla vrsti na znanje Po-

Anton Pesek odložil svoje Oblefnica mandate koroškega plebiscita

UMIK ZA KULISE. — ODLIČEN VPLIV V NŠC MU OSTANE. — NESPRETNI MANEVRI NJEGOVE KLIKE IN DANAŠNJEGA VODSTVA V NŠC.

Ljubljana, 27. septembra.
 Vihar spletnega ogorčenja je danes pomrel Antona Peska s javne pozornosti. Skandalozni dogodki slovenskega večera so razvijali pesek. Peskova klika je videla, da je slom nalogoben. Da se sama obliži se kramla NŠC, je trčevala Peska. Zrcer je pa lo navidezno. Danes opoldne se je vrtila na Peskovom stanovanju kousluranca Peskovih prijateljev, katere so se zdelali med drugimi gr. Jovan, Pakla, Kotine, Urbančič, Tavčar in Ravnjak.

Ni komarcel se je razpravljalo, kako naj se javni okladije plaške odene, ne da bi se izločeno anuila vlada klika in a tam Peskovom gospodstvu nad nadmo-ocidno stranko. Anton Pesek se je sprva protivil vsem navetom svojih prijateljev, da naj se računa umakne v zadnje, dok da NŠC hrua njega in njegovega lista ni nič in da so mu ravno odložili moške stranke tudi materialno obvozari. Prišlo je mod navzočimi do jako ostrih prisov. Predno se je g. Jovan poročilo Peska dokazati, da so triva a njegova strank nezogibna, kar bo sicer ogrožuje Erlih krogov prijateljev NŠC oterilo celo vodstvo.

Konečno je bil dosežen silešni sporazum: Anton Pesek odloči svoj oblični mandat in izstopi formalno tudi iz na-

čelnice stranke. Kot garancija, da ni bran v NŠC današnji oblični vrsti, si pridri Pesek tudi v bodoče izključno vodstvo a Jovančevje. Zastvarna mu je nadala oocoficelna udeležba pri načelniku sejah NŠC. Tudi so se navzoči izrekli prepričani, da bi se stranka Peska javno odrekla ali ga celo izključila.

Na podlagi tega dogovora je Anton Pesek se takom popoldneva maphal ostavil na svoj oblični mandat in je planovno javil svoj izstop iz načelnice NŠC, utemeljuje ga s tem, da mu — gospodarski vrli naravniški amik is skitvavnega političnega štrlebo.

Vsa skupaj je sveda is slab manevr. Klika si Peska na upa vsi dišli na vidnom mestu in ga, navidezno zadostivlj javni morali, postavila — za kulise, odkolce bo v bodoče nadajaval svoje delo.

Govorilo se je obnosel. Konej se je vrila seja načelnice NŠC, na kateri se je vrle Peskova oemalija amovarne na znanje. Klika ima vied aramizana a g. Peskom oblične is nadaje tako trčno v rokah, da se ni nič eden dan ni upal shiavati razširje talosne ali.

Peskova oostarka na oblični mandat je bila še popoldne izločena pokrajški upravi. Kot njikov naslednik pride v oblični odbor državni zastavljence g. Kari Zocko.

Oblefnica koroškega plebiscita

POZIVI

«Gospodarski Zvon» opozarja, da je 10. oktober t. l. obletnica nesrečnega Koroškega plebiscita. Pozivlja vsa narodna, izobraževalna in kulturna društva, da za primeren način in z društvenimi prireditvami vzbude spomin na našo izgubljeno Koroško.

«Gospodarski Zvon».
 Ta dni razpeta je «Gospodarski Zvon» na vsi slovenske javnosti, odine in društva poziv, da naj s primernimi prireditvami zbudijo v spomin na našo izgubljeno Koroško.

Uverjeni smo, da se ta poziv ne bo prejel, ampak da se bo slovenska občestva po vseh naših voljih in stanih krajih, in sicer tako, da se bo pokazalo, da niso bile prazne besede. Mi Koroške na home nikoli pozabili in nikoli zapustili... Posledno kulturna društva naj bi na ta dan ali ob tem času priredila primerne večere a predavanji, igrami, živimi situacijami.

Podpisuje državno posojilo

V današnji štampi je gotovo dolnost vsakega jugoslovanskega intelektualca, ocašni dejstvo, da se naša me v borbi med narodnikom predvaj na bilivama ali in vore bilivama vna

polnem in deklaracijami. Kjer si druga- ga močijo, naj se zbirelo pripravi za koroške begunce.

Ta dan naj nam vzbudi spomina na naša bole in — naš poraz. Koroška rana is ni zaceljena in ne more biti, ker se prafivo dotika našega narodnega telesa. Zasetaka se je v našo gore in v našo dušo in mi ne moremo pozabiti, da je bila v ali izražena krivica stoletij in zavist onih, ki skučajo onemogočiti našo novo življenje.

Celivno je vsak dan, vedno na poraz. Zato pa moramo vsaj enkrat na leto javno povedati, da se tega zavedamo. 10. oktober 1920. je bil črni dan, capljan v našo zgodovino. Vemo, da na pomagajalovati, a treba is zbireti sile za naslednji bol.

Kaj se godi na Koroškem, je znan. Treba is pomoči ljudem, ki upa pod težmi porazom. Zato smo prepričani, da se bo slovenske javnost odzvala postavi «Gospodarskega Zvona» in da bo 10. oktober dokazal, da na Koroško nismo pozabili.

Uverjeni smo, da se ta poziv ne bo prejel, ampak da se bo slovenska občestva po vseh naših voljih in stanih krajih, in sicer tako, da se bo pokazalo, da niso bile prazne besede. Mi Koroške na home nikoli pozabili in nikoli zapustili... Posledno kulturna društva naj bi na ta dan ali ob tem času priredila primerne večere a predavanji, igrami, živimi situacijami.

potrebno, da vlada priporoči njegovo potrditv.⁴⁵

Po dobrem tednu čakanja na odziv iz Beograda je objavil Slovenec vest, da bo gospod Pesek potrjen za ljubljanskega župana. Navajal je, da JDS sicer vztrajno intrigira proti odobritvi, a uspehov ne žanje. Tako bi naj šla sredi meseca v Beograd delegacija JDS dokazat Peskovo «avstrijkanstvo». Kot dokazno gradivo bi naj služili izvodi Tedenskih slik, publikacije, ki jo je Pesek izdal med leti 1914-1918. A ko je »pristojno mesto« naključno odprlo izvod Tedenskih slik, je naletelo na konfiscirano stran. Reakcija beograjskih uradnikov bi se naj glasila: »...Pa šta čete više? Dobar je patriota gospodin Pesak, vrlo dobar! Sve konfiskovano!«⁴⁶

Po mesecu dni čakanja je podal Slovenski narod drugo možno varianto razpleta Peskove zgodbe. Pesek naj ne bi bil potrjen, ker ni v državnem interesu, da bi zasedali odgovorna mesta ljudje, ki računajo na podporo državi sovražnih elementov - komunistov.⁴⁷ Avgusta pa je našel taisti časnik novi razlog, po katerem bi lahko sklepali na nepotrditve. Tokrat je šla zasluga Ju-

goslaviji, ki je razglašala, da je v Ljubljani zmaga la avtonomistična struja, kar zopet ni bilo po go du Beogradu.⁴⁸ Mimogrede je še časnik poočital Pesku verižništvo, bogatenje na račun revnih in podobne reči. »...edini gonilni motiv Peskovega organizma je denar...«⁴⁹

Prvo uradno informacijo v zvezi s celotnim dogajanjem je priobčilo Jutro. Suho je povedalo, da notranji minister - na podlagi poročila gospoda pokrajinskega namestnika⁵⁰ - Antona Peska ne bo predložil v potrditev kroni.⁵¹ Naslednji dan je bila tozadevna vest konkretnjša. Gospod Pesek bi bil potrjen, »...ako bi vlada vsled nekega nemilega dogodka v Ptuj ne bila zaznala za mučno zadevo, ki se v nobenem oziru ne tiče političnega delovanja gosp. Peska, temveč izključno njegove osebe.«⁵²

Govorice o »pravih« vzrokih Peskove nepotrditve so napolnile ljubljanske kavarne in gostilne. Po mestu so pričele krožiti že kmalu po izvolitvi novega župana in sklepati moremo, da gre za zadevo, o kateri zavoljo nacionalne discipline Ju-

⁴⁵ Jutro, 9. 6. 1921, s. 1.

⁴⁶ Slovenec, 17. 6. 1921, s. 3.

⁴⁷ Slovenski narod, 5. 7. 1921, s. 2.

⁴⁸ Slovenski narod, 6. 8. 1921, s. 3.

⁴⁹ Slovenski narod, 7. 8. 1921, s. 2.

⁵⁰ To funkcijo je opravljal Ivan Hribar.

⁵¹ Jutro, 4. 8. 1921, s. 1.

⁵² Jutro, 6. 8. 1921, s. 2.

tro ni moglo pisati. Tako je dotični Ivan Marinko v Perlesovi gostilni v Ljubljani razglašal, da Pesek ne bo potrjen zato, ker je za časa učiteljevanja na Štajerskem (v Narapljah) zlorabljal male deklice in bil suspendiran. Pesek je na obrekovanje takoj reagiral, Marinka tožil in tožbo dobil!⁵³ Kritični ljubljanski um je tako izločil eno izmed možnih napak Peskove osebnosti. Debatte ob omizjih pa so neumorno razpredale naprej, vse do šestindvajsetega avgusta.

Petindvajsetega avgusta zvečer se je namreč v Beogradu pod predsedstvom Nikole Pašića vršila seja ministrskega sveta. Notranji minister Pribičević je podal na njej poročilo o »Peskovi aferi«, kjer je poudaril, da je nedvomno dognano, da je gospod Pesek homoseksualen. To stališče so člani ministrskega sveta soglasno odobrili.⁵⁴ Namigovanj o osebnostnih hibah gospoda Peska je bilo tako konec. Pribičević bi naj izrecno dejal, »...da so vzrok nepotrditve moralčnih defekti (podčrtal J.G.) gospoda Peska...«⁵⁵ A stališče ministrskega sveta je seveda stališče izvršne veje oblasti. Dokazni postopek ni bil izveden, prav tako so domnevno ugledne osebnosti iz prosvetnega okolja, ki so Peska poznale in zoper njega obremenilno pričale, ostale javnosti prikrite. Še več, osebe so ostale neznane tudi samemu gospodu Pesku. Vsa stvar ni dišala niti liberalnemu Slovenskemu narodu, ki se je posledično odločil za profesionalno držo. Afero Pesek bo preziral, saj je zgolj stvar dotičnega gospoda in vlade.⁵⁶

Inkriminirani gospod Pesek je naslednji dan po Jutrovi objavi v svoji Jugoslaviji natisnil izjavo, kjer navaja zgoraj navedeno. Da ne ve, kdo ga obdolžuje in da sam tako ali tako ni zagrešil očitanih mu moralnih deliktov po drugem odstavku 129. člena kazenskega zakonika⁵⁷. Znova je seznanil bralstvo o zrežirani gonji zoper njega. Tokrat je postregel z nenavadnim podatkom. K zagrebškemu železniškemu uradniku g. V. naj

bi prišel g. Tr. iz Ljubljane ter mu domnevno ponudil ček za 100.000 kron, če bi obremenilno pričal proti g. Pesku.⁵⁸ JDS očitno ni varčevala, kadar je šlo za eliminacijo političnih nasprotnikov.

Na nenavaden in naiven način so gospoda Peska podprli v uredništvu Slovenca. Objavili so novico, da glavni akter pri celi zadevi sploh ni naš Anton Pesek, član načelstva JKZ-ja, temveč neki Josip Pesek, nekdanji učitelj klavirja in pleša v Gradcu. In ta je bil res leta 1907 v Gradcu obsojen zaradi moralnih deliktov.⁵⁹

Kadar koli je v gostilni ali v demokratsko-liberalnem časopisju beseda nanese na izvoljenega vendar nepotrjenega ljubljanskega župana, je bil le-ta izpostavljen javnemu pobijanju. Sam je večkrat pozval k odkriti konfrontaciji pred sodno oblastjo, ki bi ga naj oprala očitane in zaenkrat nedokazane krivice. Priložnost je končno dočkal štiriindvajsetega septembra 1921 na Ptuju. Pri tamkajšnjem okrajnem sodišču se je odločil tožiti gospoda nadučitelja Ivana Klemenčiča, osebo, za katero se je izvedelo, da je povzročila celotno Peskovo afero. V neki ptujski kavarni bi naj izpovedal o Peskovih moralčnih deliktih, kar je rezultiralo v njegovi nepotrditvi za župana. Bojda je tedaj pokrajinski namestnik Tavčar Pesku diskretno predlagal, da se naj umakne, vendar se je on, ob pomoči klerikalnega časopisja, naredil za političnega mučenika.⁶⁰ Zagovarjal je svojo nedolžnost in kazal na jedeesarsko zaroto. Na Ptuj je sicer prišel kot tožilec, a dejansko je igral vlogo branečega se obdolženca.

Za gospoda Peska obremenilne priče, ki so dokazovale Klemenčičev prav, so bile: šolski nadzornik P. F. s Ptuja, ki je izpovedal, »...kako ga je g. Pesek v hotelu »Pri belem volu« v Celju skušal pridobiti za homoseksualno občevanje.«⁶¹; učitelj Š., ki je pričal, da je gospod Pesek »...opetovano skušal na njem izvršiti homoseksualna dejanja na raznih krajih in na razne načine.«⁶²; učitelj V. K. iz Maribora, pri katerem je Pesek kot dijak stanoval. Tukaj naj bi »...skušal ponoči zadostiti svoji nenravni pohotnosti...«⁶³ Gospod Pesek se je seveda obtožbam primerno

⁵³ Slovenec, 6. 8. 1921, s. 4.

⁵⁴ Jutro, 26. 8. 1921, s. 1.

⁵⁵ Jutro, 27. 8. 1921, s. 1.

⁵⁶ Slovenski narod, 15. 9. 1921, s. 3.

⁵⁷ Tedaj se zmeraj veljavni avstrijski kazenski zakonik iz leta 1852 v citiranem členu pravi: »Als Verbrechen werden auch nachstehende Arten der Unzucht bestraft: I. Unzucht wider die Natur, das ist / . . . / b) mit Personen desselben Geschlechtes (podčrtal J. G.). « Allgemeines Reichs - Gesetz - und Regierungsblatt für das Kaisertum Oesterreich, Jahrgang 1852, Wien 1852 - Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, 27. 5. 1852.

⁵⁸ Jugoslavija, 27. 8. 1921, s. 2.

⁵⁹ Slovenec, 14. 9. 1921, s. 4.

⁶⁰ Jutro, 25. 9. 1921, s. 1.

⁶¹ Jutro, 25. 9. 1921, s. 1.

⁶² Jutro, 25. 9. 1921, s. 1.

⁶³ Jutro, 25. 9. 1921, s. 1.

branil, tako da je razprava včasih dosegla meje žolčne debate. Vesoljna Slovenija je nestrpno pričakovala dramatično uro – dvanajsto uro prihodnjega dne, ko naj bi bila izrečena sodba. Ironično – oprostilna sodba bi pomenila za gospoda Peska izjemno bremenilno sodbo. Prihodnjega dne se je razprava nadaljevala, tako da je bila sodba razglašena ob manj primerni uri, dan kasneje ob pol desetih zjutraj.

Klemenčiču se je sodilo zaradi treh žalilnih dejanj. V kavarni Evropa na Ptuj naj bi dejal: »Kaj boš to govoril, vi imate Eulenburgovca v Ljubljani za župana.«, v neki drugi gostilni naj bi zasmehoval Peska z izrazom »Hintenburg« ter v nekem razgovoru dejal, da je Pesek sedel na kolenih gospodu Š. Tedanja kazenska zakonodaja je za take primere predvidela t. i. dokaz resnice – tožena stranka se je lahko izognila kazni s tem, da je dokazala resničnost svojih navedb.⁶⁴ V Peskovem primeru bi torej morale sodišče verjeti izpovedim zgoraj navedenih prič in Klemenčič bi bil oproščen. Vendar izrečena sodba, kot nalašč za potrebe dnevno-politične propagande in strankarskega boja, ni bila enoznačna ter preprosto pokazala na krivdo ali nedolžnost. Tako je Jugoslavija tolmačila izid procesa izjemno zmagoslavno in tozadevni članek naslovlila z vrstico »Mladoliberalna klika obsojena!«⁶⁵ Jutro v propagandnem oziru ni zaostajalo, še več, že isti dan, ko je bila sodba izrečena, je izšla izredna izdaja časnika, kjer se je bohotil naslov: »Peskov Eulenburgovstvo sodnijsko dokazano in ugotovljeno.«⁶⁶

Ključ za razumevanje diametralno nasprotnega tolmačenja iste sodbe leži v dejstvu, da so gospodu Klemenčiču sodili za vsako domnevno razžalitev posebej. V drugi in tretji točki obtožnice (zasmehevanje z izrazom »Hintenburg« ter omenjanje sedenja g. Peska na kolenih g. Š.) so ga spoznali za krivega, glede prve točke pa je sodišče izreklo oprostilno sodbo. Ta del besedila sodbe, kakor ga priobčujeta Jutro in Slovenski narod, se glasi: »Očitane eulenburgovstva je oči-

*tanje homoseksualnih dejanj. /.../ Ta dokaz se je obtožencu v polni meri posrečil.«*⁶⁷ Jugoslavija je, razumljivo, poudarila obsodbo po prvi in drugi točki, oprostitev po tretji točki pa le mimogrede omenila.⁶⁸ Svoje poročanje je triumfalno zaključila: »Pesek je danes za javnost opran in amoralna klika (JDS – op. J.G.), ki se je hotela poslužiti amoralnega življenja svojih političnih oseb v surho uboja istih, je stopila v grom tudi s svojo drugo nogo.«⁶⁹

Epilog

Če se je z izrekom sodbe zaključila osebna drama gospoda Peska, je strankarski boj besnel še naprej. Očitno je kljub pisanju v časniku Jugoslavija vodstvo NSS spregledalo, da jim nadaljnje ohranjanje Antona Peska na vodilnih položajih ne bi prinašalo pozitivnih političnih točk. Dan po sodbi so se, menda v Peskovem stanovanju na Wolfovi, sestali funkcionarji NSS.⁷⁰ Opoldansko delovno kosilo se je končalo z grenko sladico, postreženo glavni zvezdi preteklih dni. Po strankinem posvetovanju je moral Pesek odložiti svoj občinski mandat in odstopiti iz načelstva stranke. Jutro je potezo komentiralo neprizanesljivo; sporno se mu je zdelo predvsem to, da bo Pesek še naprej urejal Jugoslavijo ter tako ohranjal odločilni vpliv v stranki. Nesrečnika so zgolj postavili za kulise, od koder bo še naprej operiral.⁷¹ Naslednjega dne je sam gospod Pesek objavil, da izstopa iz političnega življenja. Bojda za strankin blagor.⁷²

Ko se je potopila politična barka, je za seboj potegnila tudi lebdeči konvoj Peskove ekonomije. Zadnjega junija 1922 je Peskovo hišo na Wolfovi ulici, tiskarno in dnevnik Jugoslavija kupila Jadranska banka. Očitkom, da se je v tem času Jugoslavija prelevila v »lajbžurnal« z minimalno naklado⁷³, moremo mirno verjeti, saj je pod bankirsko taktirko kmalu prenehala izhajati. Peskova denarna ustanova – Jugoslovanski kreditni zavod je decembra 1926 prešla v likvidacijo.⁷⁴

⁶⁷ Jutro, 27. 9. 1921, s. 2.

⁶⁸ Jugoslavija, 27. 9. 1921, s. 2.

⁶⁹ Jugoslavija, 27. 9. 1921, s. 2.

⁷⁰ Jutro, 28. 9. 1921, s. 1.

⁷¹ Jutro, 28. 9. 1921, s. 1.

⁷² Jugoslavija, 28. 9. 1921, s. 1.

⁷³ Jutro, 2. 7. 1922, s. 2. Uradno je Jugoslavijo kupilo Jugoslovansko novinsko d. d. v Zagrebu, pogodbeno povezano z Jadransko banko. Jutro, 4. 7. 1922, s. 1; Slovenec, 2. 7. 1922, s. 3.

⁷⁴ ZAL, Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, Zadrugi ni vpisnik, zvezek VI, št. vpisa: 457/9, datum: 14. 12.

⁶⁴ »Beruf sich der Schmähende bei der strafgerichtlichen Untersuchung zur Begründung seiner Schmähung auf entehrende Handlungen des Geschmähten, so hat er, um straflos zu werden, die Wahrheit seiner Angabe zu beweisen. Allgemeines Reichs – Gesetz – und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1852, Wien 1852 – Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, 27. 5. 1852; 491. čl., 2. odst.

⁶⁵ Jugoslavija, 27. 9. 1921, s. 1.

⁶⁶ Jutro, 26. 9. 1921, s. 1.

Na vseh področjih poraženi politik in podjetnik se je preselil v Beograd⁷⁵. Umrli je v Ljubljani, januarja 1956.⁷⁶

Spremljanje Peskove afere skozi politično časopisje obravnavanega obdobja je bilo verjetno podobno fizični udeležbi na kakem strankarskem shodu. Ostri in neposredni napadi, žive in plastične prisposode... Pozornost vzbuja tudi dejstvo, da sta se silno spopadli dve različici iste politične opcije - liberalne. O tovrstnem smislu se je povprašal sam glavni protagonist cele akcije: »Čemu ta boj med JDS in NSS? Čemu toliko strasti in jeze? .../ Ali so razlike res tako globoke, da se tak boj izplača?«⁷⁷ A plemenito zveneča retorična vprašanja so bila zapisana po zmagi na sodišču, ki je prinesla Peskov potop. Morda res gre za globoko premišljevanje o smislu boja s sorodno strujo, a zdi se, da je objava teh vrstic odsev političnega pragmatizma JDS. Navsezadnje se je stranka tudi sama izjemno izpostavila in je kasneje, po aferi, potrebovala svoj spravni trenutek ter mirno prihodnost. Razburkano vrenje znotraj nje je konec koncev kmalu rezultiralo v razcepu na dva pola.

Zusammenfassung

Fürst Eulenburg am Laibacher Hof
*Die Affäre um den verhinderten Laibacher
 Bürgermeister Anton Pesek*

Am Dienstag, den 26. April 1921, fanden in Ljubljana Gemeindewahlen statt, bei denen die liberal orientierten Wähler zwischen der Jugoslawischen demokratischen Partei JDS und der Nationalen sozialistischen Partei NSS schwankten. Der Wahlkampf zwischen diesen beiden Parteien erreichte zwei Tage vor den Wahlen seinen Höhepunkt. Am 24. April 1921 veröffentlichte nämlich die Zeitung Jutro, die als Blatt des „jungen Flügels“ der JDS galt, eine Notiz über

das vermeintlich falsche Wirtschaften mit den Mitteln der Einleger durch das Geldinstitut Jugoslawische Kreditanstalt. Vorsitzender dieser Kreditanstalt war Anton Pesek aus Ljubljana, ein prominentes Mitglied der NSS und gleichzeitig Besitzer und Redakteur der Zeitung Jugoslavija, die nationale und sozialistische Ideen verfocht. Pesek ließ noch am selben Tag in ganz Ljubljana Plakate anbringen, in denen er alle Anschuldigungen der Zeitung Jutro schärfstens zurückwies. Am folgenden Tag druckte er eine Sondernummer seiner Zeitung Jugoslavija mit ähnlichem Inhalt. Beide Zeitungen, sowohl Jutro als auch Jugoslavija, stützten sich auf einen Revisionsbericht über die Jugoslawische Kreditanstalt. Während aber Jutro konkrete Abschnitte aus dem Bericht zitierte, trat Jugoslavija nur pauschal und generell gegen das Revisionsverfahren auf, focht aber die konkreten strittigen Forderungen, die gegenüber der Partei NSS und den Unternehmen des Herrn Pesek bestanden hätten, nirgends an.

Das Wahlergebnis begünstigte demnach die JDS, die in Ljubljana mit 18 von 48 Mandaten stärkste Partei im Gemeinderat blieb. Peseks NSS errang mit acht Mandaten den dritten Platz. Als wahrscheinlichster zukünftiger Bürgermeister galt der Kandidat der JDS Dr. Karel Triller, der jedoch nicht genügend Stimmen sammeln konnte. Mit Unterstützung fast aller übrigen Parteien von beiden Seiten des politischen Spektrums wurde so überraschend Anton Pesek zum neuen Bürgermeister gewählt.

Der Sieger der Bürgermeisterwahl, geboren in der Nähe von Ptuj in der Steiermark, war von Beruf Lehrer. Das erste Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts hatte er mit pädagogischer Tätigkeit in Haloze und in Kärnten verbracht. 1911 übersiedelte er nach Ljubljana, wo er zum Unternehmer wurde. Er kaufte das Blatt Ilustrovani tednik, später auch eine Druckerei in Krško und die Hribar-Druckerei in Laibach. Er gründete einen eigenen Verlag und nicht zuletzt auch eine eigene „Bank“ - die Jugoslawische Kreditanstalt. Letztere aber wurde nicht als klassische Bankaktiengesellschaft gegründet, sondern als Kreditgenossenschaft, also als Geldinstitution, die auf Selbsthilfe gründete und dem Service ihrer Mitglieder - Bauern und kleine Gewerbetreibende - gewidmet war. Es ist anzunehmen, daß Pesek durch die Gründung einer Genossenschaft auf elegante Art das Problem umging, das nötige Aktienkapital für eine Bankaktiengesellschaft zu

1926, *Jugoslovanski kreditni zavod v Ljubljani*, r. z. z o. z. v likvidaciji. Po Vladimirju Ravniharju je prav JKZ izvirni greh Antona Peska. Pesek naj ne bi bil potrjen za župana, ker je zavozil svoj denarni zavod. Ravnihar, *Mojega življenja pot*. . . , s. 153.

⁷⁵ SBL/II, s. 313.

⁷⁶ Vovko, Anton Pesek. . . , s. 27. Andrej Vovko poda v svojem članku preveč enostransko oceno o Peskovem procesu. *Krivdo pripiše liberalcem, ki so varovali svojo ljubljansko trdnjavo ter*. . . sprožili proti Pesku celo sodne procese. . . » Na tem mestu bi bilo verjetno potrebno pojasniti, da je sprožil sodni proces Pesek sam.

⁷⁷ Jutro, 27. 9. 1921, s. 2.

sammeln und gleichzeitig Mittel für seine Unternehmen und seine Partei bekam.

Auch nach seinem Sieg bei der Bürgermeisterwahl konnte Pesek sein Amt noch nicht antreten, da er auf seine Bestätigung von „höchster Stelle“ warten mußte. Im Königreich Jugoslawien wurden nämlich alle Bürgermeister vom König bestätigt. Doch ließ die Bestätigung aus Belgrad lange auf sich warten, so daß in den Laibacher Cafés verschiedene Gerüchte über die Gründe von Peseks Nicht-Eignung kreisten. Die Zeitung Jutro ließ durchblicken, daß es noch eine Affäre gäbe, „... über die wir aus Gründen der nationalen Disziplin nicht schreiben können.“ Diese Affäre würde die „Person“ Pesek betreffen. Das gespannte Warten der Öffentlichkeit wurde mit der Sitzung des Belgrader Ministerrats am 25. August 1921 beendet, in der Innenminister Pribičević erklärte, Pesek werde nicht bestätigt, da er homosexuell sei. Beweise und Zeugen, die Pesek belasteten, wurden der Öffentlichkeit nicht bekannt gemacht. Pesek selbst betonte zu Recht, daß er keine Möglichkeit zur Verteidigung bzw. zur Konfrontation mit den Zeugen bekommen hatte.

Eine solche Gelegenheit bekam er dann am 24. September 1921 in Ptuj, als er sich entschloß, vor dem dortigen Bezirksgericht den Oberlehrer Ivan Klemenčič zu klagen, der als Verursacher der Affäre Pesek bekannt geworden war. Pesek trat also im Prozeß als klagende Partei auf, tatsächlich aber spielte er die Rolle des sich verteidigenden Beschuldigten. Klemenčič wurde wegen drei Ehrenbeleidigungen der Prozeß gemacht: er habe Pesek mit den Ausdrücken „Eulenburg“ (Synonym für Homosexueller) und „Hintenburg“ verhöhnt und erklärt, daß Pesek auf den Knien des Herrn Š. gesessen habe. Nach Absatz 2 Paragraph 491 des damaligen Strafgesetzbuches mußte Klemenčič freigesprochen werden, wenn er den Wahrheitsgehalt seiner Behauptungen beweisen konnte. Und dies gelang ihm tatsächlich hinsichtlich der Bezeichnung „Eulenburg“. Der besiegte Anton Pesek trat bereits am folgenden Tag von der Parteiführung und aus dem Gemeinderat zurück. Schrittweise zog er sich auch aus dem öffentlichen Leben zurück und verkaufte die Zeitung Jugoslavija, während die Jugoslawische Kreditanstalt bald danach in Liquidation trat.

Davorin Jerman

SLOVENSKI TISK O ALBANCIH V ČASU BALKANSKIH VOJN

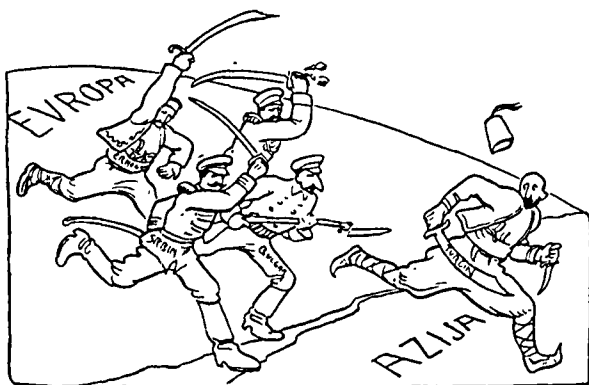
Na začetku novembra 1912, ko se je zdelo, da bo avstrijsko-srbski spor glede rešitve albanskega vprašanja in izhoda Srbije na Jadran prerasel v vojno širših razsežnosti, se je tudi slovensko časopisje na dolgo in široko razpisalo o Albancih. Večina slovenskih političnih časnikov, z izjemo socialdemokratske Zarje (in nemško usmerjenega Štajerca), je odločno nasprotovala že ideji o oblikovanju neodvisne Albanije, potem ko je na zahtevo evropskih velesil Albanija končno postala neodvisna, pa je svoj negativen odnos do Albanije in Albancev le še stopnjevala. Izrazita nenaklonjenost do Albancev in albanskega vprašanja, ki veje iz slovenskih časnikov obeh meščanskih političnih strank, je v veliki meri temeljila na različnih (tudi rasističnih) stereotipih, ki so v celoti izhajali iz srbskega pogleda na Albance. Le-tega so slovenski (politični) časniki v celoti sprejeli in ga do neke mere še stopnjevali.

Zanimivo je, da pred začetkom prve balkanske vojne slovenski tisk »arnavtskega vprašanja« skoraj ni načenjal. Izjemo tvorijo ugibanja, na katero stran se bodo v vojni postavili Albanci. Čeprav so se Malisori (katoliški Albanci) v začetnih črnogorsko-turških bojih večinoma pridružili Črnogorcem, je v slovenskem tisku prevladalo mnenje, da se bodo ostali Albanci ob splošnem napadu balkanskih držav borili na strani Turčije. Ob tem je liberalno usmerjeni Dan celo zapisal: *»Usoda Skadra je odvisna od tega, kako se bodo držali Malisori. Albanci so bili ona ne-*

*gotova sila, ki je odločevala v vseh balkanskih bojih proti Turkom. Ponavadi so se postavili na turško stran, ker jim je ustrezal nered v Turčiji.«*¹ Tudi drugi časniki so bili enakega mnenja, hkrati pa so se spraševali, na katero stran se bodo postavili nekateri voditelji albanskih upornikov (predvsem razvpiti Isa Boljetinac, ki je avgusta zasedel Skopje), ki naj bi bili sklenili sporazum s Srbi.

Po izbruhu splošne vojne pa je začel slovenski tisk namenjati Albancem bistveno večjo pozornost. Tako katoliški kot liberalno usmerjeni časniki so že od samega začetka prikazovali – v glavnem na podlagi srbskih virov – Albance kot zahrbtni, nehvaležni, surove ljudi, ki da ne spoštujejo nikakršnih civilizacijskih norm. Še preden je albansko vprašanje prišlo v ospredje, so Albanci v očeh slovenskega časopisja postali sinonim za zahrbtnost, nemoralno in razbojništvo. To lepo kažeta naslednja primera. Ko je Slovenski narod očital »klerikalcem«, češ da njihovo slovanstvo ni pristno, jih je obtožil, da imajo »arnavtsko moralo«. V polemiki glede zbiranja denarja za balkanske ranjence se je Slovenec branil pred obtožbami Slovenskega naroda, češ da zbira denar za Turke (in je s tem v balkanski vojni na strani Turkov in proti balkanskim Slovanom), z naslednjimi besedami: *»Večji bandit ne more biti noben Arnavt, kot človek, ki piše take reči.«*²

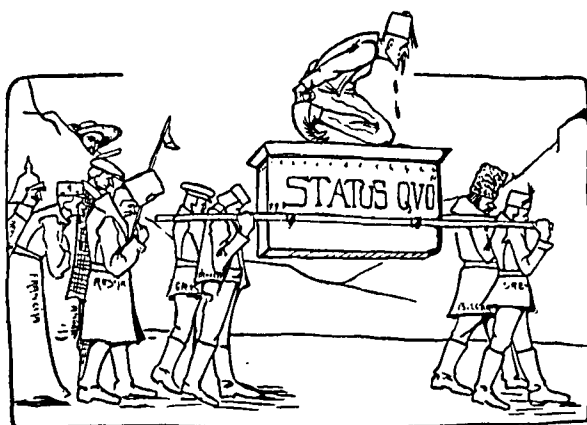
¹ Dan, 15. 10. 1912.

Neposredno po izbruhu prve balkanske vojne je Albancem namenjal največ prostora prosrbsko usmerjeni Dan, čeprav njegovo pisanje v ničemer ni odstopalo od pisanja Slovenskega naroda in Slovenca. Tako Dan kot oba omenjena dnevnika so bili prepričani, da so Albanci spričo svoje nestanovitnosti (*»razdeljeni so na več rodov – eni drže s Srbi, drugi s Turki«*) pri balkanskih Slovanih upravičeno izgubili vsako zaupanje in napovedovali, da jih bodo zato *»balkanske armade brez pardona streljale.«*³ Nasprotno pa je socialdemokratska Zarja Albance slikala kot sposoben narod, ki bi lahko v ugodnejših razmerah hitro napredoval, in se je zavzemala za

je je Zarja zapisala: *»Arnavti se obupno upirajo prodirajoči srbski armadi z orožjem, ki so jim ga Srbi dali za upor proti Turkom. Arnavti smatrajo akcijo balkanskih držav, kot uperjeno proti njihovi združitvi. Pred srbsko vojsko se trumoma izseljujejo. Divjost kot razlog za zavojevanje Albancev ne zdrži kritike. Z zavojevanjem narod še bolj podivja. Če bi balkanske države obljubile Albancem avtonomijo, bi bila vojna krajša in manj krvava.«*⁵

V začetku novembra 1912, ko je postalo jasno, da se pod velikimi zmagami balkanskih zaveznikov kot hiša iz kart ruši evropska Turčija, ko je bila *»Stara Srbija«* že v srbskih rokah in so oddelki srbske armade že korakali proti Albaniji, se je slovenski tisk povsem posvetil albanskemu vprašanju. Že v drugi polovici novembra so članki z albansko tematiko z naslovnice časnikov izrinili zanosne članke, ki so opisovali uspehe Balkanske zveze. Ob naraščajoči napetosti med Avstro-Ogrsko in Srbijo zaradi albanskega vprašanja se je slovenski tisk vedno glasneje spraševal, kdo so sploh Albanci, ki so preko noči postali najbolj

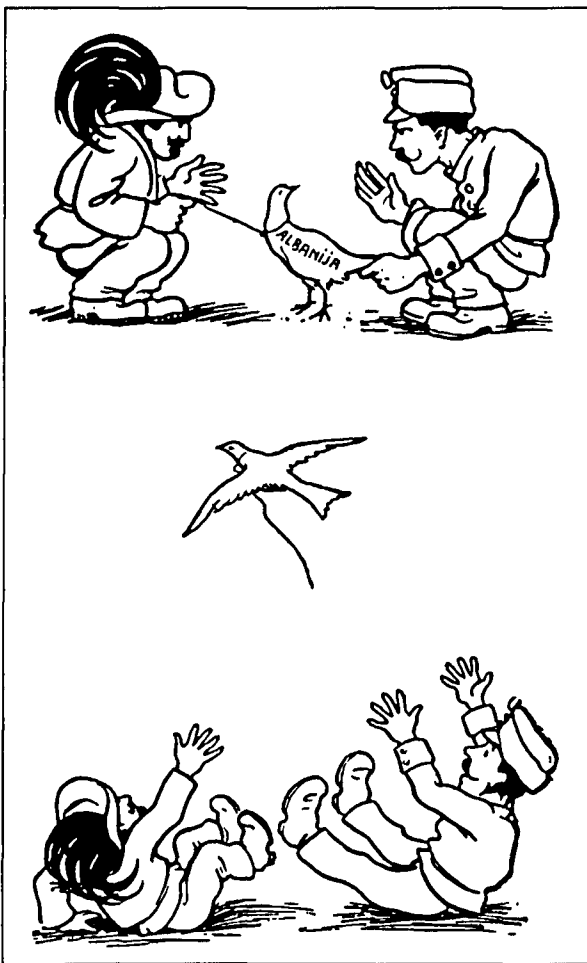
njihovo avtonomijo. *»Isa Boljetinac se bo boril na strani Srbije, ostali Albanci pa na strani Turčije. Razcep albanskega naroda lahko uniči upanje za njihovo avtonomijo. To je svež in jeder narod, ki ni tako divji, kot se misli, ki sprejema svetovno kulturo, ima 19 listov in vso pravico do zedinjenja in samouprave. Balkanska federacija bo prej dosežena z avtonomno Albanijo, kot pa z razcepljeno, ki bo oteževala položaj ostalih balkanskih narodov.«*⁴ Nekaj dni pozne-

² Slovenec, 28. 10. 1912.

³ Dan, 27. 10. 1912.

⁴ Zarja, 23. 10. 1912.

⁵ Zarja, 25. 10. 1912.

vroč kostanj evropske in svetovne politike. Kakšen je ta narod, zaradi katerega neodvisnosti se je Evropa znašla na robu izbruha vsesplošne vojne?

Na začetku novembra 1912 so začeli tako Slovenec kot Slovenski narod in Dan v nadaljevanjih objavljati knjižico z naslovom *Balkanska vojna in Srbija*, v kateri je poskušal podati srbski pogled na vojno Jovan Cvijić. V njej je znameniti srbski znanstvenik trdil, da Srbija nikakor ni izzvala vojne. Nasprotno: »30 let je brez uspeha pošiljala note evropskim državam. Tudi politika približevanja Turčiji ni izboljšala položaja srbskega življa v Turčiji. Srbija v vojni želi dobiti Staro Srbijo, polovico Makedonije in obalo pri Skadru, Ljesu in Draču. Turki in predvsem Albanci ropajo Srbe. Slednji so etnično očistili Staro Srbijo in srednjo Albanijo od Srbov. 150.000 Srbov je pribežalo v Srbijo, od 150.000 do 200.000 jih je bilo prisilno mohamedizirano. Balkanska zveza se bo obdržala tudi po vojni, ko se bo na Balkanu začel gospodarski razcvet. Srbija bi takrat sprejela zelo ugoden trgovinski sporazum za Avstrijo.«⁶ Vsi trije časniki so novembra začeli tudi z objavljanjem etnografskih del istega avtorja, ki je kot priznan srbski znanstvenik za slovenske intelektualce predstavljal neke vrste vrhovno avtoriteto glede etnografskih in ostalih značilnosti Albancev ter glede položaja v Stari Srbiji. »Oblasti v Stari Srbiji ni, ali pa je brez moči. Albanci so vsi oboroženi, Srbi pa kot kristjani ne smejo nositi orožja. Albanski razbojniki, ki jih po deželi kar mrgoli, se združujejo v čete, ki kradejo in ubijajo po srbskih vaseh. Če se srbski kmetje uprejo, jim priskočijo na pomoč še druge razbojniške čete. Tako preženejo Srbe z njihovih posestev in se tam sami naselijo. Tako so izginili srbski živinorejci, ker so jim Albanci pokradli vso živino. Pregnani Srbi se naselijo v Srbiji, kamor jih je od leta 1876 prišlo že 150.000. Od 18. stoletja dalje, pa je bilo teh pregnancev kar pol milijona. Še večji reveži pa so tisti Srbi, ki ne morejo zbežati in postanejo čifčije, zakupniki tuje zemlje. Zaradi albanskega pritiska se veliko Srbov, predvsem ženske in deklet poslami, ker potem preneha vse trpljenje in usa beda. Doma ostanejo kristjani, na zunaj pa so se prisiljeni obnašati kot mohamedanci. Albanci v Stari Srbiji torej niso domačini, temveč potomci rodov, ki so skozi stoletja z umori in ropanjem pregnali Srbe in se polastili njihove zemlje.«⁷

⁶ Dan, 6. 11. 1912.

⁷ Sušnik in Šarabon (priredila), *Vojska na Balkanu 1912/13*, Ljubljana 1914, str. 27-29.

V prvem daljšem članku o Albancih v Slovencu (6. novembra 1912) je neznani dopisnik iz Srbije Arnavte predstavil kot oborožene verske fanatike, polne davnega sovraštva do Srbov, ker jim ne morejo odpustiti, da so jih leta 1878 pregnali z novoosvojenih ozemelj. »Srbi so se zavedali nevarnosti, ki jim preti z njihove strani v tej vojni, zato se je pred vojno srbski prestolonaslednik sestal z albanskimi voditelji in ti so obljubili, da se bodo bojevali proti Turkom. V ta namen so od Srbov dobili orožje. Prisego so seveda prelomili, a na svojo škodo, ker so s tem izzvali ustaše, ki so se maščevali nad arnavtskimi vasmí z ognjem in mečem.«

V primerjavi s kasnejšim slikanjem Albancev je bil dopisnik omenjenega članka še dokaj objektiven, saj je v svojem pisanju poskušal predstaviti tudi albansko videnje dogodkov. Med drugim je v svojem članku navedel izjavo nekega Albanca, ki je srbsko nasilje nad Albanci opisal z besedami: »Vi ste sedaj v petih dneh pobili več ljudi, kot mi od leta 1389 naprej. Turki upornih Albancev niso mogli nikoli popolnoma razorožiti, Srbi pa so jih v treh dneh. Sedaj so oboroženi srbski kmetje. General Janković je ukazal, da bo obsojen na smrt vsak, ki ne bo oddal orožja v treh dneh. Hodže morajo narediti spisek orožja in zlikovcev, ki so klali Srbe. Veliko Albancev je zbežalo v Skopje. Srbi jim ponujajo, naj se vrnejo na požgana ognjišča. Albanci zaupajo vojski, vendar se bojijo četašev.« Toda le dva dni kasneje je Slovenec v polemiki z Zarjo branil svoje protialbansko stališče z izrazito rasiističnimi trditvami. Na očitek Zarje, češ da je njegovo pisanje o zasluženih kazni, ki da je doletela Arnavte, surovo nekrščansko, je grobo zapisal: »Imamo popolnoma prav. Mohamedanski Albanci so najhujše zveri, kar jih je človeška mati kdaj rodila. Žive izključno od ropa in so iz Stare Srbije pregnali samo tekom par stoletij milijon srbskega kmečkega prebivalstva. Odvzeli so Srbov vse planine in pašnike, ter jim zadnjo kravico ukradli... Krutosti Albancev in druga njihova nasilja presegajo vse meje... Kar pa so Albanci počeli v tej vojni pa je tako nezaslišano, da se je le čuditi, da srbska armada v razumljivem srdcu teh beštij ni od prve do zadnje iztrebila.«⁸

Na splošno se Slovenec ni strinjal z uradno avstro-ogrsko zunanjo politiko, ki naj bi na škodo Srbov favorizirala Albance, in se je odločno zavzemal za razdelitev Albanije med Srbijo in Grčijo.

⁸ Slovenec, 8. 11. 1912.

jo. Svoje stališče je zagovarjal z naslednjimi argumenti: »Albanci so za samostojnost nesposoben narod, razcepljen v plemena različne vere, značajev in tradicij, brez enotnega jezika in pisave. Pod Srbi in Grki bi lahko kulturno napredovali, samostojni pa bodo trajni vir konfliktov na Balkanu. Avstrijska diplomacija ni storila ničesar, ko so Turki preganjali Albance, sedaj ko jih preganjajo Srbi, pa se je naenkrat razvila ljubezen do njih.«⁹ Tudi Janez Evangelist Krek je v listu zagovarjal podobna stališča. Po njegovem mnenju naj bi samostojna Albanija na Balkanu povzročala le nered: »Mohamedanci niso sposobni voditi moderne države. Albanija bi bila mala Turčija v Evropi, kar bi bilo v nasprotju z blagrom predvsem 20% katoliških Albancev.«¹⁰ Na las podobno stališče do albanskega vprašanja je zastopal tudi dr. Žitnik, ki je v svoji redni kolumni med drugim zapisal: »Etnogenetsko so zmes Turkov, Slovanov in Grkov. So na nizki kulturni stopnji, nehomogeni in ne priznavajo nobene oblasti. Za avtonomijo niso sposobni, dvigne jih lahko le okupacija.«¹¹ Dopisnik Slovenca iz Cetinja pa je o albanskem vprašanju zapisal naslednje: »Avtonomna Albanija obstaja le v glavah maloštevilnih albanskih izobražencev, nima pa zveze z ljudstvom. Albanci niso enoten narod. Vsako pleme se briga le samo zase. Avtonomna Albanija bi bila skupek sovražnih si plemenskih poglavarjev. Ne želijo si srbske vlade, a se bodo njej še najprej prilagodili. Večina jih govori srbsko, cenijo junaštvo in se ne upirajo prodirajočim srbskim enotam.«¹²

Tudi urednik liberalnega in izrazito prosrbsko usmerjenega časnika Dan je bil prepričan, da Albancev država sploh ne zanima. »Glavno jim je le to, da lahko pobijajo in žive na račun drugih. Srbija bo z uvedbo evropske kulture to preprečila in zato Albanci ne marajo srbske oblasti. Srbi bodo v Albaniji vzeli le to, kar je bilo nekoč že njihovo.«¹³ Na obrambo Albancev in kritiko srbskega nasilja v Zarji pa je Dan odgovoril: »...petstoletne grozovitosti nekulturnih elementov prejemajo plačilo, ki je komaj senca tega, kar so storile slabega fanatizirane mohamedanske mase na telesu in duši srbski... Krvoločne zveri v člo-

veški podobi... drhal Arnavtov pod zaščito turške vlade...«¹⁴

Edini slovenski dnevnik, ki je zagovarjal pravico Albancev do avtonomije in kritiziral (rasistična) protialbanska stališča, ki so se pojavljala v liberalni in katoliški politični publicistiki, je bil socialdemokratski list Zarja, ki je še posebej ostro napadal stališča katoliškega Slovenca: »Slovenčevi kristjani so prav posuroveli; za albanske ujetnike so srbski vojski dali nekrščanski recept, naj jih vse pobije. Imperialisti vojne ujetnike zapirajo, 'Slovenec' pa jih kolje kot živino.«¹⁵ Zarja se je sicer dobro zavedala, da avstrijski diplomaciji pri zavzemanju za Albance nikakor ne gre za interese Albancev, ampak za pokoritev Srbije, toda ob kritiki avstro-ogrske zunanje politike se je zavzela tudi za pravice Albancev: »Zakaj je prav Avstrija branilka avtonomije Albancev, ko pa jo ne da lastnim narodom? Gre ji za zaslužjevanje Srbije, ne pa za svobodo Albanije. Sicer pa imajo Albanci pravico do državne samostojnosti. Mar sedaj balkanske države same teptajo svoj moto Balkan Balkancem? Samostojna Albanija bi prispevala k miru na Balkanu tudi v bodoče.«¹⁶ Bila je prepričana, da so Albanci delaven, nepokvarjen, čvrst narod, ki bi v ugodnejših okoliščinah hitro kulturno napredoval. »V bojih proti Srbom so junaško prezirali smrt, zato naj bi imeli kar 30.000 padlih. Čeprav so Srbi jezni, ker Albanci niso izpolnili njihovega upanja, je postopanje proti njim brezobzirno.«¹⁷

Ptujski Štajerc pa je v svojem gledanju na albansko vprašanje izhajal izključno iz interesov avstrijskih interesov na Balkanu. Ko se je Avstrija uradno odpovedala branjenju statusa quo na Balkanu in zahtevala le še spoštovanje avstrijskih legitimnih interesov, ji je Štajerc enoglasno pritrdil. »Geslo balkanske zveze je Balkan Balkancem. Razdelijo si lahko vse, le da ne kršijo interesov velesil. Albanci pa so narod zase. Ne marajo srbskega jarma. Ne bodo se pokorili Srbom, saj so grozodejstva srbske soldateske še sveža.«¹⁸

Konec novembra 1912, ko je postala neodvisna Albanija resničnost, so se v slovenskem tisku vrstili članki, ki so zagovarjali srbske pravice do

⁹ Slovenec, 12. 11. 1912; v ogenj naj bi metali otroke, onečastili ženske in podobno. Ker Albanci najbolj zapletajo balkanske razmere, je njihovo ustrahovanje popolnoma primerno.

¹⁰ Slovenec, 16. 11. 1912.

¹¹ Slovenec, 22. 11. 1912.

¹² Slovenec, 19. 11. 1912.

¹³ Dan, 9. 11. 1912.

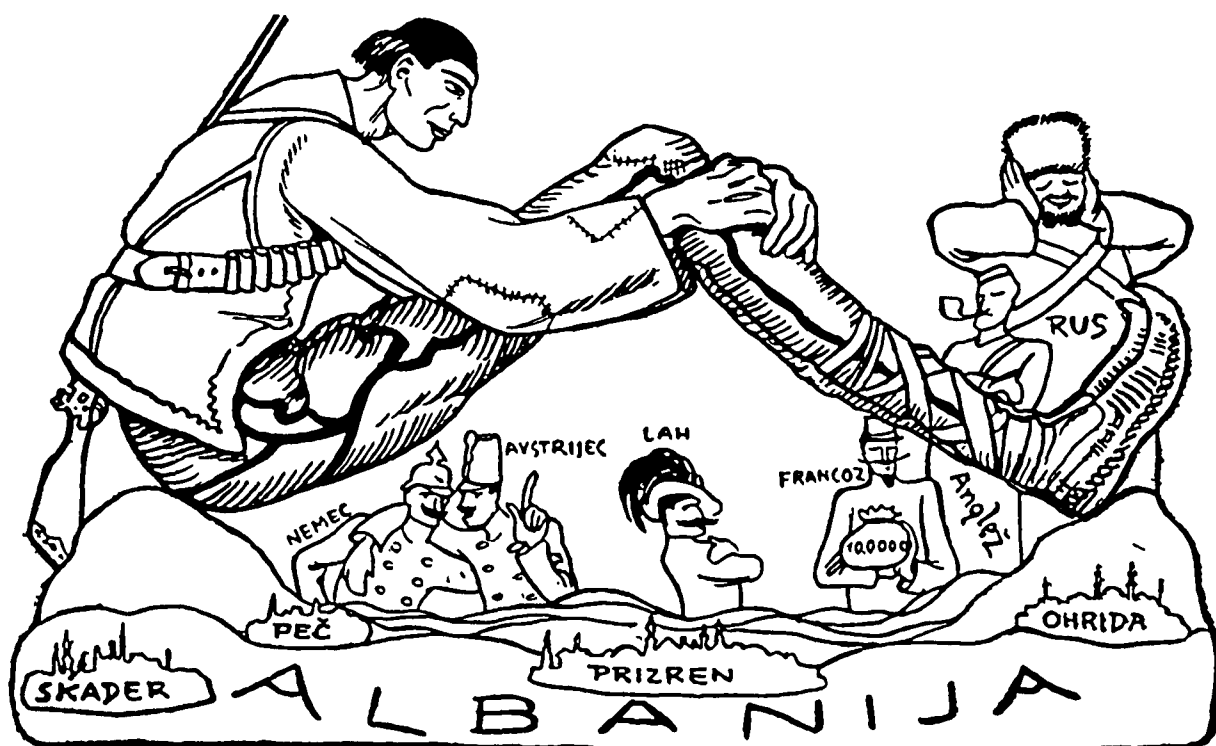
¹⁴ Dan, 13. 11. 1912.

¹⁵ Zarja, 9. 11. 1912.

¹⁶ Zarja, 14. 11. 1912.

¹⁷ Zarja 12. 11. 1912.

¹⁸ Štajerc, 17. 11. 1912.

pristanišča na Jadranu ter izražali dvome o življenjski sposobnosti »iz nič« ustanovljene albanske države. Slovenec, ki se je po Šusteršičevi »konverziji« približal stališčem avstrijske diplomacije, svojega odnosa do Albancev kot naroda ni spremenil. V uvodniku Nova država, ki ga je posvetil Albaniji, je med drugim zapisal: »Albanija je nastala po prizadevanju avstrijske in italijanske diplomacije. Albanci so eden najstarejših evropskih narodov, baje potomci Ilirov, toda zelo zmešani z drugo krujo. Imajo razvito samostalno individualnost. So edini necivilizirani narodni ostanek v Evropi, ki je prišel do svoje države. Niso sposobni za ustaljeno kmetско življenje. Albanec je le ropal, kradel in klal. Ko pride delki dozorijo, jih pride Albanec z gora ukrast. Izpodrine te iz zemlje in mu služiš kot najemnik. Razklani so v nasprotujoče si rodove. Le zaradi krvne osvete se še niso poklali med sabo. Koljejo se ritmično, v presledkih. Na splošno so zelo gostoljubni. Po veri jih je 60% muslimanov, 20% katolikov in 20% pravoslavcev. Ne glede na vero, so vsi zelo praznovorni. Pred kratkim so dobili alfabet, šole pa imajo večinoma laške. Družijo jih le neukrotljiva divjost in primitivni zakonik. Morala je nizka, vsi so oboroženi in celo leto se ne preoblečejo. Razen obmorskih krajev, je Albanija še vedno taka kot v Kristusovih časih. Turki so jih pustili pri miru. In ti rodovi imajo sedaj svojo državo, s provizoričnim predsednikom Kemal bejem. Kdo jih bo civiliziral? Dejan-

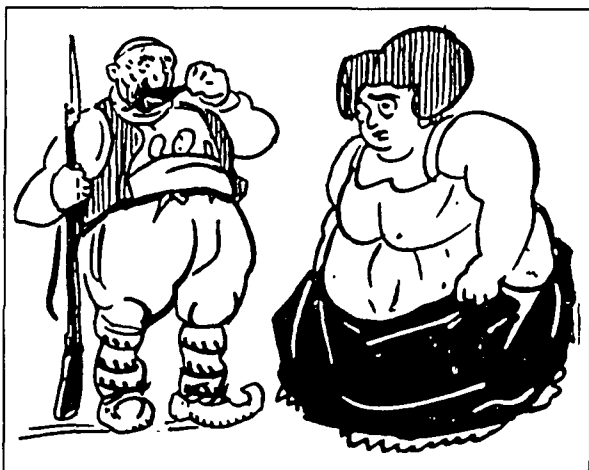
ska samostojnost in življenje te države sta zelo uprašljiva». ¹⁹ V isti številki je Slovenec začel objavljati podlistek z naslovom Albanija in Albanci, ki je v odnosu do Albancev dokaj nepopustljiv: »Albanija v Turčiji ni bila zaokroženo ozemlje. Albanci živijo pomešani s Slovani, Grki in Vlasi, ki jih je v Albaniji 450.000. Albanci živijo tudi zunaj Albanije. V Staro Srbijo so prišli tako, da so od tam pregnali Srbe. Za Albanca obstaja le njegovo pleme, širše ne gleda. Ko so konec 12. stoletja prišli pod srbsko oblast, so dosegli najvišjo stopnjo kulture. V gorah so kljubovali turškim vplivom in ohranili svoje šege in navade. Organizirani so po plemenih, držijo se nenapisane prava, v katerem je najpomembnejša krvna osveta, ne glede na vero prakticirajo poligamijo... Katera sila bo Albanijo držala skupaj? Kakšne bodo meje Albanije, kdo bo albanski vladar?« ²⁰ Albanske zahteve do Stare Srbije in dela Makedonije je Slovenec zavrnil s trditvijo, da Albanci v teh deželah niso avtohtoni. »S silo so si pridobili ozemlje. Te dežele pod nekulturnimi Albanci ne morejo napredovati.« ²¹

Tudi Slovenski narod je bil izjemno skeptičen do novonastale neodvisne albanske države. Sicer se je zavedal, da so »krivci« za novo državo

¹⁹ Slovenec, 2. 12. 1912.

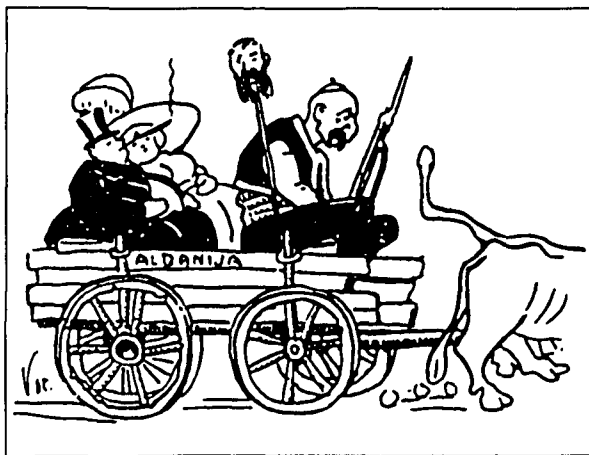
²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

nekatero evropske velesile, toda hkrati je opozarjal, da bi bilo krivično Srbom odvzeti sadove zmag: »Sploh pa Albanija ni tako albanska, kot to trdijo nemški listi.«²² Pisanju Slovenskega naroda o albanskem vprašanju so dajala ton razmišljanja Nika Zupaniča, ki je po ustanovitvi albanske države zapisal: »Interesi Avstrije v Albaniji niso vredni kosti enega grenadirja. Neodvisna Albanija bi bila garancija nestabilnosti, pod Srbijo in Grčijo pa bi gospodarsko in kulturno napredovala. Albanci niso narod, so le kompleks podobno govorečih plemen. Do politične zrelosti jih lahko pripelje le balkanska zveza. Po nemški statistiki je v vilajetu Kosovo 80% Srbov in 20% Albancev in Turkov.«²³ Seveda pa lahko v Slovenskem narodu najdemo še bolj strupene protialbanske izpade, kakršnega je med drugim zagrešil dr. Oražen, ki je svoje vtise ob ogledu arnavtskih ujetnikov v Nišu posredoval bralcem lista z naslednjimi besedami: »Hoteli smo enkrat videti Arnavte, te klete souvage srbskega naroda, ki so mu povzročili največ gorja in prelili največ srbske krvi. Sami niso nikoli orali in sejali, pa vendar so imeli na jesen obilo žetev... S krvavim mečem so se polastili srbske zemlje, zarabili srbskega kmeta... Kdor pa se je skušal temu upreti, temu so Arnavti požgali ubogi dom, mu potolkli družino in njega samega neusmiljeno pobili... Arnavti so se pa množili in širili po nekdanji čisto srbski zemlji in sedaj vpijejo ti roparji in njih nemški prijatelji v Avstriji, da je ta zemlja od pamtiveka njih last, da izvršujejo Srbi grozodejstva nad njimi, ker hočejo imeti le to nazaj, kar je enkrat bilo last njih pradedov... Arnavti, ki prekašajo v krvoločnosti in divjosti vsakega Azijata... da je tudi neoborožen Arnavt nevaren, ker on te umori in zadavi z roko ali pa z

zobmi.« In dalje: »Moški so stali mirno in gledali v tla... Dozdevalo se ti je, da strelja z očmi, da bi te najraje ubil s pogledi in raztrgal z zobmi. Arnavti imajo ozke in visoke glave; nos je velik in zakriviljen, ustne tanke in ostro zarežane. Obrvi so goste, oči majhne, pogled streljajoč. Njih glave so nas spominjale na glave ptic roparic. Ako si gledal te obraze, potem si bil prepričan o grozodejstvih, ki so jih izvrševale te divje tolpe nad ubogim srbskim kmetom.«²⁴ Ob neki drugi priložnosti je dr. Oražen primerjal arnavtske in turške ujetnike in njihovo vedenje v ujetništvu. »Z Arnavti pa Srbi niso hoteli govoriti, ker te razbojnike očitno zaničujejo... radi njihove nepoštenosti in zavravnosti, ki jo je to divje pleme tudi v tej vojni neštetokrat pokazalo. Tudi v ujetništvu so se držali Arnavti zelo potuhnjeno, napačali so straže in celo v bolnicah, kjer so jih Srbi kot ranjence zdravili in negovali, so večkrat napadli zdravnike, strežaje... Turški ujetniki niso bili pri transportu zvezani... Arnavtom se ni moglo toliko zaupati; ti so morali imeti pri transportu zvezane roke, ker drugače bi se uprli... zvezali so štiri po štiri skupaj v vrsti, vrste pa tudi zvezali med sabo in tako so morali stopati pred srbskimi vojaki, ki so jih spremljali z bajoneti na nabitih puškah... Turki v posebnih grupah, Arnavti pa v posebnih, ker z Arnavti niti Turki niso hoteli občevati; zaničevali in sovražili so jih ravno tako kakor Srbi in so govorili, da so Arnavti uničili turško cesarstvo. ... Turki tudi niso bili veliko boljši od njih, samo tako potuhnjeni in zahrbtni niso...«²⁵

²⁴ Slovenski narod, 8. 1. 1913; Zanitmitvo je, da nekaj mesecev pozneje objavljena brošura, ki je vsebovala zbrane članke, objavljene v Slovenskem narodu, tega Oražnovega članka ni vsebovala. Ivan Oražen, Med ranjenimi srbskimi brati, Ljubljana 1913.

²⁵ Ivan Oražen, Med ranjenimi srbskimi brati, Ljubljana 1913, str. 21-23.

²² Slovenski narod, 2. 12. 1912.

²³ Slovenski narod, 4. 12. 1912.

Z dejstvom, da bo (je) postala Albanija neodvisna, so se najtežje sprijaznili v dnevniku Dan. Ob upanju, da ne bo postala neodvisna vsa Albanija, so v Dnevu slikali prihodnost Albanije v najbolj temnih barvah. »*Albanec ni več kakor Slovencev in žive poleg tega kakor razbojniki po svojih skalah in v svojih brlogih. Nedovzetni so za kulturo in sploh ne ljubijo miru. In zaradi teh ljudi bi skoraj nastala svetovna vojna, ker morajo baje dobiti avtonomijo.*«²⁶ Januarja 1913, ko so v Londonu določali severne meje nove države, pa je Dan v skoraj vsakodnevnih »pismih iz Beograda« nenehno poudarjal, da Srbija ne bi smela odstopiti ničesar, kar je plačala s krvjo: »*Avstrija napiljuje veliko Albanijo in hoče zanjo tudi kraje, ki so jih Srbi in Črnogorci s krvjo plačali. Srbija ne more priznati etničnih meja, ki so posledica albanskih zločinov, Avstrija pa zahteva prav to. Avstrija se sklicuje na narodnostni princip. Po tem principu bi se morala Avstrija že davno razpustiti. Albanci bi izrabili avtonomijo v prvi vrsti za zatiranje katoliških sodeželanov. Zaradi Albanije lahko izbruhne celo avstrijsko italijanska vojna, če bi si jo razdelili Srbija in Grčija te nevarnosti ne bi bilo. Albanci so divji narod, ki ne uboga ne cesarja ne Boga, zato bodo imele velesile ogromne probleme pri vzpostavljanju reda.*«²⁷

Od konca januarja, ko so bile severne meje nove albanske države večinoma že določene in je bilo prekinjeno premirje, pa so Albanci postajali vedno manj zanimivi za slovenske časopise. Albansko vprašanje se je spet pojavilo na prvih straneh na začetku marca, ko so Albanci organizirali kongres v Trstu. Vsi slovenski listi so ga označili za komedijo v organizaciji avstrijske diplomacije. Ob tej priliki je Dan citiral mnenje nekega finskega žurnalista o Albancih, ki naj bi bil svoje argumente proti albanski samostojnosti že nič kolikokrat zapisali: »*Samostojna Albanija je igra velesil, ki v praksi ni uresničljiva. Albanci hočejo barbarsko svobodo, nočejo ne vlade ne zakonov. Življenje kakor v kulturni državi je za Albanijo nemogoče. Zanje je bila idealna turška anarhija.*«²⁸ Postopoma pa je – razen krajših dopisov iz Beograda in člankov ob skadarski krizi – interes za »nesrečno Albanijo« in Arnave v slovenskem tisku povsem ugasnil. Vse kar so imeli Slovenci povedati o Albancih, so povedali že novembra in decembra 1912.

Zusammenfassung

Die Berichterstattung der slowenischen Presse über die Albaner während der Balkankriege

Die Albaner kamen Anfang November 1912 auf die Titelseiten der Zeitungen, als der österreichisch-serbische Konflikt über die Lösung der albanischen Frage und den Zugang Serbiens zur Adria in einen Weltkrieg auszuarten drohte. Als die Albaner über Nacht aus der Anonymität traten und zum heißesten Eisen Europas wurden, stellten sich slowenische Zeitungen die Frage, wer denn diese Albaner überhaupt seien. Die Hauptinformationsquelle waren die Werke des serbischen Ethnologen Jovan Cvijić, der behauptete, daß die Albaner durch Jahrhunderte mit Gewalt das mittlere und nördliche Albanien sowie das Kosovo von Serben ethnisch gesäubert hätten und sich in den Heimen der Serben angesiedelt hätten. Die slowenischen Intellektuellen übernahmen die serbischen Vorurteile gegenüber den Albanern und bauten sie noch aus. Sie stellten die Albaner als heimtückische Wilde vor, die vom Plündern und Niedermetzeln der Serben leben. Sie verteidigten die serbischen Verbrechen an Albanern, da die albanischen Räuber vermeintlich nichts anderes verdient hätten. Sie waren gegen ein selbständiges Albanien, auch nachdem dieses formell gegründet worden war, und zwar mit dem Argument, daß die Albaner vollkommen unfähig seien einen Staat zu führen, da sie nur an ihrem Stamm Interesse hätten und nur Anarchie wünschten. Schließlich behaupteten sie auch, daß die Albaner überhaupt kein Volk seien, sondern nur eine Gruppe primitiver, untereinander feindlich gesinnter Stämme. Der Rassismus in den Artikeln einiger slowenischer Intellektueller ist vergleichbar mit der Berichterstattung nationalsozialistischer Blätter über die Juden. Nur das Blatt »Zarja« [Morgenröte] verteidigte die Albaner vor dem Rassismus der anderen slowenischen Blätter und erklärte, daß die Albaner unter günstigen Verhältnissen kulturell und wirtschaftlich rasch Fortschritte machen würden.

²⁶ Dan, 1. 12. 1912.

²⁷ Dan, 7. 1. 1913.

²⁸ Dan, 24. 2. 1913.

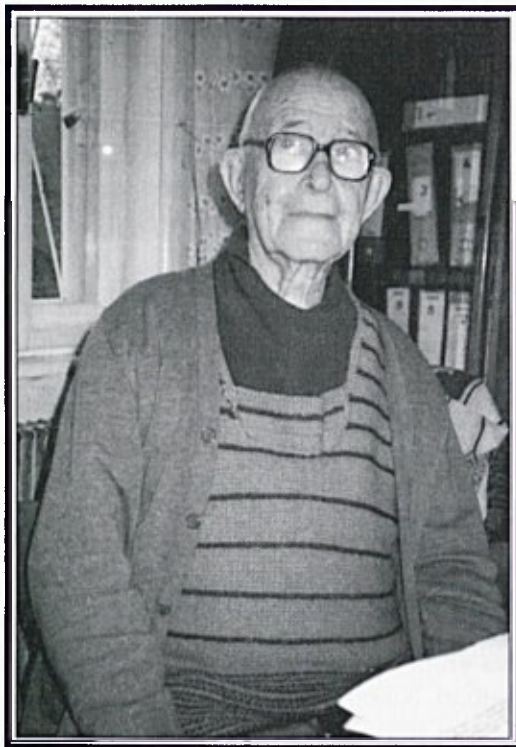
IN MEMORIAM

TINE KOCMUR (11. 11. 1904 – 8. 2. 2001)

Za revijo, mlado po letih izhajanja, uredniškem odboru in pretežno tudi po krogu ustvarjalcev, je redkost, da v vrste njenih piscev poseže smrt. Tokrat se je to zgodilo drugič, pri čemer gre za človeka, ki je v Zgodovini za vse objavil svoj prvenec, hkrati pa bil njen daleč najstarejši dopisnik, skoraj 12 let starejši od prav tako že preminulega akademika Ferda Gestrina. Pokojni Tine Kocmur, upokojeni uslužbenec, ljubitelj zgodovine, humanistike, leposlovja in še marsičesa, se je pod kakšen svoj članek v strokovnem časopisu prvič podpisal pri 93 letih v drugi številki IV. letnika Zgodovine za vse. Ne brez oklevanja se je pustil pregovoriti, naj namesto tega ali onega psevdonima, ki ga je že kdaj kje uporabil (Tine Ižanski, Tine Trnovljčan, Tine Savinjščan), vsem in vsakomur pove, kdo je avtor »Osebnih spominov na delovanje celjskega šahovskega kluba iz polpreteklega časa«. Vrednih branja in toliko bolj zanimivih, ker smo dobili živa spominska pričevanja na življenje nekega društva izpred tričetr stoletja, od ustanovitve v zgodnjih dvajsetih letih. Svežina spomina, lahkotnost peresa, kritična distanca in skromnost so besede, s katerimi najlaže označimo njegov prispevek v Zgodovini za vse, spominski zapis na dr. Korošca v Novi Reviji (št. 207-208), knjižni prvenec o Trnovljah pri Celju (1998) in vrsto drugih neobjavljenih, a smiselno dodelanih in zaključenih memoarskih spisov.

Najbolj preseneča spoznanje, da je gospod Tine šele v častitljivosti starosti prvič začel zares pisati, ne le zasebna pisma, službena poročila ali kakšno pismo bralcev kakor kdaj poprej. »Ste pisali že zgodaj, morda kot gimnazijec?« sem ga vprašal, ko me je prijatelj poleti 1997 seznanil s tedaj 93-letnim gospodom vedrega duha in spomina. »Ne, ne, lani spomladi sem začel s spomini.« »Pa prej, saj ste kdaj kaj napisali?!« »Ne, ne, samo bral, veliko bral in premišljeval.«

Tine Kocmur, ki mu je usoda namenila doživeti blizu sto let, je bil po letih in izkušnjah resnično človek 20. stoletja. Vešč opazovalec, kritičen do sebe in svoje okolice, je držal v sebi in zase lepe in manj lepe dogodke svojih devetih križev. Rojen na martinovo 1904 na Igu, krščen istega dne na ime ižanskega farnega zavetnika sv. Mar-

*Tine Kocmur pri 95-ih novembra 1999
(foto: Stane Okoliš).*

tina po kaplanu Martinu in v navzočnosti treh drugih Martinov, je iz barjanskega pastirčka Martinka postal in ostal Tine. Čeprav ga je cesta življenja z enajstimi leti pahnila v svet, se je na poseben način vseskozi čutil povezanega z rodno ižansko pokrajino. Kadar je pisal o Igu, tamkajšnjih ljudeh in dogodkih, ki jih je vdrugo spoznal kot štajerski begunec v letih 2. svetovne vojne, se je vedno podpisal s psevdonimom Tine Ižanski. Pa tudi sicer ga je govorica vse življenje izdajala za Ižanca in Dolenjca, kot se je kate-rikrat sam imenoval.

Dobršen del svojega življenja, s tremi kratkimi prekinitvami skoraj štiri desetletja, je daroval Savinjski dolini. Najprej Trnovljam pri Celju, kamor se je družina preselila, ko je bil še otrok in je ostal brez očeta, nato ljuski šoli in gimnaziji v Celju, več kot tridesetim službenim letom v celjskem bančništvu in zadružništvu, ves ta čas pa preštevilnim izletom in pohodništvom v Savinjske planine. Ko si je tik pred drugo vojno vihro ustvaril lasten dom, je bilo mladi družini po samo nekaj mesecih skupne sreče namenjeno izgnanstvo v Srbijo, od tam pa pot vnovičnega begunstva, tokrat na očetov rodni Ig. Za gospoda Tineta nato še v petnajstmesečno internacijo na Rab, v krajšo partizansčino z Rabsko brigado, v

negotove mesece v okupirani Ljubljani in nazadnje skupaj z družino na delo v Salzburg. V vojni čas se je pozneje nenehno vračal v spominih, premleval usode posameznikov in naroda, pri čemer je kot neposredni udeleženec še posebej opozarjal na izkrivljanje zgodovinskih dejstev v zvezi z Rabom ter slovenskim krščansko-socialnim gibanjem.

Tudi povojni čas mu ni mineval brez grenkobe, ki je je bil deležen tem prej, če je hotel ostati zvest poštenemu in vestnemu delu gospodarstvenika. Ena takih manj prijetnih izkušenj ga je leta 1957 iz Celja privedla v Ljubljano, najdaljšo in zadnjo postajo njegove življenjske poti, kjer je še dvajset let po upokojitvi honorarno delal v svojem poklicu. »Kakšen je recept za dolgo življenje?« smo ga ne le enkrat vprašali trije več kot šestdeset let mlajši zgodovinarji, ki smo nekajkrat na leto vsak zase ali skupaj potrkali na njegova vrata. »Veste kaj, nikoli mirovati, nenehno se gibati. Nikoli leči in se vdati oslabeledosti. Tudi na Rabu sem ves čas hodil sem in tja, da nisem zbolel in umrl kot mnogi sojetniki, ki so legli.«

Naše drugo pogosto vprašanje pa se je vrtelo okoli njegovega tako dolgega odlašanja, da bi kaj napisal, in našega začudenja, odkod pri teh letih črpa moči in kako se loteva pisanja. »Ne vem. Ko sedem za pisalni stroj, spomini pridejo kar sami. Jaz jih samo natipkam.« Njegov opus kakšnega ducata več deset strani obsegajočih spisov, kronoloških in tematskih smiselnih celot, je za človeka njegovih let, brez poprejšnjih izkušenj s pisanjem, naravnost osupljiv. Na eni strani jasen koncept s poglavji, na drugi živa dokumentarno-literarna pripoved. Gospod Tine se je spominjal vrste pomembnih in nepomembnih ljudi, znal obnoviti pogovore z njimi, svoje takratne občutke ter poznejši tok dogodkov in usod svojih sobesednikov. Tako je pri petindevetdesetih v Novi reviji priobčil osebne spomine na dr. Antona Korošca, ki v mnogih podrobnostih ni ušel njegovemu pozornemu očesu. Kar nekaj znanih imen je imel priložnost spoznati med številnimi osebami, ki so mu prihajale naproti v desetletjih službovanja, planinarjenja, družabnega življenja, vojne vihre in med krščanskimi socialisti. Slednjim se je, sicer neformalno, pridružil pred skoraj osemdesetimi leti in ostal vseskozi zvest njihovi ideji. Ne praksi, nad katero je bil razočaran, temveč ideji, v veliki meri obogateni s svojim lastnim čutom za človečnost in zato tudi razumljeni nekoliko drugače, bolj osebno.

Mimo svoje življenjske poti je znal jasno, sistematično in natančno opisati okolje, v katerem je živel. Poleg rabskega taborišča, ki ga je orisal v osebnih spominih, je s pristopom etnologa, vse sicer črpajoč iz lastnega spomina, obdelal svoji dve domovinici: Ižansko in Trnovlje pri Celju. Urednik Zgodovine za vse je že imel v rokah tipkopis Vas Trnovlje, namenjen drugi objavi Tine Kocmurja v tej reviji, ko se je za izdajo našla primernejša priložnost. Mestna občina Celje in Krajevna skupnost Trnovlje sta leta 1998 izdali 80 strani obsegajočo knjigo z naslovom »Trnovlje skozi čas 1910 – 1940 po pričevanju Tineta Kocmurja«. Delo ne odstopa toliko po obsegu kot po veliki odmevnosti in nadvse toplem sprejemu pri Trnovelčanih, ki jih je simpatični nekdanji sokrajan presenetil zlasti z neverjetnim spominom. Povabilu na predstavitev knjige se je mogel odzvati tudi avtor, počaščen v svojem drugem, savinjskem domu, ki ga je tedaj videl zadnjikrat.

Kje je torej iskati skrivnost človeka, ki je vse življenje kopičil, da bi malo pred slovesom dal? Ob nespornem talentu in osebni poštenosti jo odkriva njegov uravnotežen način življenja in dela. Nenehno gibati se in brati. Do konca je mogel črpati iz svoje solidne klasične gimnazijske izobrazbe. Nadgrajeval jo je vse življenje in česar ni spoznal mlad v šolskih klopeh, je potrpežljivo nadoknadil naslednjih 79 let, potem ko je moral, odličnjak, leta 1922, iz gmotnih razlogov namesto v šesto gimnazijo v uradniško službo. Iz šole je znal odlično nemško, do konca svojih dni je prebiral nemške zgodovinske in druge strokovne knjige, ki jih je skupaj z revijami naročal iz tujine. V ljubljanskih knjižnicah je bil eden najpogostejših obiskovalcev in bralcev. Na neki način samotar je bil gospod Tine predvsem samotnež – planinec, nikakor ne odljuden, temveč nadvse gostoljuben gospod, veder in prijeten sogovornik. Poleg pisanja spominov je zadnja leta nenehno prevajal, bodisi krajša besedila, bodisi ekscerpital. Azteki, Kelti, Grki, srednji vek, etimologija, vse ga je zanimalo, nakopičeno obsežno in temeljito znanje je mojstrsko mimgrede vpletal v svoje pripovedi. Katerikrat je sredi popoldneva poklical po telefonu: »Ravno pišem. Povejte mi, prosim, kdaj natanko je Kserkses pri Salaminu napadel Grke?«

Vešč opazovalec in nenehno išoč duh v njem sta zadnja štiri leta in pol njegovega življenja udarjala po tipkah pisalnega stroja z občudovanja vredno sistematičnostjo pripovedovanja. Na-

tipkano teče, popravki skoraj niso bili potrebni, ob številnih digresijah je pripovedovalec vselej našel rdečo nit in se spretno vrnil k bistvu. Rad je ob neposrednih doživetjih vpletel še razmišljanja in svoje poznavanje problematike iz literature. Smisle za red pri gospodu Tinetu ni dušil pisateljske žilice v njem, kakor tudi slednja ni krnila dokumentarnosti njegovega pisanja. Večino tekstov mu je vnukinja sproti prepisovala v računalnik, nakar jih je, spete v mape, razdeljeval med svoje in nekaj mlajših zgodovinarjev, ki smo ga radi obiskovali. Skrbno urejen ducat zajetnih spisov s kazalom, uvodno besedo in epilogom je poldrugo leto pred smrtjo podaril Arhivu Slovenije, kjer sicer že od leta 1980 vodi jo osebni fond Martina Kocmurja, sprva zapolnjen samo z nekaj osebnimi dokumenti iz časa med obema vojnama. V Uvodni besedi k svojim spisom je tedaj, spomladi 1999, zapisal: »V pozni starosti sem začel pisati o razmerah in dogodkih iz preteklih časov, v katerih sem živel. Napisal sem jih v prvi vrsti za svoje potomce. Če pa bo kdo drug tudi bral te spomine, bo vsaj videl in spoznal, kakšno je bilo naše preteklo življenje. V svojem delu polagam več važnosti na pokrajine in ljudi ter razmere, v katerih žive, seveda pa se nisem mogel izogniti tudi osebnim doživljanjem,

ki tudi ilustrirajo vsa dogajanja.« Že prej, na silvestrovo 1998 je svoj opus zaključil z Epilogom, v katerem med drugim skromno pravi: »Še enkrat izrecno poudarjam, da me k delu ni vodila misel osebnega poveličevanja, temveč zamisel, prikazati potomcem, kako smo živeli ... Res ni moje delo tehnično, jezikovno, stilistično visoko zamišljeno, tudi ne izpeljano.«

Napoved, da bo morda opisal še svoja doživetja, doživljanja in razmišljanja ob njih od 1945 do 1990, pa je ostala neizpolnjena. Gospodu Tinetu so počasi poenjale moči, čeprav je pisalni stroj pustil mirovati šele zadnje tedne, potem ko si je lani za martinovo naložil že svoj 96. križ. Težko mu je bilo pisati o težkih stvareh, mnogokrat zato človeka ni imenoval s polnim imenom ali pa najtemnejšega in najkočljivejšega preprosto ni zlil na papir, temveč samo povedal zbranim poslušalcem. Če se kdaj nismo v vsem strinjali, je bil gospod Tine vselej pripravljen prisluhnuti, še posebej tehtni in argumentirani pisani besedi, ki jo je cenil čez vse. Na kasetah ostaja zapis njegovega glasu, v srcih skupine mlajših pa žlahten spomin in zadovoljstvo, da smo ga poznali.

Boris Golec

KNJIGA O TEM, KAKO FRANCU JOŽEFU VODA V HLOHOVCU NI DIŠALA.

Roman Holec, *Poslední Habsburgovci a Slovensko*, Ikar, Bratislava 2001, 303 strani + slikovna priloga.

Republika Slovaška je danes demokratična država Slovakov, malega (komaj) pet-milijonskega srednjeevropskega naroda. Ta je na upognjenem hrbtu stoletja prenašal breme svoje bridke usode in živel svojo 'plebejsko' zgodovino. Bil je narod kmetov, ki je šele z nastankom prve Republike Českoslovaške lahko udeležil stare narodno-emancipacijske težnje. Velikih osebnosti ni imel, tisti, ki so se čemu takemu približali, pa so zrasli iz naroda.

Če bi v podobnem slogu nadaljevali še naprej, bi spisali zgodovinski tekst, ki bi se uvrstil v kategorijo mitov. Naš osrednji mit bi bil, da slovaška zgodovina ni zgodovina vladarjev. Prav to pa že v uvodu svojega dela o poslednjih Habsburžanih na Slovaškem zavrača pisec Roman Holec, sicer profesor za slovaško zgodovino v 19. stoletju na Katedri za slovaško zgodovino Filozofske fakultete Univerze J. A. Komenskega v Bratislavi. Avtor med drugim navaja, da je bilo ozemlje Slovaške priljubljeno bivališče rodbine Coburg, katere član Friderik je postal bolgarski kralj, v ospredje pa (vsaj v pričujoči knjigi) postavlja Habsburžane, ki so na Slovaškem »...živel, se ljubili, delali, lovili, se zdravili...«. Kako so to počeli v 19. in na začetku 20. stoletja, je jedro knjige; njeno vrednost pa še obogatijo informacije in razlage o odnosu Slovakov in predvsem slovaške politike do krone in dinastije. Gre torej za zgodovino teritorija, kombinirano z zgodovino slovaškega etnikuma¹.

Delo je kronološko in vsebinsko sistematično razdeljeno na šestnajst poglavij. Branje (tudi zahvaljujoč kronološkemu redosledu) pričnemo z lažjim poglavjem, katerega glavni junak je cesar Ferdinand Dobri, končamo pa z nekoliko težjim razpravljanjem o dinastični vdanosti Slovakov.

Ferdinand je bil še za časa cesarovanja svojega očeta Franca kronan za ogrskega kralja. Slavnostni trenutek septembra 1830 se je zgodil v Bratislavi, ki je tako postala izhodišče vladarske poti nove kronane glave. Obredu kronanja živo sledimo sko-

zi oči sodobnika dogajanja – nekega bratislavškega študenta. Predstavi nam podrobnosti velikega dogodka, na koncu pa čisto po študentsko ne pozabi dodati, da je bila tudi atmosfera v mestu temu podobna. Igrala je godba, jedlo se je in pilo. In to na dušek. Marca 1848 je Ferdinand ponovno prišel v Bratislavo, tokrat podpisat marčne zakone – rezultat revolucijskih nemirov. Ljudje so ga ponovno srčno pozdravili, vzdušje je bilo enako slavnostno. Tedaj še ni vedel, da bo to njegovo zadnje državniško dejanje. Decembra je že predal žezlo nečaku Francu Jožefu. Mesto ob Donavi je tako zvezano z začetkom in koncem vladarske poti dobrega vladarja.

Njegov naslednik mladi Franc Jožef je prejel v roke precej razburkano državo. Zato je šele leta 1852 začel razmišljati o navezovanju stikov s svojimi podaniki in tudi dejansko šel na pot ter jih obiskal. Na Ogrsko in Sedmograško se je namenil za cela dva meseca; potovanje si je zgodovinarje zapomnilo kot 'pot pomiritve'. Pisec poda na tem mestu krasno, predvsem pa pedantno in natančno rekonstrukcijo popotovanja po slovaškem ozemlju. Cesar prespi prvo noč v Sv. Antonu, nato pa krene do Banske Štiavnice², kjer se v rudarskih oblačilih tudi spusti v enega izmed rovov. V Nitri vzbudi pozornost dejstvo, da se je cesar pogovarjal s slovaškimi okoliškimi župani v »njih materinski besedi«, vendar pa moramo to razumeti le kot enostavno češčino. V Prešovu so zbrani meščani hoteli izpreči konje iz cesarske kočije in jo ročno pririniti do mesta ter tako pokazati svojo vdanost. Cesar pa je le bil mnenja, da se to ne spodobi in je ljudi zavrnil. Potovanje ni prineslo nikakršnih političnih posledic, kar so se morda upravičeno nadejali Slovaki, saj so za časa revolucije vdano stali ob strani dinastiji, nagrade pa ni bilo od nikoder.

Pričakovanja so kljub vsemu ostala. V težnji po izpolnitvi le-teh je slovaška politika sicer nihala med dvema geopolitičnima centroma – Dunajem in Budimpešto, a se v končni fazi zmeraj obračala na Dunaj in na cesarja. Po revoluciji je nastopilo (po avtorju) obdobje avdienc in memorandumov, ko so Slovaki vse do uveljavitve dualizma skušali doseči vsaj minimalne narodnostne koncesije. Uspeh je bil neznaten; o teži posameznih avdienc pri cesarju govori tudi naslednji podatek. 11. oktobra 1866 je Franc Jožef sprejel delegacijo Matice slovaške. Zahvalil se ji je za vdanost slovaškega naro-

¹ Na podobno sodoben način je opredeljena slovaška zgodovina tudi v najnovejši sintezi, spisani izpod peresa zgodovinarja Dušana Kováča. Glej: Dušan Kováč, *Dejiny Slovenska, Lidové noviny, Praha 1998*, s. 5-7.

² V tem znanem slovaškem rudarskem mestu je bila leta 1762 ustanovljena prva rudarska akademija na svetu, ki je ob mnogih študentih iz vse monarhije izobraževala tudi idrijske strokovnjake. O tem glej v: *Tradičie banského školstva vo svete. Zborník prednášok, Štátny ústredný banský archív Banská Štiavnica 1999*, predvsem s. 308-309.

da v težavnih trenutkih, še isti dan pa je verjetno na podoben način potolažil kar 115 strank, ki so se zvrstile pri njem! »Prsti med vrati... Nehvaležna Avstrija in stalno hvaležni Slovaki.«

Po letu 1867 je postal manevrski prostor Franca Jožefa na Ogrskem precej ožji in hkrati s tem je posledično upadla njegova vloga moža, ki bi lahko odločneje nastopil v prid posameznikom ali narodom na Ogrskem. Če je slovaška politična elita novo situacijo razumela, je 'mali' človek ni zaznal. V njegovem duhovnem svetu je cesar ostal ta, »...h kateremu se je po Bogu najboljše zatekati po pravico in kjer se je, za razliko od Boga, pravico tudi dalo priklicati.« Ljudje so se še naprej obračali nanj z najrazličnejšimi prošnjami. Predvsem zaradi jezikovne bariere in visokih potnih stroškov niso odhajali osebno in neposredno pred vladarja, ampak so se posluževali pisem. Podobno pot je leta 1914 ubral evangeličanski duhovnik Ján Maliarik. Pisal je pisma na najvišja mesta, a v njih ni prosil milosti za sebe. Državnike in ministre vsega sveta je prepričeval, da so armade nepotrebne institucije, razglašal neodvisnost vseh narodov monarhije, Evrope in sveta... Francu Jožefu je namenil pismo, v katerem ga poziva h končanju svetovne vojne³.

Vera v cesarja kaže na resnično dinastično vdanost, ki je postala atribut Slovakov. Edino v dvoru z dinastijo so Slovaki videli oporo pred madžarskim nacionalizmom. Že na zastavah slovaških prostovoljcev, ki so se bojevali leta 1848, sta bolščala napis: 'Slava kralju in svobodi' in 'Za kralja in narod slovaški'. Vendar, kakor smo že nakazali, po vpeljavi dualizma Slovaki kot problem v očeh Franca Jožefa preprosto prenehajo obstajati; postanejo ogrska notranja zadeva. Zadnja desetletja 19. stoletja tako nastopi v slovaški zgodovini čas, »...ko je po mnenju zgodovinarja Dušana Kováča vino teklo hitreje kot čas.«

Cesar in kralj je v svojem dolgem obdobju vladanja večkrat zavil na Slovaško. Razlogi za obisk so bili včasih zelo prijetni, včasih pa sploh ne. Kadar je šel na lov ali na vojaške manevre, je šel rad in z veseljem, kadar pa je bilo na sporedu odkrivanje spomenikov in odpiranje najrazličnejših institucij, pa bi verjetno raje ostal v priljubljenem Ischlu. Ceremonije, vedno in povsod izvajane po striktni španski etiketi, zmeraj enaki rituali... to je utrujalo. Zahvaljujoč razgibanemu terenu slovaškega ozemlja, ki je bil ugoden za izvajanje vojaških manevrov,

so obiski te narave bili dovolj pogosti. Septembra 1891 so se odvijali manevri med Hlohovcem in Nitro v osrednji Slovaški in udeležil se jih je tudi vrhovni poveljnik. Streho nad glavo mu je vljudno ponudila madžarska grofica Helena Erdödyová v svoji graščini v Hlohovcu. Kakšno predstavo o Hlohovcu so imeli na dunajskem dvoru, sicer ne vemo, moremo pa precej sklepati iz dejstva, da so cesarju za nekajdnevno bivanje v graščini pripeljali vso pohištvo z Dunaja, prav tako pa v sodih tudi vodo iz Schönbrunna. Grofica Erdödyová je zapustila zgodovinopisju opravičilo, da bojda Franc Jožef druge vode ni mogel piti. Nazadnje je bil cesar na Slovaškem junija 1909. Njegova že častitljiva starost je omejevala reprezentančne obveznosti zgolj na bližnje kraje; do komaj 50 km oddaljene Bratislave je še lahko zavil. Tokrat je bil razlog obiska manj simpatičen, vladar je prišel slavnostno odpret otroško zavetišče Sv. Elizabete. Če cesar v tradicionalnem scenariju ni našel užitka, ga prebivalci mesta gotovo so. Nekateri so našli priložnost za zaslužek. Okna s pogledom na cesarjev spreved so se oddajala v najem za 100 kron.

Današnja slovaška prestolnica Bratislava je brez dvoma mesto, ki je doživelo poslednje Habsburžane v zadostni meri in dovolj krat, da bi se lahko tudi na ta način promoviralo v času 'globalnega' turizma. Poleg številnih obiskov najvišjih predstavnikov rodbine ob najslavnejših dogodkih (pisec kot takega natančno predstavi tudi obisk cesarja ob odkritju spomenika Mariji Tereziji leta 1897) so si jo nekateri naredili za svoj dom. Habsburški nadvojvoda Friderik z ženo Izabelo je živel v mestu ob Donavi od leta 1889 do leta 1905. Nastanil se je v enem najlepših mestnih objektov – v Grassalkovičevi palači⁴. Kot pravi Habsburžan se je ukvarjal predvsem z vojsko, njegova družbeno aktivna žena pa si je omislila vezeninarsko društvo Izabela. Organizirala je proizvodnjo, distribucijo in reklamo izdelkov slovaških vezilj, ki so seveda dosegli (tudi mednarodni) trg kot 'Ungarn-ländische (ungarisch-nationale) Stickerei'. Izdelke so poznali in nosili npr. britanska kraljica, ruska carica...

Na Slovaškem so svoj dom našli tudi Habsburžani najvišjega ranga. V poglavju o Topolčiankah nam avtor predstavi družino vnukinje cesarja Franca Jožefa, nadvojvodinje Avguste (hčere princa Leopolda Bavarskega in cesarjeve najstarejše

³ Maliarik je septembra 1930 pisal tudi jugoslovanski vladji, kjer opozarja na odnos Mussolinija do Slovencev in na »...neljudsko pobijanje Naših Bratov Slovencev...«. Pismo, v katerem sicer poziva k ljubezni, je v Brnu tudi objavil. Ján Maliarik, *Vláde Jugo-slávie*, Brno 1930.

⁴ Grassalkovičeva palača so lepo obnovljeno po letu 1993, torej po nastanku samostojne Republike Slovaške, spremenili v sedež predsednika slovaške države, kjer le-ta za časa trajanja mandata tudi živi. Palačo danes straži častna četa slovaške vojske, oblečena v uniformo, narejene po zgledu oblačil slovaških prostovoljcev iz revolucionarnega leta 1848.

hčere Gizele). Za moža je vzela habsburškega nadvojvodo Jožefa Avgusta, ki ji je naredil šest otrok. Zadnji med njimi, hči Marija Magdalena, se je rodila na gospostvu Topolčianky leta 1909. Leta divjanja svetovne vojne je preživila mirno na posestvu in le zavoljo dejstev, da je oče – vojak zdoma ter da visi nedaleč od doma zastava Rdečega križa, je mogla sklepati o nevsakdanjih časih. Ranjeni vojaki, ki so okrevali ob habsburški nadvojvodinji, seveda niso izhajali iz rednih enot, temveč so sodili med najelitnejše herojske izbranice. Vsak je imel svojo sobo s kopalnico, obedovat je hodil v glavni dvorec, po kosilu je lahko zaigral biljard, se odpravil na ježo,... Domača gospa Avgusta je junake redno vabila na čaj v svoj turški salon. Jasno v gala uniformah. Po koncu vojne je dvorec nasledila češko-slovaška država in ga spremenila v poletno rezidenco predsednika Masaryka. Bojda je tukaj z družino rad počival. Nekoliko zahodnejše od Topolčiank, a še vedno na ozemlju Slovaške, so posedovali Habsburžani gospostvo Holíč. Izpostavljamo ga zato, ker sta na tamkajšnjem dvorcu po znani bitki pri Slavkovu (Austerlitzu) bivala avstrijski cesar Franc I. in ruski car Aleksander I.

Grof Otto Seefried je imel v slovaškem okraju Liptov prelepo vilo in bogate lovske revirje. Svoje življenjsko poslanstvo je videl v glavnem v love na jelene (vsaj 'osemnajstake') in le ena 'malenkost' v njegovem življenju je odločila, da mu je avtor posvetil svoje poglavje ter da ga tudi sicer zgodovino-pisje še ohranja v (bledem) spominu. Skrivaj se je poročil z najstarejšo vnukinjo cesarja Franca Jožefa Elizabeto, sestro glavne junakinje topolčianske zgodbe. Zakaj skrivaj, nam pove že sama besedica pred osebnim imenom ženina. Stari cesar se je sčasoma sicer pomiril s situacijo, globoko v sebi pa verjetno nikoli. Seefrieda pa je kljub vsemu akceptiral in spoštoval zavoljo ene temeljne pozitivne lastnosti, ki smo jo zgoraj že omenili. Groff Otto je bil strasten in izvrsten lovec. Celo sam vladar ga je večkrat povabil na lov.

Habsburžani so kmalu ugotovili, da narava slovaškega ozemlja ni primerna le za lov, temveč tudi za izlete, planinarjenje ali zgolj za občudovanje. Predvsem svet Visokih Tater je pritegnil mnoge pripadnike rodbine, ki jim je po žilah tekla kri najvišje kakovosti. 1881 in 1889 je prišel na obisk Tater cesarjev brat Karel Ludvik (oče Franca Ferdinanda). Med ogledom najrazličnejših znamenitosti se je celo odločil povzpeti na vrh Tokareň. Na podvigu ga je spremljala žena Marija Terezija, ki se je ves čas vozila ob možu na posebej za to priložnost skonstruiranem dvokolesnem vozičku! V slovaški naravi so uživali tudi predstavniki znamenite nemško-madžarske rodbine Coburg-Koháry. Čeprav slednji ne sodijo v okvir piščevih z naslovom

definiranih omejitev knjige, jih že zaradi karakterja knjige, ki skuša predstaviti kronane in plemenite glave, zvezane s slovaškim prostorom, ne izpusti. Nenazadnje pa jih s Habsburžani povezuje (kaj drugega kot) poroka Klotilde Coburg-Koháry z nadvojvodo Jožefom Karlom Ludvikom. Klotildin brat Friderik, nam znan predvsem kot človek, ki se je povzpел na bolgarski prestol, si je na smrtni postelji zaželel biti pokopan pod Kraljevo planino na slovaški Červeni Skali. Želja se mu ni izpolnila (ob njegovi smrti se je pisalo leto 1948).

Ob naravnih lepotah se je lahko Slovaška (in se še vedno lahko) pohvalila tudi s številnimi zdravilnimi vrelci. Ti se ob zadostni kapitalski podpori radi spremenijo v udobna in razkošna zdravilišča, kamor si hodijo pomoči potrebni lajšat težave. Mednje sodi tudi cesarica Sisi, ki je 1895 obiskala zdravilišče Bardejov. Novi moderni hotel in okolje je visoki dami zelo ugajalo, nenazadnje tudi ne gre spregledati navedenega podatka, da je bil hotel v celoti elektrificiran. Staromodni Franc Jožef je kaj takega dovolil v Schönbrunnu šele leta 1898. V zdravilišče Piešťany, ki prav tako sodi med elitnejša, pa je zaradi revme redno zahajal bolgarski car Friderik. S tem početjem ni prenehal niti po izbruhu svetovne vojne. Ko je februarja 1917 s celotnim generalštabom ponovno prišel na Slovaško, sta ga tukaj obiskala novi avstrijski cesar Karel I. in nemški cesar Viljem II. Razpravljali so o nadaljnjem poteku vojne in snovali preobrat. Ker do njega ni nikdar prišlo, je srečanje odšlo v pozabo.

Skoraj legendarna avstrijska cesarica Elizabeta, imenovana Sisi, ne bo seveda nikdar zapisana pozabi. Deloma je za to poskrbela tudi grofica Irma Sztárayová iz slovaških Sobranec. Dotična plemkinja je bila namreč poslednja cesaričina dvorna dama, ki jo je spremljala na njenih številnih potovanjih. Tudi na zadnjem, ki se je tragično končalo ob Ženevskem jezeru. O poslednjih dneh s svojo gospo je zapustila spomine⁵, po avtorjevem mnenju užitne le z veliko mero kritičnega pristopa.

Ena najlepših v knjigi predstavljenih zgodb se prične na koncu. Pomladi 1945 prispe zmagoslavna Rdeča armada do dvorca Rusovce nedaleč stran od Bratislave. V tamkajšnji spalnici srečajo sovjetski vojaki prihodnosti ostanke preteklosti, ostarele gospoda in gospo s križem v roki. Gospod je bil madžarski plemič Elemér Lónyay, gospa pa nihče drug kot belgijska princesa Štefanija, žena nesojenega habsburškega prestolonaslednika Rudolfa. Po skrivnostnem Rudolfovem samomoru 1889 se je Štefanija 1900 po velikih težavah s Francem Jo-

⁵ Irma Sztárayová, *Aus den letzten Jahren der Kaiserin Elisabeth, Wien 1909.*

žefom in svojim očetom omožila s plemičem neustreznega rodu in ranga. 1906 sta kupila dvorec Rusovce, ki sta ga moderno in luksuzno uredila ter opremila. V njem se je živelo kot na dvoru, k blišču so svoje prispevali tudi častni gostje. Med temi avtor izdvaja Nobelovo nagrajenko in osebo, 'zahvaljujoč' kateri je Alfred Nobel obiskoval tudi naše kraje⁶, Berto von Suttner »...ki je celo priznavala Rusovcam ambicije postati mali Weimar.«

Podobne težave kakor Štefanija s svojim drugim zakonom je imel tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand. Zaljubil se je namreč v Sofijo Chotkovo, dvorno damo 'bratislavske' nadvojvodinje Izabele. Le visokemu veku cesarja in slabi izbiri potencialnih novih prestolonaslednikov je moč pripisati dejstvo, da je Franc Jožef na koncu le privolil v poroko. Franc Ferdinand se je Slovacom ohranil v spominu bolj kot po svoji morganatični poroki po vodenju t. i. belvederske politike, naperjene v prvi vrsti proti Madžarom. Vanjo se je dejavno vključil eden najsposobnejših slovaških politikov prve polovice 20. stoletja dr. Milan Hodža. Bil je prestolonaslednikov zaupnik in človek, ki je do konca stavil na 'habsburško klavzulo'⁷. Vendar, kot je sam pristavil: »Moramo torej računati z Dunajem in Avstrijo, ampak le do tedaj, dokler nam je v pomoč. V nasprotnem primeru velja Palackega formula: bili smo pred Austro-Ogrsko, bomo tudi po njej.«

Sarajevski strelj pokončajo Hodžine in slovaške upe. Na grob Franca Ferdinanda položi slovaška delegacija venec z besedilom: 'Velikemu upu, pričakovani silni zaščiti: globoko razžaloščenim Slovaki.' V štiriletnem vojnem vrtincu se dinastiji vdani Slovaki bojujejo kot v vseh vojnah za cesarja doslej - vdano in predano. In prav na tradicionalno slovaško lojalnost se je izgovarjal cesar Karel, ko je 12. oktobra 1918 v Badnu sprejel češke poslance in

nasprotoval vključitvi Slovaške v načrtovano državo Češkoslovaško. Svoj odnos do cesarja so Slovaki še zadnjič pokazali avgusta 1918, ob obisku cesarske družine. Ljudje so jo sprejeli enako kot vselej, z ovacijami in slavnostmi najvišjega razreda. Zadnja cesarica je kasneje dejala, da je to eden najlepših spominov na bivšo monarhijo, kar jih hrani. A ko monarhija dokončno pade, padejo tudi Habsburžani kot njen temelj. Ljudje hitro sprejmejo novo državnost, večstoletni lojalnosti cesarju navkljub.

Novonastala republika je pomenila korenit prelom s staro monarhijo. Nastale so nove institucije - npr. predsednik države, ki so morale zapolniti vakuum, nastal po starih. Ljudje so potrebovali poleg politične osebnosti tudi osebni kult glave države, kar jim je Masaryk rad dal. Konec koncev se je, kakor nekoč cesarjev, tudi njegov rojstni dan slavil kot eden največjih državnih praznikov (ob 28. oktobru, dnevu razglasitve republike Češkoslovaške).

Nad vse zanimivemu in ilustrativnemu delu je na koncu mogoče očitati samo eno hibo. Besedilo, sicer pisano na podlagi bogatega in raznovrstnega arhivskega gradiva, časopisnih virov in literature, ne vsebuje opomb in citatov virov. Vzroke lahko verjetno iščemo pri založniku, ki je želel knjigo, prijazno povprečnemu bralcu. In tudi sam pisec v uvodu poudari popularno-znanstveni značaj dela. Za prvo informacijo pa lahko bralec ob koncu le najde seznam arhivov (slovaških, avstrijskih in madžarskih), muzejev in knjižnic, od koder je avtor črpal podatke ter seznam temeljne uporabljene literature. Med bistvena pomagala gotovo sodita tudi dodan imenski register s posebej označenimi člani habsburškega rodu in rodovnika zadnjih Habsburžanov ter rodbine Saških in Coburgovcev. Identificiranje posameznikov znotraj same družine je ob branju tako bistveno lažje. Pozornost si zasluži tudi slikovna priloga, sestavljena iz fotografij, slik in razglednic glavnih akterjev knjige, tako oseb kot krajev. Čisto ob koncu se tudi ni moč izogniti primerjavi slovaške politike in njenega odnosa do monarhije v njenih zadnjih vzdihljajih s slovensko. Vsiljuje se precej podobnost, pa tudi razlik. Če že ne najdemo drugega, nas družijo vsaj to, da smo oboji do konca stavili na habsburško karto⁸.

Jure Gašparič

⁶ O tem glej: Janez Cvirn, Alfred Nobel in njegova velika požrtvornost, *Zgodovina za vse*, št. 2, 2000, s. 11-12.

⁷ Milan Hodža (1878-1944) je bil eden vodilnih politikov prve češkoslovaške republike. Že pred vojno je bil poslanec v ogrskem parlamentu, kjer je zagovarjal sodelovanje nemadžarskih narodov na Ogrskem. V prvi republiki je zastopal načela t. i. agrarizma ter bil večkrat minister, od 1935 do 1938 tudi predsednik vlade. Po Münchenskem sporazumu iz 1938 je emigriral v ZDA, kjer je tudi umrl. Augustin Mafovič a kol., *Reprezentativný biografický lexikón Slovenska, Matica slovenská*, Martin 1999, s. 114. Svoje ideje in koncepte o prihodnji podobi tega dela Evrope je zapustil v delu *Federation in Central Europe, Reflections and Reminiscences*, London 1942. Slovaški prevod: *Federácia v strednej Európe*, Kalligram, Bratislava 1997. O prestolonaslednikovih idejah o preureditvi monarhije glej predvsem s. 104. Prim.: Tone Kregar, Milan Hodža in Srednja Evropa, *Zgodovina za vse*, št. 1, 1999, s. 76-91.

⁸ Slovenci vse do t. i. badenske avdience 25. maja 1918, ko je cesar obljubil nemškutarjem in Nemcem iz slovenskih dežel nedeljivost slovenskega ozemlja. Obljuba je v slovenskem taboru povzročila dokončno slovo od 'habsburške' klavzule. Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Modrijan, Ljubljana 1998*, s. 14-15.

PETI DRAGONSKI POLK

Sergej Vrišer, »Finfarji«: Štajersko-koroško-kranjski dragonski polk št. 5, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000 (Razprave Filozofske fakultete), 76 strani.

Slovensko vojaško zgodovinopisje se ne more pohvaliti s posebno bogato bero raziskav ter objav in zato smo lahko vsakega prispevka še kako veseli. Tako tudi knjižice prof. dr. Sergeja Vrišerja, ki je vojaškim zgodovinarjem znan predvsem kot odličen poznavalec uniform. Tokrat je posegel na drugo področje in se lotil zgodovine 5. dragonskega polka, enote, ki je precej vojakov rekrutirala tudi v slovenskih deželah. Polkovne zgodovine so v Avstriji doživele svoj razcvet v zadnji tretjini 19. stoletja, ko so se avstrijski vojaki po porazih v vojnah z Italijo, Prusijo in Francijo zatekali v bolj slavno preteklost in v njej iskali zmag, ki jim jih sedanost ni naklonila. Vojaško zgodovinopisje je služilo tudi utrjevanju tradicije enotne armade, ki je bila resno postavljena pod vprašaj po uvedbi dualizma leta 1867. Vrsta polkovnih zgodovin pa je nastala tudi po prvi vojni. Te so opisovale predvsem čas zadnje vojne habsburških vojska med letoma 1914 in 1918.

Dve takšni deli, eno rokopisno zgodovino bojevanja 5. dragonskega regimenta v prvi svetovni vojni ter korespondenco družine Gariboldi, ohranjeno v Pokrajinskem arhivu Maribor, je za osnovo svoje monografije uporabil tudi Sergej Vrišer. Toda žal je to že skoraj vse. Seznam literature, ki jo uporablja in navaja avtor, je mnogo prekratek in ne vsebuje nekaterih temeljnih del, prav tako je močno čutiti pomanjkanje temeljite obdelave virov. Predvsem seveda tistih, ki jih hrani dunajski vojni arhiv. Avtor sicer priznava, da bi z uporabo le-teh 5. dragonski polk »vojaško trdneje uokvirili«, toda to naj ne bi bil njegov namen (str. 9). Sam je želel, če ga prav razumemo, le osvetliti gradivo »s slovenskega zornega kota« ter predstaviti »zraslost tega polka s slovenskim vsakdanjim življenjem« (str. 8). Čemu bi bilo to potrebno je sicer posebno vprašanje, a zaenkrat ga pustimo ob strani in pogledimo, v kolikšni meri je avtorju uspelo doseči zastavljeni cilj. Podpisani namreč mislim, da avtor študije v uvodu napovedanega v veliki meri ni mogel napraviti prav zaradi takšnega redukcionističnega pristopa. Menim namreč, da bi šele temeljita obdelava arhivskega gradiva omogočila pisanje zgodovine polka, pa čeprav samo s slovenskega zornega kota. Pogledimo zakaj?

Podatki, ki jih prinašajo tradicionalne polkovne zgodovine, so vsebinsko zelo skopi. Običajno gre za nekakšne kronike, ki poročajo o zamenjavah poveljnikov, prestavitvah enote, manevrih in bitkah, ki se jih je udeležila, civilistih, ki so jih vojaki rešili iz deročih rek ali gorečih hiš in podobno. Vrišer, ki se je naslonil na takšne vire, žal v glavnem ni nič bolj zanimiv ali poglobljen. Vrstijo se naštevavanja dogodkov, manjka pa pogleda pod dogodkovno površino, kar bi seveda omogočilo le delo z drugačnimi viri, z viri, ki so nastajali ob delovanju enote, in jih seveda v glavnem hrani že omenjeni dunajski arhiv. Poleg tega (razen izjemoma) pogrešam tudi uporabo časopisja, ki je vendarle dosti pisalo o vojski in posebno o *domaćih* polkih. Zaradi takšnega Vrišerjevega pristopa je tudi osvetlitev slovenskega deleža ostala pri naštevanju slovenskih vojakov, ki so se podali v patroljo, zajeli kakšnega Rusa ali padli v boju...

Avtor po moje tudi ne osvetli dovolj razvoja konjenice, bojevanja in vojske (ter še česa) v širokem časovnem loku, ki ga obravnava njegova knjiga. Dvomim, da bodo vsem bralcem takoj jasni razločki med kirasirji, dragonci in huzarji, da so vsi bralci seznanjeni s temeljnimi spremembami v konjeniški oborožitvi, opreми in bojevanju od začetka 18. do začetka 20. stoletja ... Še kako smiselno bi bilo, če bi Vrišer vse to vsaj skiciral in tako zgodovino *finfarjev* umestil v kontekst ter jo napravil tudi bolj zanimivo in uporabno. O tem so napisane številne študije, skromen izbor navaja tudi Vrišer, in na njihovi podlagi bi mogel (in moral) zapisati vsaj odstavek ali dva. Zanimivo je, da niti na njemu najbolj domačem področju – pri uniformiranju – pisec ni izrazil izčrpen. Knjiga je zaradi vsega navedenega nekakšna mešanica kronike in zbirke anekdotičnih dogodkov, ki zaradi neumornega naštevanja vsakoletnih vojaških vaj ni niti posebno kratkočasnna.

Če torej povzamemo zapisano: žal je knjiga Sergeja Vrišerja zgolj zbirka (v glavnem že objavljenih) podatkov in ne prinaša dosti novega, saj ji manjka izčrpnjša obdelava razpoložljivih in dostopnih virov ter poglobljena analiza. Takšna knjiga pa ne more zadovoljiti niti ljubiteljskega, še manj pa poklicnega zgodovinarja. Zaradi tega se mi zdi, da pričakovanje recenzentov, češ da brez te knjige »resen oris Slovencev kot vojakov ne bo več mogoč« (na zavihku), morda drži le za res bogato slikovno gradivo, ki je objavljeno v knjigi.

Rok Stergar

RESNOBA JE ŠČIT BEDAKOV

Charles-Louis de Montesquieu, Perzijska pisma, Mariborska literarna družba, Maribor 2000, 285 strani.

»Človek pa ni nič manj družabno kot razumsko bitje: vendar ne more vedno uživati prijetne in zabavne družbe. Popuščaj svoji strasti do znanosti..., vendar naj bo ta znanost človeška in takšna, da bo imela neposredno zvezo z delovanjem in družbo... Bodi filozof, toda ostani v svoji filozofiji človek.«¹

Charles-Louis de Secondat baron de la Brède et de Montesquieu je zagotovo bil filozofirajoci človek v smislu pravkar citiranega Humovega vodila. Današnji svet ga pozna predvsem kot avtorja obsežnega traktata O duhu zakonov, ki je izšel leta 1748 v Ženevi. V tem delu je ob analizi angleške nikoli zapisane ustave razvil moderno teorijo o delitvi oblasti. Njegova misel je sčasoma dobila status samoumevnosti; postala je temelj novodobne politične teorije. Kmalu je prodrila tudi v družbeno prakso: razprava o duhu zakonov je Montesquieuja povzdignila v enega od najpomembnejših idejnih utemeljiteljev ustave Združenih držav Amerike. Njegova Perzijska pisma, ki so bila natisnjena na Nizozemskem leta 1721, pa odkrivajo poleg politične vsebine še igrivega duha, ki ne samo razmišlja o svetu, v katerem živi, ampak ga zna tudi (pre)obleči v živopisan plašč sočnega humorja in jedke satire.

»Kakšno nasprotje! Kakšen nenaden prehod! Hierarhija, disciplina, red, ki jih zagotavlja avtoriteta, dogme, ki čvrsto uravnavajo življenje: vse to so ljubili ljudje sedemnajstega stoletja. Prisiljene vezi, avtoriteta, dogme: vse to so sovražili ljudje osemnajstega stoletja, njihovi neposredni nasledniki.«² Stoletje razsvetljenec je prav tako kot predhodno dobo uveljavljajočega se empirizma zaznamovala svojevrstna *»kriza zavesti«*, ki ni prinesla zgolj novih idej, razgrnjenih na temelju vere v razum, ampak je pomenila tudi pomemben psihološki korak od stalnosti h gibanju, od *»antičnega«* k modernemu, od juga k severu, od dogmatičnosti k heterodoksni – in še naprej h konceptiji naravnosti...

Montesquieu se je rodil leta 1689. Absolutna monarhija Ludvika XIV. je bila v zenitu svoje moči, Leibniza pa so – vsaj za javnost – prevzemale sanje

o velikem pomirjenem krščanskem kraljestvu ter o povezovanju evropske in kitajske civilizacije.³ Nazadnje je prevladala netolerantna evropocentrična miselnost. Gotovo je bil to tudi čas zanimanja za vse drugačno in oddaljeno – a hkrati na neki paradoksalni način še preveč domače. Orient je postal oznaka za države, dežele in pokrajine, ki so v domišljiji bralcev in piscev dobile poteze vsega, kar Evropa ni bila in ni hotela biti. V Franciji je vladavino Sončnega kralja v začetku 18. stoletja zamenjalo regentstvo Filipa Orleanskega; navidezno mogočna država se je v smrtnih krčih stresala pod težo obupne finančne krize. Socialni nemir se je nevarno širil ter vnašal v duhovno ozračje rojevajočega se rokokoja nelaгодnost in negotovost. Medtem pa so na delovni mizi *»žlahtnega meščana«* iz Bordeauxa nastajala Perzijska pisma... Literarna oblika, ki si jo je izbral Montesquieu, je bila tedaj zelo priljubljena: 18. stoletje je čas pisemskega romana (spomnimo se samo na Goethejevo Trpljenje mladega Wertherja ali Laclosova Nevarna razmerja). Pravo odkritje je pomenila izdaja pisem gospe de Sévigné članom svoje družine in prijateljem, ki so se kmalu izkazala za eno najiminenitnejših pričevanj o *»stoletju«* Ludvika XIV.⁴ Za veličastnim videzom se vedno skriva kaj nemonumentalnega. Vsakdanjost je mnogo manj majestetična kot t. i. velika zgodovina. Sončni kralj je pač razpolagal z dobro naoljenim propagandnim strojem...⁵

Montesquieu se je s svojo fingirano orientalsko korespondenco v trenutku uvrstil na francoski intelektualni Olimp. Epistolarna forma mu je omogočila kar najbolj svobodno in prostodušno izražanje mnenj in sodb. Hkrati pa je našel prostor za *»eksotično«* zgodbo dveh Perzijcev, ki močno presega pripovedke iz Tisoč in ene noči. Zvedava Orientalca si izmenjujeta pisma, ki kritično reflektirajo stanje družbe na Zahodu ter podajajo analizo njenih navad in razvad. V ozadju se zarisuje tudi *»vzhodnjaška drama«* (v haremu).

Kam nas torej popeljejo Perzijska pisma? Na Vzhod, kjer naša popotnika začenjata svojo avanturo (pravita: *»Rojena sva bila v cvetočem kraljestvu, a ne domišljava si, da so njegove meje meje modrosti«*).

³ Leibnizeva *»javna filozofija«* (t. i. filozofija za princeze) se je opazno razlikovala od njegovih najglobljih misli; filozof si je navezadnje dal opraviti tudi s prepričevanjem Francozov, naj raje poskušajo osvojiti Egipt kakor Nemčijo (vendar so mu agrestivni *»Galci«* dali vedeti, da so križarske vojne že od časov Ludvika Svetega neaktualne). V praksi je torej bil nemški modrijan kar dober *»evropocentrist«*. Prim. B. Russell, *History of Western Philosophy*, London 2000, str. 563.

⁴ Prim. Madame de Sévigné, *Pisma*, Ljubljana 1973.

⁵ Prim. Peter Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven 1992.

¹ D. Hume, *Raziskovanje človeškega razuma*, Ljubljana 1974, str. 24.

² Paul Hazard, *Kriza evropske zavesti (1680–1715)*, Ljubljana 1959, str. 5.

in da bi nama moralo sijati samo vzhodno sonce.») ali na Zahod? Dejansko bi lahko večino ugotovitev, ki se najdejo na straneh Montesquieujeve knjige, zapisal tudi kak Britanec lockovske duhovne provenienice (le oblika izrekanja ugotovitev bi bila pri njem bolj stroga in suhoparna, se pravi puritanska). Eden od »intelektualnih (avan)turistov« iz Perzije denimo zapiše tole globokoumno in hudomušno sodbo o novoveških »Galcih«, ki bi ji gotovo pritrdil vsak Otočan: »*Francozi, o katerih imajo sosede povedati veliko slabega, zaprejo nekaj norcev v norišnico, da bi tujci mislili, da preostali zunaj niso nori...*» Kraljestvo slepil naravnega človeka – tj. takega, ki kaj misli – nikakor ne more pretentati. Naša radovedna junaka se znajdetaj v Parizu, kjer pa je preko globine njunih misli tudi Montesquieu. Njegova duhovna senca je povsod.

Montesquieu se dotika vsega, kar v francoski družbi diha in se premika. Pri miru ne pusti niti tistega, kar je le še navidezno živo. Prav tako pa se vse dotakne njega. Brati Perzijska pisma zato pomeni začititi tesnobo 18. stoletja in se z mislimi sprehoditi po svetu, ki so ga še vedno močno zaposlovala verska vprašanja. Človeška absurdnost – ki ji lahko rečemo tudi dogmatična doslednost – je tu in tam prignana do skrajnih meja. Tako je bilo mogoče zapisati tudi daljnosežno hipotezo: »...*če bi trikotniki imeli boga, bi imel tri stranice.*» Montesquieu ne prizanaša nikomur in ničemu; neusmiljeno udriha po vsem, kar je mogoče označiti za gnilo, razpadajoče, zgolj formalno, zavrto, fanatično in versko blazno. Ukvarja se z božjo naravo, človeško majhnostjo in svobodno voljo. Roga se nevednosti škofov in obtožuje verske vojne, ki jih ni »povzročila številčnost ver, temveč duh nestrpnosti, ki je gnil domnevno prevladajočo med njimi.« Katoliška cerkev, ki se je v veliki meri identificirala z rigidnim »starim režimom«, je bila nespregledljiva in hvaležna tarča...

Gnevu filozofa se v 18. stoletju ne moreta izmakniti niti papež, ki se zdi naravnemu človeku (Perziju – hm, kako je mogoče biti Perzijec?!) kot nekakšen vrhovni čarovnik, niti kraljevsko visočanstvo. Montesquieu se prav tako zapiči v prodajo častnih nazivov ter v vlogo oziroma pomen monarhove moči, ministrov in parlamenta. Ošvrkne celo vladarjevo dušo, ki naj bi bila »*kahup, po katerem so vlili vse ostale*«... In nečmrnost podložnikov je plemenita ruda, iz katere se pridobi izvrstna lakajska litina!

Montesquieu posveča svoje misli tudi pravnemu redu in zbode nosilce ustaljenih predstav o njem s trditvijo, da je »*pravo, kakršno obstaja danes, znanost, ki uči vladarje, koliko sile lahko storijo pravici, ne da bi škodili svojim interesom.*« Nasprotje med zamisljivo naravnostjo in idejami, ki se rojevajo

v družbenih institucijah, postaja neznosno. Medtem ko avtor Perzijskih pisem razmišlja o samomoru, razkrije svoje ostro nasprotovanje vsem sholastičnim usedlinam determinizma in usojenosti v civilnem pravu.

Zaskrbljenost, s katero zre Montesquieu na poljane bojne slave, se izrazi v temle stavku: »... *zmeraj trepetam, da ne bi navsezadnje odkrili kakšne naprave, ki bi omogočila po veliko krajši poti pobijati ljudi, uničiti cela ljudstva in narode.*« Avtorja Perzijskih pisem zanimata dobrobit in blagostanje, ki naj bi ju prinesel tehnični napredek, hkrati pa ga kot magnet privlačijo znanstvene iznajdbe – zato tudi kritično pretehtava možnosti takšne ali drugačne zlorabe le-teh. Z nagubanim čelom razmišlja o upadanju števila prebivalstva, po drugi strani pa se potopi v množico in opazuje norosti mode, navade žena in njihovih mož ter vse vrste posebnosti, ki jih je v Franciji regentske dobe kar mrgolelo. S pomočjo mitične zgodbe o Eolovem sinu prodre do samega Johna Lawa, arhitekta dokončnega brodoloma francoskega finančnega sistema, medtem ko je idilična saga o Trogloditih imenitna alegorija. Z malo miselne senzibilnosti lahko zasluţimo Montesquieujevo inačico Utopije. Njegov »veliki načrt« temelji na težnji po enotnosti naroda ter skriva v sebi vizijo sijajne prihodnosti, ki bi bila v znamenju človečnosti in razumevanja. Perzijska pisma zagotovo niso samo bleščeč družbenokritični spis; v njih je tudi nemajhen »terapevtski naboj«. Francozi 18. stoletja so ga večinoma spregledali. Sébastien-Roch Nicolas Chamfort se gotovo ni motil, ko je zapisal: »*V Franciji žive požigalci na varnem, tisti pa, ki bijejo plat zvona, trpijo preganjanje.*«⁶

Perzijska pisma so na eni strani mikavno branje o evropskem duhovnem podnebjju v »stoletju filozofov«, na drugi pa miselno pobudna knjiga za vse čase. So zgodovina, vendar jo hkrati tudi presega. Pričevanje o dobi regentskega režima v Franciji in o človeški naravi je nadvse duhovito. Montesquieu vsekakor ustvarja filozofijo – treba je reči, da je hkrati problemski in sistemski filozof (v smislu tipologije Nicolaia Hartmanna, ki je bila predstavljena v študiji *Der philosophische Gedanke und seine Geschichte* leta 1936) –, toda v nič manjši meri tudi literaturo. Vseh resnic pač ni bilo mogoče izreči v nezastrti obliki. Perzijska pisma gotovo niso bila po naključju natisnjena na Nizozemskem, ki je slovela kot otok svobode na evropskem kontinentu (tudi vojvoda La Rochefoucauld je svoje znamenite Maksime objavil v Haagu in celo John Locke je priobčeval svoje misli v deželi tulipanov⁷

⁶ *Francoski moralisti, Ljubljana 1977, str. 146.*

⁷ *B. Russell, n. d., 584.*

– pa je bila Britanija, zlasti po »slavni« revoluciji leta 1688, veliko bolj svobodna kakor Francija ob zori 18. stoletja!).

Zdi se, da je Montesquieu briljantno obvladal vse registre pisanja. Treba je reči, da jih slovenski prevod, ki je delo Cirile Toplak, ohranja v zavidljivi meri.

Petra Testen

GUSTAV MAHLER, KAPELNIK V LJUBLJANI

Primož Kuret, Mahler in Laibach. Ljubljana 1881–1882, Wiener Schriften zur Stillkunde und Aufführungspraxis, Sonderband 3, Böhlau Verlag, Dunaj-Köln-Weimar 2001, 110 strani.

Gustav Mahler (1860–1911) je bil ob cesarju Francu Jožefu brez dvoma najopaznejša osebnost secesijskega Dunaja. Tiranski direktor Dvorne opere in starosvetni monarh antikvarnega videza sta še zmerom silhueti, brez katerih si ni mogoče predstavljati zgodovine zweigovskega »včerašnjega sveta«. Knjige, ki tematizirajo njuno življenje, se množijo kot gobe po dežju. *Mahleriana* se je v zadnjih tridesetih letih obogatila z zajetnimi novimi izdajami pisem, za katere so poskrbeli Herta Blaukopf,¹ Henry-Louis de La Grange, Günther Weiß² in še nekateri drugi raziskovalci. Impresivne muzikološke analize Mahlerjevega opusa so prispevali Donald Mitchell,³ Constantin Floros⁴ in Hermann Danuser.⁵ Vladimir Karbusicky je podal prodoren pogled v skladateljevo duhovno in stvarno »zaledje«. Monstruozno – tako po obsegu kot po natančnosti! – »mikrobiografijo« Gustava Mahlerja je v letih 1979–1984 na 3782 straneh »izcizeliral« H.-L. de La Grange,⁷ medtem ko je »okolju prijaznejšo« knjigo o njem napisal Jonat-

han Carr.⁸ Posebno pozornost priteguje tudi skladateljeva živahna soproga Alma, muza štirih umetnosti in številnih umetnikov (med drugimi so se okoli nje sukali skladatelj Alexander Zemlinsky, slikarja Gustav Klimt in Oskar Kokoscka, arhitekt Walter Gropius in pisatelj Franz Werfel); imenitno biografijo o njej je objavila Françoise Giroud (Alma Mahler ali umetnost zapeljevanja).⁹ Med zgodovinarji se s fenomenom Mahler največ ukvarja Carl E. Schorske,¹⁰ ki z zgledno vztrajnostjo preučuje nemškoliberalno kulturno sceno 19. stoletja (njegov pogled na zgodovino habsburške monarhije ne skriva simpatij do te duhovne usmeritve).

Dandanes se Mahler kaže kot osrednja skladateljska osebnost 20. stoletja, čeprav je v njem (pre)živel samo dobro desetletje. Svoje sodobnike in prihodnje rojene je dobesečno začaral s svojo umetnostjo in osebnostjo. Zavzema podobno mesto kot Ludwig van Beethoven v zavesti glasbenikov 19. stoletja. Dejstvo, da je skladatelj v sezoni 1881–1882 živel in delal v Ljubljani, zavezuje tudi našo muzikologijo in kulturno zgodovino. Knjiga Primoža Kureta, ki je pred kratkim izšla na Dunaju, predstavlja več kot dostojno izpolnitev hvaležne »raziskovalne naloge«.

Kuret se je dela lotil s potrebno širino in temeljitostjo: Mahlerjevo delovanje v Ljubljani je postavil v zgodovinski kontekst ter kolikor mogoče podrobno predstavil skladateljeve zveze z »lokalnimi faktorji«. Kranjska metropola je bila za ambicioznega umetnika, ki se je šolal na dunajskem konservatoriju, seveda provinca, toda določeno kulturno raven je le premogla. Častitljiva Filharmonična družba in Deženo gledališče sta poskrbela za razgibano glasbeno življenje v mestu (to je bilo tako vznemirljivo, da so si ljubljanski premožneži in zagledanci v cvetove tehničnega napredka kmalu omislili telefonske prenose iz koncertnih dvoran!). V obeh ustanovah so si glavno besedo priborili pripadniki nemškega kulturnega kroga (ki pa niso bili zmerom »tevtonskega« rodu). Na začetku osemdesetih let so ti sicer še imeli politično prevlado v ljubljanskem javnem življenju, toda po prihodu konservativne Taaffejeve vlade za državno krmilo (1879) je bilo jasno, da se bodo razmere vsak čas korenito spremenile. Mahler, ki se je zmerom čutil za pripadnika manjšine (v rodni deželi je bil Jud med Čehi, na Dunaju je veljal za priseljenca iz »Bohemije«, med Nemci pa je bil »zaznamovan« kot Avstrijec), se je tudi na »sončni strani Alp« znašel v precej negotovem položaju.

¹ *Gustav Mahler Briefe, Dunaj-Hamburg 1982; Gustav Mahler Unbekante Briefe, Dunaj-Hamburg 1983; Gustav Mahler/Richard Strauss Briefwechsel 1888–1911, München-Zürich 1988.*

² *Ein Glück ohne Ruh'. Die Briefe Gustav Mahlers an Alma. Erste Gesamtausgabe. Herausgegeben und erläutert von Henry-Louis de La Grange und Günther Weiß, Berlin 1995.*

³ *D. Mitchell, Gustav Mahler. The Wunderhorn Years. Chronicles and Commentaries, London 1975.*

⁴ *C. Floros, Gustav Mahler I–III, Wiesbaden 1977–1985.*

⁵ *H. Danuser, Gustav Mahler und seine Zeit, Laaber 1991.*

⁶ *V. Karbusicky, Gustav Mahler und seine Umwelt, Darmstadt 1978.*

⁷ *H.-L. de La Grange, Gustav Mahler I–III, Pariz 1979–1984.*

⁸ *J. Carr, The Real Mahler, London 1997.*

⁹ *F. Giroud, Alma Mahler ili umetnost zavodenja, Sarajevo 1988 (izvirnik je izšel isto leto v Parizu!).*

¹⁰ *Prim. študijo Gustav Mahler: Formation and Transformation, v: C. E. Schorske, Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism, Princeton 1999, 172–190.*

Ljudje, ki so ga obdajali, so se počutili vse bolj ogrožene... Vrh vsega se je skladatelj okoli leta 1880 precej resno spogledoval z vegetarijanstvom (žal je preveč resno jemal prismojene psevdofilozofske spise Richarda Wagnerja!), pa tudi prevelik ljubitelj žlahtne kapljice ni bil: med rdečeličnimi Kranjci, ki niso skrivali svoje naklonjenosti do »kapljevinskih radosti«, je bil s svojim antiepikurejskim rigorizmom videti kakor bela vrana med črnimi! Ljubljanski znanci so ga po predstavah v Deželnem gledališču (ki je stalo na mestu sedanje stavbe Slovenske filharmonije) uspeli pripraviti le do tega, da je v gostilni Pri roži popil kozarec ali dva plzenskega piva.¹¹

Mahler najbrž nikoli ne bi prišel (zašel?) v naše kraje, če ne bi v času svojega študija na Dunaju spoznal muzikalnega Ljubljanačana Antona Krisperja, ki si je v velikem svetu pridobil ime predvsem kot glasbeni teoretik (leta 1882 je v Gradcu izšla njegova disertacija z naslovom *Die Kunstmusik in ihrem Principe, ihrer Entwicklung und ihrer Consequenz*; študijo je pohvalil tudi sam Hugo Riemann). Njuna ohranjena korespondenca (7 Mahlerjevih pisem iz let 1879–1880) dokazuje, da sta si bila zelo blizu; prijateljstvo, ki ju je vezalo, je bilo nenavadno intenzivno in pobudno. Žal je bila Krisperjeva poznejša usoda mračna: 29. junija 1914 je v starosti 55 let umrl v Feldhofu pri Gradcu. Že sam kraj, kjer je nesrečni glasbeni učenjak sklenil svojo zemeljsko pot, pričuje o bridkem koncu (v Feldhofu je namreč bila umobolnica, kjer je umrlo tudi več drugih znamenitih Slovencev)...

Drugi Mahlerjev znanec s slovenskih tal, ki ga prav tako srečujemo na straneh Kuretove knjige, je njegov »brat po umetnosti« *Hugo Wolf. Znameniti slovenjegraški skladatelj, ki do svojega rojstnega kraja ni čutil nobene posebne simpatije, je vsekakor bil izjemno težak karakter. To prihaja do izraza tudi v njegovih stikih z Mahlerjem (ki prav tako ni slovel kot peresno lahka duša!). Wolf je – tik preden so ga strpali v norišnico – celo sanjal o tem, da bo postal direktor Dvorne opere... Kapelniku Mahlerju, ki ni hotel uprizoriti njegovega Corregidorja, je nameraval pokazati vrata in ga odpustiti na najslamotnejši način!*

Seveda prav tako ne gre spregledovati Mahlerjevih stikov z dvema našima odličnima glasbenima »reproduktivcema« *– s tenoristom Francem Pogačnikom Navalom in violinistom Karlom Jerajem. S prvim se je kot direktor dunajske Dvorne opere kmalu sprl, drugi pa ga je preprosto občudoval in oboževal. Leta 1944 je o tem pisal v ljubljanskem časniku Jutro.*

Mahler v Ljubljani najbrž ni komponiral. Za to preprosto ni imel časa. V glavnem mestu vojvodine Kranjske je od konca septembra 1881 do začetka aprila naslednjega leta sodeloval kar pri 86 opernih (oziroma operetnih) predstavah in koncertih. Ljubljanačani so imeli redko priložnost, da ga niso videli samo kot dirigenta, temveč so ga poslušali tudi kot pianista (v tej vlogi glasbenim strokovnjakom ni kdovekako imponiral). Kritike njegovih nastopov so bile zmerom pohvalne. Čeprav orkester Deželnega gledališča ni bil velik, angažirani solisti pa marsikdaj niso bili kos svojim nalogam, Mahler na Ljubljano ni imel slabih spominov. Njegov naslednji angažma je bil veliko bolj problematičen in skladatelj bi se na Kranjsko kar rad vrnil, žal pa je bilo njegovo nekdanje službeno mesto že zasedeno.

Kuret je leta 1997 v slovenščini objavil knjigo *Mahler in Ljubljana*, ki je predstavljala osnovo za sedanjo nekoliko razširjeno in dopolnjeno nemško izdajo (izvrsten prevod je delo Elisabeth Seitz). Bralcem se npr. lahko seznani z vsemi 7 ohranjenimi pismi Gustava Mahlerja Antonu Krisperju, navedene so partiture, s katerimi se je bodoči veliki operni šef »spopadal« *že na Kranjskem, hkrati pa je dokumentirana tudi skladateljeva prisotnost na ljubljanskih koncertnih programih pred 1. svetovno vojno in neposredno po njej.*

Standardi v znanstvenem preučevanju življenja in dela Gustava Mahlerja so izjemno visoki. Že samo dejstvo, da je Kuretova knjiga zagledala luč sveta pri uglednem tujem založniku (renomirano zbirko *Wiener Schriften zur Stilkunde und Aufführungspraxis* ureja tudi pri nas dobro znani avstrijski muzikolog Hartmut Krones), pomeni lepo priznanje za našega avtorja. Še toliko večje zadovoljstvo pa nas obide ob prebiranju: tako mi kot mednarodna javnost smo dobili zanesljiv kulturnozgodovinski vodnik skozi Mahlerjevo »ljubljansko avanturo« *(oziroma »epizodo«).*

Igor Grdina

ŽAREK SVETLOBE VEČ NA TEMNI PLATI MESECA

Mikola Milko, Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943-1952, Zgodovinski arhiv Celje, Celje 1999, 304 strani.

Zadnja leta dokazujejo, da obstajajo v našem zgodovinskem spominu o obdobju, ki je zgolj pol stoletja oddaljen od nas, sila velike luknje. To dejstvo preseneča toliko bolj, ko gre za temeljna vpra-

¹¹ H. in K. Blaukopf, *Gustav Mahler. Leben und Werk in Zeugnissen der Zeit*, Stuttgart 1994, str. 39.

šanja povojne slovenske zgodovine. Precej novih odgovorov prinaša knjiga Milka Mikole, odgovor na vprašanje, zakaj je tako, pa dajejo delno slutiti že platnice v črno odete knjige, na katerih bralec simbolno ob kapljah krvi skozi zaporniške rešetke zre na tovarno. Dejansko z vsakim novim poglavjem Zaplembe premoženja razkrivajo razloge za neraziskanost te problematike (ki tičijo predvsem v slabi vesti nekega sistema), in na drugi strani dokazujejo, da se nobenega problema ne da v nedogled pometati pod preprogo. Kar zadeva današnjo perspektivo, pa se izkaže, da poznavanje povojnih zaplemb tudi v mnogočem pojasnjuje glavne politične, pravne in gospodarske poteze novih oblasti po koncu vojne. Historiografsko je zaradi delno že nakazanih razlogov problematika precej slabo obdelana, stvari pa so se začele spreminjati na bolje po demokratičnih spremembah pred desetletjem. Milko Mikola velja za enega najboljših poznavalcev problematike povojnega obdobja, načrtno pa se mu posveča že večji del svoje znanstvene poti.

V letih po osamosvojitvi Slovenije se je ob revizijah številnih zaplembnih primerov potrdilo, da so bila v velikem delu povojnih sodnih procesov po-teptana tako osnovna pravna kot tudi čisto človeška načela. V imenu vzpostavljanja »pravičnejše« družbene ureditve je bila mnogim državljanom storjena krivica, glavni in mnogokrat edini motiv pa je bil namen prisvojitve tuje imovine. Nova oblast pri tem ni izbirala sredstev in je bila včasih pripravljena iti tudi dobesedno preko trupel. Da bo vest mirnejša, si je ustrezno priredila zakonodajo in v Jugoslaviji sploh prvič uvedla institut zaplembe v smislu, ki je bil nekaj posebnega tudi v mednarodnem oziru. Veliko manevrskega prostora si je zagotovila predvsem v pojmovanju »sodelovanja z okupacijskimi silami« in njihovi retroaktivni uporabi, v njihov okvir pa je pogosto zapadlo tudi premoženje nekaterih zavezniških in nevtralnih držav.

Najštevilnejše med vsemi so bile razlastitve t. i. »nemškega« premoženja. Pravna podlago so dobile z odlokom AVNOJ-a v letu 1944; ta odlok je kot »nemško« določil vse premoženje nemškega rajha in njegovih državljanov in vse premoženje oseb nemške narodnosti, ki se je nahajalo na območju Jugoslavije. Pod določila omenjenega odloka so zapadle tudi osebe, ki so med vojno optirale za nemški rajh, jugoslovanske oblasti pa so se pri tovrstnih »notranjih reparacijah« sklicevale na zavezniške sklepe o povračilu škode, ki so jo med vojno povzročile okupacijske sile.

Poleg narodnega pa so imele zaplembe v Jugoslaviji pomemben razredni predznak, saj so v kratkem času praktično izbrisale zasebno lastnino. Za-

seg premoženja se je opravljal na osnovi predpisov, sprejetih že med vojno, del zakonodaje pa je nastal kmalu po vojni. Zasegi so se opravljali na t. i. »narodni osnovi« in kot stranska kazen za storjena kazniva dejanja. Pri zaplembah je bilo storjenih mnogo nepravilnosti, predvsem pa so zaplembe komisije kršile predpise s proglašanjem za nemške osebe tiste, ki v to kategorijo sploh niso sodile. V posameznih okrajih so se zaplembe opravliale tako goreče, da so vanje morali poseči celo z višje inštanice, saj je med ljudmi prihajalo do ogorčenja nad zaplembami imovine nedolžnih posestnikov. Skorajda brez izjeme so se pritožbe končale neuspešno, predvsem če je šlo za premoženje nekoliko večje vrednosti.

Pristojnost sojenja civilnim osebam so imela tudi vojaška sodišča. Tudi ona so poznala institut zaplembe premoženja, običajen pa je bil tudi izgon iz države. Že v medvojnem času je bilo izrečenih veliko zaplemb imetja, saj je bila zaplemba tudi dopolnilna kazen pri obsodbah zaradi različnih drugih prekrškov. Po vojni so bili pred vojaškimi sodišči obravnavani predvsem vojni zločinci oz. »narodni sovražniki«. Pred vojaškimi sodišči so bili obravnavani tudi številni primeri odvzema lastnine, ki je bila pretežno v lasti slovenskega kapitala ali kapitala držav zaveznic. Nekateri teh procesov so doživeli revizijo in razveljavitev šele v samostojni Republiki Sloveniji.

Največji absurd povojnih procesov predstavljajo obtožbe proti židovskim podjetnikom. Oblast jih je bila namreč v želji po zasegu njihovega premoženja pripravljena obtožiti celo delovanja v korist nacizma, tako da so nekatere enostavno proglasili za osebe nemške narodnosti in jim na tej osnovi odvzeli premoženje.

Odvzem premoženja je bil tudi v pristojnosti Sodišč slovenske narodne časti. Slednja so delovala v času med 2. junijem in 25. avgustom 1945, obravnavala pa so predvsem kazniva dejanja zoper narodno čast, ki jih ni bilo moč obravnavati pred vojaškimi sodišči. Kazni, ki so jih izrekala, so obsegala vse državljske in politične pravice, običajno pa jih je spremljala tudi zaplemba premoženja. Za tovrstna sodišča je značilna predvsem izjemna ekspeditivnost, saj je bilo v času njihovega kratkega delovanja izpeljanih vsaj 1800 procesov.

Po vojni so prišle pred sodišča ponovno tudi osebe, ki so bile med vojno sodno ali izvensodno usmrčene s strani narodnoosvobodilnega gibanja. Člen 28. Zakona o zaplembi imovine in o opravljanju zaplemb z dne 9. junija 1945 je namreč zahteval, da preide v last države vse premoženje, ki je bilo last med vojno ubitih ali pobeglih »vojnih zlo-

čincev in narodnih sovražnikov». Navedeni zakon se je izkazal za silno problematičnega, saj je denimo zajel tudi ljudi, ki so bili usmrčeni brez vsakega sodnega procesa. To dejstvo je pri svoji presoji upoštevalo Ustavno sodišče Republike Slovenije in omenjeni zakon leta 1998 proglasilo za neveljavnega. Problematičnost teh obsodb, kot ugotavlja avtor, je bila verjetno jasna tudi oblasti, saj je denimo iz fondov Okrajnega sodišča v Celju bilo izločeno in verjetno uničeno vseh 160 spisov o obsodbah na osnovi 28. člena navedenega Zakona.

Povojne zaplembe so doletele tudi ljudi, ki jim je bilo po vojni odvzeto državljanstvo. Šlo je predvsem za pripadnike stare jugoslovanske vojske in pripadnike različnih »protinarodnih« vojaških formacij (četniki, domobranci...), ki se po vojni niso vrnili v Jugoslavijo. Najprej jim je bilo odvzeto samo državljanstvo, po letu 1946 pa je to avtomatsko pomenilo tudi zaplembo premoženja. Čeprav avtor obravnava predvsem obdobje do leta 1952, pa postreže tudi s podatkom, da so se zaplembe po tem zakonu izvajale tudi še v šestdesetih letih.

Z navedenimi načini pa možnosti zaplembe še vedno niso bile izčrpane. Omenjeni ukrep so namreč izrekala tudi civilna sodišča, kjer je poleg okrajnih in okrožnih sodišč v letu 1946 pri Vrhovnem sodišču zaživel tudi poseben senat, ki je sodil po Zakonu o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže. Njegova naloga je bila nekakšna revizija tistih primerov, za katere je javni tožilec menil, da v njih izrečena kazen ni bila dovolj visoka. Obtoženci so bili tako deležni še drugega sojenja za isto dejanje, splošna ugotovitev pa je, da so bili mnogi politično motivirani in zrežirani. Nekoliko boljši je bil položaj na Primorskem. Le-ta je

bila namreč do Londonskega memoranduma 1954 zasedeno ozemlje, kjer se je izvajal tudi mednarodni nadzor. Kljub temu je do omejenega števila zaplemb prišlo, vendar za medvojno obdobje njegovega točnega obsega ni mogoče določiti, ker je gradivo o teh zaplembah zaenkrat nedosegljivo.

Za zaplenjeno premoženje je morala država seveda tudi nekako poskrbeti, zato so bile na različnih ravneh ustanovljene upravne komisije. Njihova osnovna naloga je bila zaščita imetja pred odtujitvijo in uničenjem. V praksi se je pokazalo, da svoje naloge v mnogih primerih niso opravile, predvsem zavoljo samovoljnega ravnanja drugih državnih organov. Prednjačili so predvsem pripadniki Oddelkov za zaščito naroda, ki so si določila o zaščiti premoženja razlagali po svoje, rezultat pa je bilo veliko premične imovine, ki je izginila brez sledu.

Z zadnjim poglavjem Zaplemb premoženja avtor povleče črto pod dogajanje, ki so se godila na področju zaplemb do začetka 50-ih let. Čeprav ugotavlja, da se skupno število zaplemb giblje okoli 27.000, pa navkljub visoki številki lahko izvedemo, da so bili načrti oblasti pred začetkom izvajanja tovrstnih ukrepov še ambicioznejši. Iz dokumenta, ki je nastal v vrhovih tedanje oblasti, je razvidno, da je bilo najprej predvidenih kar okrog 36.000 zaplemb. Zadnje poglavje prinaša tudi preglednico najpomembnejših zaplemb v različnih gospodarskih panogah v obravnavanem obdobju. Knjiga je bogato opremljena tudi s kvalitetnimi preslikavami dokumentov, ki so nastali ob zaplembah premoženja, tako da se lahko bralec sam prepriča o nesmiselnosti posameznih obtožb in pravih namenih tedanje oblasti.

Simon Zupan

UDK 355.44(497.1 Beograd)"17"

GOLEC Boris, dr. zgodovine, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

O SLOVENSKEM RUŠENJU BEOGRADA IN LAMENTACIJAH ZARADI NEPLAČILA

»De namjeno našim tovaršam ... vse božje svetnike na naš poslednje čas pomagajte.«

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 5-25

Prispevek opisuje neznano epizodo iz leta 1739, ko sta večji skupini slovenskih zidarjev in tesarjev ter rudarjev iz Idrije sodelovali pri avstrijskem podiranju beograjske trdnjave, po izgubljeni vojni prepuščene Osmanski državi. Avtor dogajanje mestoma na satiričen način povezuje z beograjsko-slovenskimi izkušnjami 20. stoletja, zlasti glede na to, da so se slovenski »rušitelji« iz 18. stoletja obrisali pod nosom za del plačila. Nad krivico so potarnali v jezikovno in ortografsko zanimivi slovensko pisani prisegi iz leta 1744, v kateri se med drugim pojavlja tudi pozneje, v času druge - komunistične Jugoslavije, toliko uporabljeni izraz »tovariši«.

UDK 94(497.4 Prekmurje)"15"

291.7(497.4 Prekmurje)"15"

KEREC Darja, univ. dipl. zgodovinarica, Bevkova 5, 9000 Murska Sobota.

SZÉCSIJEVI GOSPOSTVI GRAD IN SÓBOTA V ČASU TURŠKIH VPADOV IN VERSKIH SPOROV

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 26-35

Konec 16. stoletja so Turki prenehali z vpadi na Kranjsko in Štajersko. Drugače je bilo s skrajnim severo-vzhodnim delom slovenskega etničnega ozemlja - Prekmurjem. To ozemlje je bilo od srede 16. stoletja v žarišču političnih, kulturnih, socialnih in gospodarskih sprememb. Po bitki pri Mohaču (1526) je najprej sledila sprememba v upravi zemljiških gospostev (Murska Sobota in Gornja Lendava), od konca stoletja pa je že velik del Prekmurja moral plačevati turški davek. Ob tem so se zaradi vere (spor med katoliki, luteranci in kalvinci) pojavile še razprtije med podložniki in posameznimi zemljiškimi gospodi (Szécsiji, Battyányji in Szápáryji).

UDK 94(497.4 Postojna)"1909"

323.32(497.4 Postojna)"1909"

ČEČ Dragica, študentka, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

ZAKAJ JE POSTOJNA HOTELA POSTATI MESTO?

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 36-51

Postojna je bila 3. maja 1909 povzdignjena v mesto s diplomom, ki kot prva mestne pravice delila v slovenščini. Mesto seveda ne obstaja brez ljudi, ki se čutijo meščani in ki so pripravljeni za urejanje življenja v nekem urbanem središču žrtvovati svoj čas, delo in denar, ki nastaja kot presežek njihovega uspešnega poslovanja. Ob zgodbah, ki jih piše razsvetljska domislica imenovana časopisje, se slika posnemanje naprednih kulturnih in miselnih vzorcev, ki se nehote tepejo s tradicionalnimi iz časov, ko so bili tu vgnazdeni še furmani in gozdarji. Včasih je bil prav stik s prišleki koristen, da se je nekaj premaknilo na boljše pri tistem, ki je Postojni največ pomenilo - pri jami.

GOLEC Boris, Ph. D. of History, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 4, SLO-1000 Ljubljana

HOW THE SLOVENES DEMOLISHED BELGRADE AND HOW THEY COMPLAINED BECAUSE THEY WERE NOT PAID FOR THEIR WORK

»Grant that all God's saints help us and our comrades in these trying times«

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 5-25

The article investigates a heretofore unknown story from 1739 when two large groups of Slovene builders, carpenters, and miners from Idrija assisted the Austrians in demolishing a fortress in Belgrade, which had been handed over to the Ottoman state upon Austria's defeat in the war. From time to time, the author satirically connects the story with the experiences the Slovenes had with Belgrade in the 20th century, particularly since the 18th century Slovene "demolition workers" were not properly paid for their work. The cheated workers complained about this injustice in a linguistically and orthographically interesting document, written in Slovene, from 1744, in which the expression »comrades« - a term so frequently used in the time of the second, »Communist« Yugoslavia - is also used.

KEREC Darja, B. A. of History, Bevkova 5, SLO-9000 Murska Sobota

THE CASTLE OF THE SZÉCSI LAND ESTATES AND SÓBOTA IN THE PERIOD OF TURKISH RAIDS AND RELIGIOUS CONFLICTS

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 25-35

In the late 16th century Turkish raids to Carniola and Styria gradually ceased. A quite different destiny, however, was in store for the far north-eastern part of the Slovene ethnic territory - the Prekmurje region - which from the mid-16th century onwards, found itself at the hub of political, cultural, social, and economic changes. After the battle of Mohács (1526), the region first experienced changes in its land estates administration (Murska Sobota and Gornja Lendava), and from the turn of the century onwards the greater part of the Prekmurje region had to pay Turkish tax. Besides this, religious conflicts (i.e. the quarrel between the Catholics, Lutherans and Calvinists) had also spread dissension amongst the region's landlords (the Szécsi, Battyány and Szápáry families) and their subjects.

ČEČ Dragica, Student, University of Ljubljana, Faculty of Arts, History Department, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

WHY POSTOJNA WANTED TO BECOME A CITY

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 36-51

On May 3rd 1909, Postojna was elevated to the status of a city with a diploma, which was also the first document granting city rights written in the Slovene language. Naturally, a city cannot exist without its inhabitants, who take pride in being its citizens and who are prepared to work and to sacrifice their time and at least some of the money gained as a surplus from successful business ventures in order to be able to organise their lives in an urban centre. The stories printed in that invention of the age of Enlightenment (i.e. the newspapers) reflect the inhabitants' attempts to imitate some of the more progressive cultural and ideological patterns of the times which inevitably come into conflict with the traditional customs from the times when carters and foresters had the main say in Postojna. Often contact with newcomers was useful in helping to improve the situation with regard to the one thing that meant the most to both the traditionalists and the city's modern-thinking inhabitants: the Postojna caves.

UDK 793.3(497.4)"1920/1940":394(497.4)"1920/1940"
394(497.4)"1920/1940":793.3(497.4)"1920/1940"

KORES Dolores, študentka, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

KRATKA KRILCA, ALKOHOL & CHARLESTON

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 52-58

Po prvi svetovni vojni so tudi v naše dežele prišli novi plesi iz Amerike, ki jih je predvsem mladina navdušeno sprejela. Predvojnemu tangu so se pridružili še drugi poskočni plesi, med katerimi je kraljeval charleston. To je tudi obdobje, ko je valček dosegel svoj tretji razcvet. Tudi ti plesi niso pobegnili strogim očesom moralistov, ki so imeli vedno kaj povedati. Če predmet kritike ni bil ples, pa so kritizirali vse ostale dejavnosti, ki so spremljale plesne prireditve, npr. modna oblačila, nepogrešljiv spremljevalec pa je bil alkohol. A duh časa je šel naprej in vse več se je plesalo in uživalo na norih zabavah pozno v noč.

UDK 324(497.4)"1921":929 Pesek A.
343.54(497.4)"1921":929 Pesek A.
929 Pesek A.

GAŠPARIČ Jure, študent zgodovine, Varlovo naselje 15, SI-2106 Maribor

KNEZ EULENBURG NA LJUBLJANSKEM DVORU
Afera nesojenega ljubljanskega župana Antona Peska

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 59-69

Na ljubljanskih občinskih volitvah 26. aprila 1921 sta se za mandate v občinskem svetu potegovali tudi dve stranki liberalne politične usmeritve - Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) in Narodna socialistična stranka (NSS), ki sta za glasove volivcev bili oster medsebojni boj. Tarča napadov jedeesovega časnika Jutro je bil vidnejši član NSS Anton Pesek. Navkljub Jutrovim očitkom je ob podpori skoraj vseh političnih strank bil izvoljen za župana, vendar ga nato beograjski notranji minister ni hotel predložiti v potrditev kralju; kot razlog je navedel, da je izvoljeni župan Pesek homoseksualec. Slednji je na to obtožbo ostro reagiral in se trudil svojo prav dokazati v sodnem procesu, ki pa ga je izgubil. Po porazu se je umaknil iz političnega in javnega življenja.

UDK 94(496.5)"1912/1913"
355.422(496.5)"1912/1913"

JERMAN Davorin, univ. dipl. zgodovinar, Valjavčeva 9. SI-4000 Kranj

SLOVENSKI TISK O ALBANCIH V ČASU BALKANSKIH VOJN

ZGODOVINA ZA VSE, 8/2001, št. 1, str. 70-76

V času balkanskih vojn so se slovenski politični časniki nekoliko bolj razpisali o Albancih. Osnovni vir informacij so bila dela srbskega etnologa Jovana Cvijića, ki je trdil, da so Albanci skozi stoletja z zločini etnično očistili srednjo in severno Albanijo ter Kosovo od Srbov in se naselili na njihovih ognjiščih. Razen socialdemokratskega lista Zarja je večina slovenskih političnih časnikov prevzela srbske predsodke do Albancev in jih še nadgradila. Tako je slovenski tisk Albance prikazoval kot zahrbtnje divjake, ki da živijo od ropanja in klanja Srbov, kot skupek primitivnih, med seboj sovražnih plemen, ki nikakor niso sposobni samostojnega življenja.

UDC 793.3(497.4)"1920/1940":394(497.4)"1920/1940"
394(497.4)"1920/1940":793.3(497.4)"1920/1940"

KORES Dolores, History Student, University of Ljubljana, Faculty of Arts, History Department, Aškerčeva 2, SLO-1000 Ljubljana

SHORT SKIRTS, ALCOHOL AND THE CHARLESTON

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 52-58

After the First World War the new dances from America also found their way into Slovenia and were enthusiastically received - particularly by the young. In addition to the pre-war tango, a number of lively dances were introduced - of which the charleston without doubt enjoyed the greatest popularity. This is also the period when the waltz achieved its third peak of popularity. These dances, of course, could not go unnoticed by the sharp eyes of the moralists who always had to find something to criticise. And even if the dances themselves were beyond reproach, fault was found in what they termed the "vices" accompanying balls, such as the latest fashions and the alcohol which were an indispensable part of these parties. The spirit of the times, however, marched on, and the people danced and amused themselves more and more at crazy parties late at night.

UDC 324(497.4)"1921":929 Pesek A.
343.54(497.4)"1921":929 Pesek A.
929 Pesek A.

GAŠPARIČ Jure, History Student, Varlovo naselje 15, SLO-2106 Maribor

PRINCE EULENBURG AT THE LJUBLJANA COURT
The scandal involving the Ljubljana mayor-to-be Anton Pesek

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 59-69

In addition to all the other parties, there were also two liberally oriented political parties striving for seats in the Municipal Council at the Ljubljana municipal elections on April 26th 1921: the Yugoslav Democratic Party (YDP) and the National Socialist Party (NSP), both of which were engaged in a tenacious struggle for the support of their voters. The YDP newspaper Jutro aimed the bulk of its attacks at the prominent NSP member Anton Pesek. Despite the recriminations delivered by the Jutro, Pesek was elected mayor with the support of almost all the political parties. However, the Belgrade Minister of the Interior refused to place Pesek's candidacy for the mayorship before the King for approval, justifying his decision with the allegation that the elected Mayor Pesek was a homosexual. The latter reacted strongly against this accusation and attempted to exonerate his name at a legal trial, which, however, failed to produce a ruling in his favour. After this defeat, Pesek retreated from political and public life.

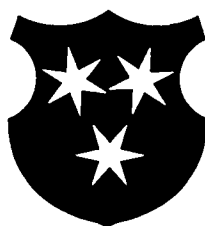
UDC 94(496.5)"1912/1913"
355.422(496.5)"1912/1913"

JERMAN Davorin, Historian, Valjavčeva 9, SLO-4000 Kranj

SLOVENE PRESS COVERAGE OF THE ALBANIANS DURING THE BALKAN WARS

HISTORY FOR EVERYONE, 8/2001, No. 1., pp. 70-76

During the time of the Balkan Wars, Slovene political newspapers began writing more about the Albanians. Their main source of information were the works of Serbian ethnologist Jovan Cvijić, who claimed that over the past centuries the Albanians had carried out ethnic cleansing against the Serbs in a most criminal manner throughout central and northern Albania and Kosovo and settled on what were formerly Serbian ethnic territories. With the exception of one Social-Democratic paper, the Zarja, the great majority of Slovene political newspapers carelessly adopted this prejudiced attitude against the Albanians and even intensified it. This ultimately resulted in the Slovene press describing the Albanians as treacherous savages, who lived off the spoils of the looting and slaughtering of Serbs, or at best, as a group of primitive tribes, hostile even towards each other, who were not capable of independent political life.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova 17, SI-3000 Celje,
tel. 03 42 86 412, www.zgd.celje.si

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Igor Grdina, Tone Kregar, Marija Počivavšek, Andrej Studen,
Anton Šepetavc, Aleksander Žižek

Urednik: Janez Cvirn

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Tisk: Grafika Gracer

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije

ISSN 1318-2498

**BORIS GOLEC
DARJA KERIC
DRAGICA ČEČ
DOLORES KORES
JURE GAŠPARIČ
DAVORIN JERMAN**

CENA: 1.500 SIT